

74.03 (437-1)

3 13

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Тетяна Завгородня
Ірина Пługатор

Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)

2
1
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

**Тетяна Завгородня
Ірина Плугатор**

**Теорія і практика опіки дітей і молоді в
Україні (1945-1990 рр.)**

77 90 73

НБ ПНУС

779073

Івано-Франківськ
«НАІР»
2012

УДК 392.34:347.64(477) «1945/1990»

ББК 74.03(4Укр)

3-13

Завгородня Т. К.

3-13 Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.):
Монографія / Т. К. Завгородня, І. Б. Плугатор. – Івано-Франківськ: НАІР,
2012. – 208 с.
ISBN 978-966-2716-10-8

Монографія присвячена вивченню актуальної проблеми сучасності, яка вимагає беззаперечного розв'язання. Обумовлено це зростанням кількості «соціальних безпритульних», неохопленістю жодною формою опіки значної кількості «дітей вулиці»; необхідністю створення розгалуженої мережі нових типів державних і недержавних закладів опіки й піклування; необхідністю розв'язання низки різнопланових проблем: фінансових, педагогічних, психологічних, управлінських, правових тощо. Все це вимагає істотних новацій у системі організаційно-методичного забезпечення опіки над дітьми-сиротами не лише на макро-, а й на мікрорівнях їх соціалізації, посилення опікунсько-виховної діяльності соціальних інституцій, громадських і благодійних організацій.

А тому досвід організації опіки дітей і молоді, визначення її нормативно-правового забезпечення в Україні в 1945-1990 роках, запропоновані методичні рекомендації з удосконалення опікунсько-виховної роботи в сучасних умовах є важливими для творчого врахування в розв'язанні проблем, які існують сьогодні.

Для студентів, магістрів та викладачів педагогічних навчальних закладів різних рівнів акредитації, соціальних працівників, працівників органів опіки та організаторів волонтерського руху.

Ім'яні Рясня Стефаніка

*Рекомендовано до друку Вченою радою Педагогічного інституту
Прикарпатського національного університету імені В. Стефаніка*

779 (Протокол №9 від 25 травня 20011 р.)

Рецензенти:

Чепіль М. М., доктор педагогічних наук, професор (Дрогобич)

Щербяк Ю. А., доктор педагогічних наук, професор (Тернопіль)

ISBN 978-966-2716-10-8

©Завгородня Т. К., Плугатор І. Б., 2012

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ, ВИКОРИСТАНИХ У МОНОГРАФІЇ

АЕС – Атомна Електрична Станція
АПН – Академія Педагогічних Наук
ВЦРПС – Вища Центральна Рада Профспілок
ДАІФО – Державний Архів Івано-Франківської області
Держкомпраці – Державний комітет праці
ІУУ – Інститут удосконалення учителів
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
КпШС – Кодекс про Шлюб і Сім'ю
Міськом партії – Міський Комітет Партії
МТС – Машинно-Тракторні Станції
НДІП – Науково-Дослідний Інститут Педагогіки
Нарком УРСР – Народний Комісаріат Української Радянської Соціалістичної Республіки
НК УРСР – Народний Комісаріат Української Радянської Соціалістичної Республіки
НКВС УРСР – Народний Комісаріат Внутрішніх Справ Української Радянської Соціалістичної Республіки
НКО – Народний Комісаріат Освіти
Обком партії – Обласний Комітет Партії
Облпрофради – Обласні профспілкові ради
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПТУ – Професійно-технічне училище
Раднаргоспи – Радянські Народні Господарства
Райком партії – Районний Комітет Партії
РНК УРСР – Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
ТЧХ – Товариство Червоного Хреста
Укрпрофрада – Українська профспілкова рада
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
ФЗМК – Фабрично-заводські молодіжні комітети
ФЗН – Фабрично-заводське навчання
ЦДАВОВУ – Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади і Управління
ЦІПККІНО – Центральний Інститут Підвищення Кваліфікації Керівних Працівників Народної Освіти
ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії (більшовиків) України
ЦК КПУ – Центральний Комітет Комуністичної Партії України
ЦК ЛКСМУ – Центральний Комітет Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України
ЮНІСЕФ – Дитячий фонд Організація Об'єднаних Націй

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1. ОПІКА ДІТЕЙ І МОЛОДІ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ	
1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження	7
1.1.1. Еволюція поняття «опіка».....	7
1.1.2. Види і форми опіки.....	11
1.2. Нормативно-правове забезпечення опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)	19
1.3. Особливості здійснення опіки дітей і молоді протягом Досліджуваного періоду.....	33
Висновки до розділу 1	44
ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ТА НАУКОВО-	
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ОПІКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ В УКРАЇНІ (1945-1990 рр.)	
2.1. Структура закладів опіки дітей та молоді в Україні.....	46
2.2. Управління опікою дітей та молоді за досліджуваного періоду. .	57
2.3. Науково-методичне забезпечення опіки дітей та молоді в Україні.....	70
Висновки до розділу 2	81
РОЗДІЛ 3. ОПІКУНСЬКО-ВИХОВНА РОБОТА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ДОБИ	
3.1. Реалізація опікунсько-виховних завдань у середніх Загальноосвітніх школах України.....	83
3.2. Опіка працюючої молоді в Україні за досліджуваного періоду...	91
3.3. Опікунсько-виховна робота в дитячих будинках та Загальноосвітніх школах-інтернатах за означеної доби.....	97
3.4. Методичні рекомендації з удосконалення опікунсько-виховної роботи в сучасних умовах.....	107
Висновки до розділу 3	111
ПІСЛЯМОВА	113
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	117
ДОДАТКИ	147

ПЕРЕДМОВА

Прагнення України до інтеграції в європейській культурний та економічний простір обумовлює кардинальні зміни в суспільно-політичному житті, висуває нові завдання в галузі освіти й виховання підростаючого покоління. На нинішньому етапі розвитку країни в добу трансформації суспільного устрою особливо гострою є проблема опіки, викликана зростанням сирітства й бездоглядності дітей [73]. Переважно діти-сироти, що перебувають під опікою держави, мають живих батьків і належать до категорії соціальних сиріт. Так, загальна кількість дітей, позбавлених батьківського піклування і дітей сиріт в Україні у 2009 р. становить 100787 осіб. І хоча спостерігається загальна тенденція зниження цього показника (у 2007 р. він був 102924), проте він залишається високим. Однією з причин такого стану є низький прожитковий рівень значної кількості родин в країні. Так, за останніми даними, рівень абсолютної бідності в Україні складає 12-14%. І найбільше піддані бідності саме сім'ї, які мають дітей - 33,1%, або багатодітні сім'ї - 76,4% [Mojaraplata.com.ua, 04.04.2011].

У зв'язку з цим актуальним є створення розгалуженої мережі нових типів державних і недержавних закладів опіки й піклування.

Значна кількість дітей вулиці [292] не охоплені жодною формою опіки. Водночас у діяльності чинних закладів опіки та виховання нагромадилася низка різнопланових проблем: фінансових, педагогічних, психологічних, управлінських, правових тощо. Все це вимагає істотних новацій у системі організаційно-методичного забезпечення опіки над дітьми-сиротами не лише на макро-, а й на мікрорівнях їх соціалізації, посилення опікунсько-виховної діяльності соціальних інституцій, громадських і благодійних організацій.

Провідні положення державної політики щодо захисту дітей-сиріт ґрунтуються на засадах гуманізму й демократизму, переорієнтації державно-інтернатної системи на сімейні форми організації життя дітей, позбавлених батьківського піклування. Вони відображені в програмах і документах, а саме: Конвенції ООН про права дитини [136], Національній програмі «Діти України» [102], Національній доктрині розвитку освіти [184], Конституції України [137], законах України «Про освіту» [79], «Про загальну середню освіту» [95], «Про дошкільну освіту» [76], «Про охорону дитинства» [96], «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» [97], «Про молодіжні та дитячі організації» [102]. Їх дотримання загалом створює соціально-економічні, правові, медичні, психолого-педагогічні умови для розвитку і соціалізації дітей. Однак, незважаючи на існування відповідної законодавчої бази, діяльність особливо нових для України суб'єктів опікунської діяльності, якими є, наприклад, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, часто не є ефективною, оскільки не всі її положення реалізуються на практиці.

Проблему соціального сирітства та захисту дитинства в сучасній Україні розкривають науковці О. Антонова-Турченко [319], А. Артюшкіна [2], Л. Волинець [319], Т. Завгородня [94], О. Карпенко [119], Б. Кобзар [120],

Н. Комарова [319], Н. Лисенко [94], І. Пена [200], А. Поляничко [2], Б. Ступарик [94], В. Яковенко [412; 413] та ін.

Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з дітьми, які залишилися без батьківського піклування, представлено в наукових працях українських і російських учених (М. Галагузової [317], І. Зверєвої [103; 104], А. Капської [116; 117], Р. Овчарової [187], В. Оржеховської [189; 190], Л. Штефан [410; 411] та ін.).

Розробці теоретичних і методичних засад діяльності інтернатних закладів освіти, висвітленню історії їх становлення і розвитку присвячено розвідки вітчизняних науковців (А. Аблятипов [1], А. Бондар [8], Б. Кобзар [122], В. Покаш [210], В. Слюсаренко [316], М. Ярмаченко [415] та ін.). Окремі аспекти вдосконалення навчання й виховання дітей у інтернатних закладах розкрито в дослідженнях А. Виноградової [14], В. Вургич [22], В. Галузинського [23; 24], Б. Кобзаря [123; 124], Л. Канішевської [115], Т. Шатохіної [406] та ін.

Започаткували дослідження історії становлення системи охорони дитинства та подолання дитячої безпритульності в Росії, Україні та за кордоном у середині 1920-х років Л. Василевський [11], М. Гернет [27], П. Люблінський [152], С. Познишев [210], Д. Футер [335; 336]. У 1950-1980 рр. з'являється низка наукових праць історичного спрямування О. Гусака [34], С. Коваленко [126], П. Лихолата [147], В. Рудкіна [308], А. Хмирьова [338], М. Черняка [403], В. Чуби [404], у яких розкрито досвід боротьби з дитячою безпритульністю в Україні і Росії в 20-х – 30-х рр. ХХ ст.

Критичне переосмислення процесу подолання дитячої безпритульності 20-х – 30-х рр. ХХ ст. знаходимо у дослідженнях В. Виноградової-Бондаренко [15], І. Діптан [80], А. Зінченко [105; 106], С. Кульчицького [141; 142], Є. Шаталіної [142] та ін. У них уперше в Україні об'єктивно та неупереджено розглянуто діяльність державних органів з ліквідації безпритульності в період голодомору 1932-1933 років.

Досвід суспільної опіки в Галичині (друга половина ХІХ – перша половина ХХ ст.) вивчали Р. Воляннюк [18], Т. Завгородня [93], І. Комар [130], З. Нагачевська [165] та ін.

Зацікавлення вітчизняних науковців прогресивним зарубіжним досвідом, особливо країн Західної Європи, де опікунська діяльність стала предметом окремої галузі – опікунської педагогіки (С. Бадора [3; 4; 416], Д.-К. Мажец [153; 416] та ін.), обумовили наявність низки досліджень (І. Братусь, Г. Лактіонової, О. Шипіленко [144], О. Власової [17], І. Козубовської [129], І. Курляк [143], В. Поліщук [211; 414] та ін.), які розкривають зарубіжний досвід та інноваційні форми опіки над дітьми.

А тому запропоноване дослідження, яке комплексно розкриває проблему опіки дітей і молоді в Україні в другій половині ХХ ст., дозволить глибше осмислити природу сучасних хворобливих проявів дитячої невлаштованості і врахувати у своїй діяльності апробовані методи невідкладної допомоги знедоленим дітям.

РОЗДІЛ 1 ОПІКА ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО- ПЕДАГОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ

1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження

1.1.1. Еволюція поняття “опіка”

Опіка як спосіб розв'язання проблеми сирітства має давню історію й традиції, що тісно вплетені у загальносуспільний і культурний контекст держави і залежать від її економічного розвитку.

В українській історії, як і в європейській, опіка була суспільним явищем, виявом самодостатності народу, а з впровадженням християнства стала її невід'ємною частиною. При цьому вона мала характер філантропії, тобто благочинності [18, 20].

З розвитком педагогічної думки і удосконаленням суспільної практики, саме поняття “опіка” змінювалось та уточнювалось. Зокрема, у ХVІІ ст. „опіка” як поняття мало таке змістовне наповнення: доброзичливе ставлення; заступництво, покровительство; догляд, турбота, піклування [213, 126].

Починаючи з другої половини ХVІІІ ст., опіка перестала бути лише справою доброчинності й набула професійного та наукового характеру. Так, у активній професійній лексиці ХІХ ст. вживали термін „суспільна опіка”, що тлумачився як організована система допомоги населенню з боку державних інститутів або суспільства, яка була представлена Міністерством внутрішніх справ, земськими і міськими установами, приватними благодійними товариствами тощо [213, 127].

Розвитку теорії і практики опікунської діяльності в різні історичні періоди сприяли видатні зарубіжні педагоги Й.-Г. Песталоцці [196], Ф. Фребель, М. Монтессорі, Я. Корчак [317], австрійський лікар Г. Гмайнер [17] та інші.

Українські вчені за різних часів теж удавалися до вирішення проблем виховання дітей-сиріт. Так, видатний педагог К. Ушинський особливо вирізняв її як актуальну з-поміж чинних у тодішній Російській імперії, оскільки добре був обізнаний із дитячим сирітством: працював у дитячих будинках – закладах закритого типу.

Видатний учений був далеким від думки, що виховні заклади можуть повністю замінити сиротам батьків, але вважав, що саме ставлення батьків до дітей має визначати ставлення до дитини в дитячих будинках тою мірою, наскільки це можливо. За його переконанням, впровадження цієї вимоги передбачає любовне й турботливе проникнення в усі потреби, запити й переживання дітей. Згідно з цим положенням, К. Ушинський неодноразово підкреслював, що внутрішня організація дитячого будинку і його уклад мають відповідати сімейному укладу з тим, щоб уникнути всілякої казарменості і добитися найбільшого зближення вихователя з дітьми. Усвідомлюючи важливість сімейного виховання, він вже тоді передбачав

доцільність для опіки дітей-сиріт створення дитячого будинку сімейного типу [331, 181].

Прогресивні погляди щодо виховання і опіки дітей з неповних сімей висловлювала у своїх працях та реалізовувала у практичній виховній діяльності С. Русова. Зокрема, аналізуючи діяльність вихователів, які працюють з осиротілими дітьми у притулках, дитячих будинках, дитячих дошкільних закладах, вона у своїх працях формулює для педагогів такі рекомендації: морально-соціальна роль вихователя не повинна обмежуватися внутрішньою працею з дітьми в стінах дитячої дошкільної установи, а постійно співпрацювати з батьками своїх вихованців, особливо по селах; вони мають стати старшими сестрами для матерів своїх вихованців, давати їм поради для найкращого ведення родинного, хатнього життя; вихователі мають бути добре підготовлені науково, знати психологію, щоб добре розуміти своїх вихованців, їх нахили, поступовий розвиток, бути освіченими в педагогіці, в літературі, природознавстві, добре знати українську мову, бути патріотами і вміти передати цей патріотизм дітям [309; 310].

Значний внесок у розвиток опікунської і ресоціалізаційної педагогіки вніс А. Макаренко, організувавши на практиці виховання дітей, які були позбавлені опіки і часто мали відхилення від норм суспільної поведінки. Метою його опікунсько-виховної системи було задоволення основних життєво-важливих потреб дітей та молоді, долю яких скалічила Перша світова та громадянська війни. Ця система описана автором у численних відомих далеко за межами України художніх творах «Педагогічна поема», «Прапори на баштах» та в інших наукових працях [154; 155].

У дореволюційній Росії опіка була становою, тобто опікуном могла бути особа того стану, до якого належав підопічний. У колишній радянській державі опікуном могла бути будь-яка особа, родич або сторонній, за винятком неповнолітніх, душевнохворих осіб, які позбавлені виборчих або батьківських прав через суд, осіб, інтереси яких протилежні інтересам підопічного або які знаходяться у ворогуючих до нього стосунках [156]. Здійснення опіки покладалося на опікуна, який призначався з осіб, близьких підопічному, або тих, що призначали для цієї мети суспільні організації.

У радянських наукових енциклопедичних виданнях опіка розглядалася «як система заходів для захисту особистих і майнових прав недієздатних, які через неповноліття, сирітство, душевні хвороби і через інші причини не можуть піклуватися про себе, про свої права і майно. В деяких випадках – охорона майна. Якщо в буржуазних країнах опіка – це головним чином піклування про майно, то в основі радянської опіки лежить головним чином турбота про виховання і психофізичний розвиток особистості неповнолітніх і покращення стану недієздатних» [156, 731]. Таке визначення засвідчує про необ'єктивне розкриття особливостей опіки у тогочасних країнах, що не належали до комуністичного табору. Натомість, теорія і практика опіки дітей і молоді в країнах Західної Європи була значно розвиненіша, ніж у колишньому Радянському Союзі.

У досліджуваній період опіку розглядали переважно як правову категорію, тобто «особливу форму охорони особистих і майнових прав та інтересів недієздатних осіб. У СРСР опіка встановлювалася над неповнолітніми, які не досягли 15 років і які не мали батьків, або батьки яких нездатні їх виховувати, над неповнолітніми, призначеними судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або розумової відсталості. Безпосередньо здійснення опіки покладається на опікуна. Порядок опіки в УРСР був встановлений гл. 15 і 16 КпЩС УРСР, Правилами опіки і опікунства в УРСР 1971 р.» [330, 576-578].

Віддзеркалюючи особливості еволюції змісту поняття «опіка», сучасна українська мова містить три його значення:

1. Піклування про кого-, що-небудь, догляд за кимось.
2. Постійний нагляд, контроль за чийми-небудь діями, вчинками.
3. У юридичному значенні – організований і контрольований державою нагляд за недієздатними громадянами (малолітніми, душевнохворими та ін.), піклування про їхні особисті та майнові права та інтереси [13, 674].

На жаль, у сучасному українському педагогічному словнику С. Гончаренка [28] поняття «опіка» взагалі відсутнє.

Піклування – поняття, близьке за своїм значенням до опіки. У педагогічній літературі піклування визначають як форму захисту особистих та майнових прав неповнолітніх (і деяких інших категорій людей), порівняно з опікою може підпадати значно ширша категорія дітей. До категорії дітей, які залишилися без піклування батьків, належать діти, у яких батьки: померли, позбавлені батьківських прав, обмежені в батьківських правах, визнані такими, що пропали безвісти, недієздатні (обмежено дієздатні), відбувають покарання у виправних колоніях, звинувачуються у здійсненні злочину і перебувають під вартою, ухиляються від виховання дітей, відмовляються забрати дітей з лікувальних, соціальних закладів, де перебуває дитина тимчасово [318, 192].

Термін «опіка» використовується в різних наукових галузях: юридичній, медичній, соціологічній, психологічній, педагогічній тощо. Зокрема, опіка розглядається як один з основних напрямів соціальної роботи та соціальної педагогіки. Так, у соціальній роботі опіка (піклування) – це форма влаштування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, з метою їх утримання, виховання й освіти, а також для захисту їхніх прав та інтересів; опіка встановлюється над дітьми, які не досягли 14 років; піклування – над дітьми у віці від 14 до 18 років [187, 458].

У цьому випадку опіка має ширше значення, ніж у праві, оскільки опіка та піклування є загальними технологіями соціальної роботи, які застосовуються для надання допомоги різним категоріям населення і, перш за все, використовуються для захисту прав та інтересів дітей-сиріт, дітей, позбавлених піклування батьків. Здійснюючи опіку над дітьми, використовують й інші загальні технології соціальної роботи (соціальну профілактику, адаптацію, корекцію).

З огляду на предмет нашого дослідження докладніше зупинимося на висвітленні педагогічного аспекту опіки. Питання опіки є предметом дослідження спеціальної галузі педагогічної науки – опікунської педагогіки, яка почала формуватися в країнах Західної Європи із 60-х років ХХ сторіччя. Науковий статус опікунської педагогіки обґрунтовується дослідниками. Зокрема, польська дослідниця С. Бадора вказує, що постійно здійснюються спроби точного окреслення її предмету і змісту інтересів, усталення основних понять, завдань, визначенні місця опікунської педагогіки в системі інших наук, водночас конкретизації сфери її автономії [4, 29].

У педагогічній літературі в понятті «опіка» виділяють, з одного боку, умови, а з другого, – дії, спрямовані на дітей і молодь. Поєднуючи їх в одну цілість, опіку визначають як сукупність умов, які сприяють розвиткові дітей і молоді, а також сукупності зусиль, обов'язків і дій, здійснюваних для того, щоб зробити ці умови оптимальними, використати їх доцільно для щонайповнішого розвитку дітей і молоді [94, 98-99].

Опіка і виховання, що часто виявляються спільно, хоча і спрямовані на той самий об'єкт-суб'єкт впливу – це, по суті, дві різні складові людської діяльності, що мають інший генезис, інші цілі і інший зміст діяльності. За методологічний орієнтир нашого дослідження обираємо таке визначення поняття «опіка»: «опіка над дитиною є сукупністю дій одного суб'єкта чи колективу з метою створення умов для задоволення потреб дітей і молоді» [153, 10]. Характерною рисою означених дій є їх інституційний, свідомий характер. Опікунські дії можуть мати не лише форму речових, організаційних свідчень, а й форму допомоги, що має психічно-емоційний характер, тобто спрямовану на розуміння потреб іншої людини, спів переживання з нею і підтримку її самовиховної поведінки [153, 10].

Процес виховання передбачає зміну ціннісних вартостей особистості з погляду на нормативний ідеал, а результат цих дій залежить від системи цінностей, які визнають вихованці. Натомість опіка засвідчується незалежно від того, яку систему цінностей визнає підопічний і чи прагне він змін, що йдуть у напрямку визнання суспільно апробованих норм [153, 10].

Науковці Т. Завгородня, Н. Лисенко, Д.-К. Мажец, Б. Ступарик звертають увагу на те, що опіка і виховання пов'язані між собою як два основні чинники розвитку людини: причому опіка – це постійна допомога в задоволенні матеріально-психологічних потреб у межах планово і свідомо організованих опікунських дій, а виховання – це створення умов для повного розвитку особистості і створення умов, які будуть сприяти і допомагати цьому розвиткові, будуть спрямовувати розвиток людини як особи, що функціонує у вибраній для себе системі цінностей і здатної до життя в різних типах спільнот [94, 99].

Також вони наголошують: у літературі існує принципова згода, що виховання обумовлюється ступенем та обсягом задоволення визначених опікунських потреб особи, а опіка, в свою чергу, залежить від ступеня й обсягу реалізації виховних завдань. Однак опіку не можна ототожнити з

вихованням, а також не можна обмежити її обсягу і площини до забезпечення тільки матеріальних потреб, а виховання не можна організувати відірвано від опіки і навпаки [94, 100].

Погоджуємося із твердженням згаданих науковців, що ці обидві сфери суспільної діяльності можуть проявлятися спільно, а також і окремо. Однак перший варіант є більш бажаним з педагогічної точки зору. Вибір потрібного варіанта зумовлюється цілями, потребами суб'єкта й об'єкта діяльності та його можливостями [94, 100].

Формами опіки дітей, які залишилися без батьківського піклування, є: усиновлення (пріоритетна форма), опіка, опікунство над дитиною з боку фізичної особи (опікуна, піклувальника), направлення (розміщення) в державні заклади для дітей, позбавлених батьківського піклування (дитячі будинки, школи-інтернати), дитячі будинки сімейного типу [194, 78].

Таким чином, вивчення особливостей еволюції поняття «опіка» показало, що воно є багатоаспектним поліфункціональним терміном, який у кінці ХХ – поч. ХХІ ст. переосмислюється та уточнюється як у вітчизняній, так і зарубіжній педагогічній науці.

1.1.2. Види і форми опіки

У вітчизняних та зарубіжних наукових дослідженнях з теорії і практики опікунства здійснені спроби за певними критеріями виокремити види опіки й відповідні їм форми. У табл. 1.1. нами систематизовано існуючі в науковій літературі підходи до класифікації видів і форм опіки.

Таблиця 1.1.

Класифікації видів і форм опіки

№ п/п	Критерій Класифікації / Автор	Види опіки	Форми опіки
1	2	3	4
1.	Середовище, в якому відбуваються опікунські дії (А.Кельм, 1983)	Повна	опіка в сім'ї, опіка в державних закладах
		Часткова	опіка в школі, опіка за місцем проживання
2.	Вид виховної опіки, визначений опікунською функцією різних інституцій (Д.-К.Мажец, 2001)	виховна опіка творчого характеру	школи, світлиці, інтернати, молодіжні й спортивні організації, позашкільні заклади, тощо.
		заступницька опіка (компенсаційна і доповнювальна)	заступницькі сім'ї, інституції сімейного характеру (сімейні дитячі будинки, дитячі села), інституції установчого характеру (дитячі будинки, опікунські швидкі допомоги)

		спеціальна опіка (зокрема, виправна, ресоціалізаційна, ліку-вальна) (Я.Бронгель, С.Бадора, 1997)	спеціальні шкільно-виховні осередки, осередки виховні і виправні, санаторії і профілакторії
3.	Тривалість здійснення опікунських дій *	довготривала	усиновлення, опікунство, державні заклади опіки
		короткотривала	опікунська допомога, тимчасова прийомна сім'я, притулок для неповнолітніх
		пост опіка	форми опіки, що здійснюються над колишніми вихованцями інтернатних закладів
4.	Зв'язок з видами виховання (сімейним, соціальним, релігійним, корекційно-адаптаційним) *	сімейна опіка	материнська і батьківська опіка, опіка (піклування), усиновлення, дитячі будинки сімейного типу, дитячі селища та ін.
		соціальна опіка	соціальні служби допомоги дітям і молоді, центри соціальної допомоги, притулки
		релігійна (конфесійна) опіка	недільні школи, біблійні гуртки та ін.
		корекційно-адаптаційна опіка	класи-корекції, лікувально-навчальні санаторії, заклади компенсаційного характеру для дітей з особливими потребами, інтернати та ін.
5.	Суб'єкт опікунської діяльності *	державна опіка (суспільна)	загальноосвітні школи, будинки дитини, школи-інтернати та ін.
		Громадська опіка (благодійна)	приватні заклади опіки, дитяче село
6.	Характер опікунсько-виховних відносин (А.Гофман, Ф.Басаглії, 1973)	гуманістичний характер опіки	дитяче село, центри психолого-педагогічної допомоги дітям і підліткам
		тоталітарний характер опіки	будинки для сиріт, будинки для сліпих, заклади покарання, армія тощо
7.	Форма здійснення опікунської діяльності (О.Карпенко та ін.)	Колективна	дитячі будинки, ресоціалізаційні заклади та ін.
		Групова	заступницькі сім'ї, альтернативні форми опіки
		Індивідуальна	Опікунство
8.	Ступінь новизни (Г.Лактіонова, В.Яковенко та ін.)	Традиційна	усиновлення, опікунство, державна опіка
		Інноваційна	прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу

* Опрацювання автора.

Розглянемо докладніше сутність різних видів опіки та відповідні їм форми згідно із запропонованою таблицею.

Дихотомічний поділ форм опіки на повну і часткову застосовують А. Кельм, І. Мацяшкова у польській опікунській педагогіці [422]. Під **повною опікою** розуміють реалізацію повного обсягу опікунсько-виховних завдань і відповідальності за організацію життя дитини протягом всієї доби (виділено нами. – І.П.). Під **частковою ж опікою** розуміють реалізацію лише деяких опікунсько-виховних завдань і відповідальність за дитину лише у певний час дня (виділено нами. – І.П.). Такий поділ за згаданим критерієм пов'язаний із розрізненням опіки над дитиною щодо середовища, в якому відбуваються ці дії. Опіка над дитиною в сім'ї та опіка на дитиною в опікунсько-виховних закладах найчастіше виступають як повна опіка, а опіка над дитиною в школі і за місцем проживання – як часткова опіка. Інколи може виступити водночас опіка повна і часткова, наприклад, у виховних та шкільно-виховних осередках [423, 28]. Наведена класифікація піддається критиці як надто спрощена через диференційну недостатність, яка передбачає мінімум можливого поділу, з якого не видно причини здійснення даної форми опіки – специфічна ситуація осиротілої дитини [4, 19].

У зв'язку із тим, що опікунсько-виховний процес реалізується в різних формах, для потреб аналізу різноманітних передумов розвитку опіки і виховання Д.-К. Мажец виділила три основні групи форм, у яких відбуваються згадані процеси. За критерії поділу вона обрала вид виховної опіки, визначений опікунською функцією різних інституцій. Науковець вважає, що найширший обсяг дії має виховна опіка творчого характеру. Реалізується вона в шкільних і позашкільних закладах, охоплюючи більшість дітей і молоді. Трансформація суспільного устрою виявила перш за все нові потреби, саме в цій власне ділянці, тому що змінюються очікування і позиції молоді як в особистому, так і в суспільному плані [153, 41].

Погоджуємося із точкою зору Б. Ступарика, що важливою інституцією опіки дітей і молоді, на яку суспільство покладає надії, є школа, яка повинна виконувати опікунсько-виховну функцію. За переконанням науковця, у навчально-виховному процесі школи повинен діяти принцип превентивності: діти мають знати про труднощі соціального життя, вчитися застерігатися від наркоманії, СНІДу, злочинності, розуміти складну природу людини і явищ, що її оточують [323, 5].

В опікунсько-виховній системі Польщі значне місце займає також заступницька опіка, яка компенсує недоліки, що виникають у зв'язку з відсутністю природної сім'ї чи її недостатнім піклуванням про задоволення потреб дитини. Згідно з точкою зору С. Бадори: «Заступницька опіка – це опіка, здійснюється щодо дітей, позбавлених природної сім'ї і має характер повної опіки, яка характеризується повною відповідальністю опікунів за підопічних та безперервним задоволенням потреб, відбувається як в інституційних, так і в не інституційних формах» [4, 20]. Зауважимо, що в Західній Європі та США ведеться дискусія щодо суті заступницької опіки.

Також у міжнародній термінології термін «заступницька опіка» замінено іншим – опіка «доповняючі» (компенсаційна і доповнювальна). Формами заступницької опіки є заступницькі сім'ї, інституції сімейного характеру та інституції установчого характеру.

До сімейних заступницьких форм насамперед належить адапційна сім'я (сім'я-усиновлювач) і заступницька сім'я. Ці дві форми виступають у кількох різних типах. З погляду на специфіку опікунсько-виховної роботи з дитиною виділяють такі типи заступницької сім'ї:

- опікунські сім'ї, які приймають під опіку дітей до двох років, що очікують на усиновлення (причому розміщення такої дитини в заступницькій сім'ї із зазначенням, що вона очікує на усиновлення, не обмежує рішення щодо подальшого залишення цієї дитини в заступницькій сім'ї);
- терапевтичні сім'ї, до яких приймаються діти з відхиленнями від норм розвитку, розумовими відхиленнями, що вимагають спеціального навчання;
- ресоціалізаційні сім'ї, які беруть під опіку дітей, що проявляють суспільну непристосованість і вимагають особливих профілактично-виховних ресоціалізаційних дій [4, 74]. Інституції сімейного характеру – це сімейний дім дитини і дитяче село. Основні інституції заступницької опіки – будинок дитини й опікунська допомога.

Враховуючи, що опіка і виховання як сфери суспільної діяльності можуть проявлятися спільно, виховання обумовлюється ступенем та обсягом задоволення визначених опікунських потреб особи, а опіка, в свою чергу, залежить від ступеня й обсягу реалізації виховних завдань, то вважаємо за доцільне виділити види опіки, які забезпечують реалізацію завдань основних видів виховання.

Розглядаючи виховання як соціальний інститут, О. Мудрик виділяє такі його види: сімейне (приватне), релігійне (конфесійне), суспільне (соціальне) і адаптаційно-корекційне виховання [162, 179]. За О. Мудриком, соціальне виховання – «планомірне створення умов для відносно цілеспрямованого розвитку і духовно-ціннісної орієнтації в процесі її соціалізації. Ці умови створюються в процесі взаємодії соціальних, групових та індивідуальних суб'єктів у трьох тісно взаємопов'язаних і в той же час відносно автономних сферах: освіті, організації соціального досвіду людини, індивідуальної допомоги людині» [162, 229]. Освіта містить такі складові: систематичне навчання; просвітництво, тобто пропаганду і розповсюдження культури; стимулювання самоосвіти. Організація соціального досвіду людини здійснюється через організацію життєдіяльності формалізованих груп, стимулювання самодіяльності в формалізованих групах, вплив на неформальні групи. Індивідуальна допомога людині реалізується в процесі консультацій (допомога у розв'язанні проблем), піклування та опіки стимулювання саморозвитку [162, 229].

Таким чином, враховуючи вищенаведене, розглянемо сутність та форми сімейної, соціальної, конфесійної (релігійної) та корекційно-адаптаційної опіки. Сімейна опіка – сукупність дій батьків (або інших членів сім'ї) з метою

створення умов для фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку дитини. Д.-К. Мажец наголошує: сім'я, що правильно реалізує свої опікунсько-виховні функції, які забезпечують дітям матеріальні й емоційні умови доброго життя і розвитку, а також підготовку їх до життя в суспільстві, це сім'я, що поважає права дитини [153, 82]. Також під сімейними формами опіки слід розуміти законодавчо визначені форми організації життєзабезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьків-ського піклування, які передбачають їх утримання та виховання у сім'ї. В Україні діють такі юридично визнані сімейні форми опікування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: усиновлення, опіка (піклування), дитячі будинки сімейного типу. Кожна із названих форм сімейної опіки над дітьми має специфічні соціально-педагогічні особливості щодо виховання та утримання дитини, формування сімейних стосунків, визначення взаємин з біологічними батьками [153, 43].

Соціальна опіка (патронаж) – особлива форма державного захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом. Як технологія соціальна опіка містить виявлення осіб, які потребують опіки, підбір опікунів, роботу з опікунами, регулювання їх відносин із тими, хто потребує опіки, захист їхніх прав та інтересів. Патронаж передбачає проведення на дому профілактичних, оздоровчих, санітарно-просвітницьких заходів, надання соціальних послуг [187, 262].

Релігійна (конфесійна опіка) має на меті створення умов для виховання дітей у дусі віри у надприродний світ і Бога, прилучення їх до релігійних традицій і практики, що відповідають певній конфесії. Формами конфесійної опіки є недільні школи, біблійні гуртки, дитячі і юнацькі об'єднання, які діють при релігійних об'єднаннях або під їх впливом, та ін.

Корекційно-адаптаційна опіка є складовою реабілітаційної педагогіки, актуальним завданням якої є розробка ефективних методів педагогічної терапії і корекції, компенсації, ігротерапії, спрямованих на відновлення фізичного, психічного, морального і духовного здоров'я дитини. Реабілітаційна педагогіка спрямована на захист учнів від різних стресових факторів. Йдеться про допомогу дитині у кризових ситуаціях, у подоланні екзистенційного вакууму, у пошуках сенсу життя, в ефективній адаптації до нових соціально-економічних і політичних умов [297, 4].

За критерій виокремлення видів і форм опіки можна обрати суб'єкт, який здійснює опікунську діяльність з дітьми та молоддю. У зв'язку із цим розрізняємо опіку в діяльності держави, опіку в діяльності громадських, благодійних та інших організацій. Звертаємо увагу, що у дослідженні ми зосереджуємося на вивченні державної опіки, тому нижченаведене визначення має для нас методологічне значення.

За М. Галагузовою, «державна опіка – це створення невсиновленої дитині (дитині-сироті) нормальних умов для її виховання і розвитку шляхом розміщення в спеціально створені заклади». Дитина може бути розміщена в дитячому притулку, будинку дитини, тимчасовій прийомній

сім'ї, дитячому будинку, школі-інтернаті [317, 198]. Держава сприяє правовому і соціальному захисту дітей, створенню належних умов для їх всебічного розвитку.

Суб'єктами громадської опіки є недержавні організації, до яких належать: благодійні фонди, товариства, громадські об'єднання, приватні соціальні служби, відділення міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ тощо). Серед міжнародних благодійних організацій, які здійснюють значну соціально-педагогічну роботу з дітьми-сиротами й вагомо впливають на формування соціальної політики багатьох країн світу, можна виокремити «SOS-Кіндердорф», засновником якої був Герман Гмайнер у 1949 р. в австрійському м. Імсті (від нім. «das Kind» – дитина, «das Dorf» – село, селище). Основним завданням «SOS-Кіндердорф» є довготривала опіка дітей, які втратили сім'ю або з якихось причин не можуть жити з нею, та ґрунтується на чотирьох педагогічних принципах, запропонованих Германом Гмайнером:

- *Мати* – кожна дитина виростає біля матері, яка стає для неї постійною домінуючою особою. Вона живе разом з дітьми, яких їй довірили, в будинку, дає їм любов та захищеність, знає та поважає сімейне походження, культурні корені та релігію кожної дитини.
- *Брати і сестри* – хлопчики та дівчатка різного віку виховуються разом. Рідні брати і сестри не розділяються, вони виховуються разом в сім'ї «SOS-Кіндердорф».
- *Домівка* – кожна сім'я «SOS-Кіндердорф» проживає в одноквартирному будинку. Довірлива атмосфера у власному господарстві створює сприятливі умови для сімейних стосунків, діти разом навчаються розподіляти між собою обов'язки та завдання, а також радість і турботи.
- *Село* – сім'я в SOS-Кіндердорф є частиною спільноти, а, отже, і спільноти села, яка є запорукою і гарантом щасливого дитинства: сім'ї обмінюються досвідом, допомагають одна одній. Вони інтегруються в сусідські відносини та вносять свій вклад у місцеву общину. У сім'ї, селі та общині дитина готується до активного та повноцінного життя в суспільстві. Сільська спільнота виховує також почуття любові до родини, Батьківщини, прихильності до сім'ї та потреби в її створенні [33, 30].

Напрями міжнародної соціально-педагогічної роботи організації такі: заснування та утримання дитячих селищ, прийом дітей-сиріт, покинутих дітей обох статей, тих дітей, які потребують соціального захисту (через кризові ситуації в сім'ї) в умови, подібні до сімейних, догляд за ними й виховання заступницькими матерями; виховання дітей у їхній сувороконфесійній приналежності, сприяння їх розумовому та духовному розвитку, одночасно із задоволенням їхніх щоденних потреб (члени таких «домашніх спільнот» мають належати до одної релігійної конфесії); створення допоміжних закладів для подальшого виховання та обслуговування підлітків і молодих людей, які ще не в змозі самі себе утримувати, особливо підтримується молодь, яка виховувалася в селищах організації; заснування та

утримання спеціальних закладів для дітей з особливими потребами (як з різним ступенем психічних відхилень, так фізично хворих дітей), створення умов, подібних до сімейних, у яких вони могли б жити й опанувати посильні професії; навчання ерзац-матерів, матерів, які б уможливили душевну та духовну стабілізацію, а також соціалізацію дітей і ведення господарства; навчання вчителів, вихователів і спеціалістів з фахового навчання молоді в закладах організації; реалізація проектів та підтримка новостворених дитячих селищ у різних країнах; організація семінарів з обміну досвідом, сприяння науково-дослідницькій діяльності, агітація до членства в організації [33, 32].

За характером опікунсько-виховних взаємин варто виділити тоталітарну або гуманістичну спрямованість опіки. Зокрема, у швейцарській і німецькій педагогічній літературі 70-х років ХХ ст. акцентувалась увага на проблемі примусу як елементу інституційного виховання. Примус – характерна риса опікунсько-виховних і ресоціалізаційних закладів – став ніби символом інституційної тоталітарності. Цю тему особливо підкреслили праці А. Гофмана, Ф. Басаглія. До типу тоталітарних інституцій А. Гофман зарахував дуже широкий спектр різних функціональних закладів, наприклад, будинки для сиріт, будинки для сліпих, психіатричні клініки, заклади виконання покарання, аж до армії включно. Опікунсько-виховні взаємини тут відзначаються передусім неприродно суворими нормами регулювання поведінки вихованців, суворими покараннями за порушення вимог, розпорядку, позбавлення індивідуальності однаковим вбранням, казарменними методами виховання, відсутністю зацікавлення потребами, які випливають з інтимного та індивідуального [4, 44].

Трансформація суспільного устрою в посттоталітарних країнах має значний вплив на модифікацію програми реалізації суспільної політики держав. Актуальними є пошуки і впровадження нових зразків опіки над дитиною, створення опікунсько-виховної системи, яка б забезпечувала права дитини у світлі міжнародної Конвенції Прав Дитини. Під опікунсько-виховною системою на рівні макро розуміють загальні положення й організаційно-правові основи, сферу реалізовуваних суспільних потреб, напрямки і форми опіки над дитиною, а також функціональні взаємозв'язки, освітні й опікунсько-виховні інституції та обсяг їх компетенцій, кадри – їх освіта і професійний статус [153, 40].

Гуманістична спрямованість опікунсько-виховних взаємин полягає у задоволенні потреб дитини, пошануванні її індивідуальності. Погоджуємося із точкою зору Д.-К. Мажец, яка вважає, що особливим закликком стає піднесення рангу таких цінностей, як права дитини, суб'єктність її трактування, підтримка і толерантність. Цьому повинні служити, між іншим, покращення організації існуючих зараз форм опіки та пошуки нових організаційних і конструктивних рішень. При цьому треба підкреслити величезну роль професійних опікунсько-виховних кадрів [94, 42].

Усиновлення й опіка в Україні вважаються традиційними формами утримання дітей, позбавлених батьківського піклування. Поряд із ними з'являються нові форми сімейного виховання, що диктуються соціальними потребами гуманістичного виховання, максимальним врахуванням інтересів дитини, необхідністю забезпечення оптимальних умов для її життєдіяльності у випадку позбавлення родинного оточення. Відносно новою формою опіки у нашій державі є дитячий будинок сімейного типу. Це окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі. Така сім'я бере на виховання і спільне проживання не менше 5 дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. Згідно з дослідженням І. Пеші, дитячий будинок сімейного типу є соціальним інститутом становлення особистості дитини, позбавленої батьківського піклування, який виконує соціальні функції, аналогічні до функцій, що їх забезпечує біологічна сім'я: виховна, рекреативна, комунікативна, регулятивна, економічна, феліцитологічна. Водночас їх соціальна сутність набуває специфічного забарвлення стосовно впливу на дітей, які певний час зазнавали «сімейної» депривації [199, 14].

Дослідник О. Карпенко, вивчаючи правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, пропонує законодавчо закріпити такі форми опіки та піклування: разова опіка (піклування), індивідуальна опіка (піклування), колективна опіка (піклування), адміністративна опіка (піклування) як такі, що відповідають потребам дітей [119, 4].

У західній практиці з'явився термін «де інституалізація», який означає зміни в інститутах опіки дітей-сиріт у напрямі повної заміни або максимального наближення за своїм характером інституційних форм опіки до опіки, яку здійснює сім'я. Опіка, яка здійснюється прийомною сім'єю, що гарантує догляд і турботу на короткий або тривалий період без усиновлення є визнана найбільш ефективною формою (після усиновлення). Відповідно до західного досвіду, «фостерна опіка» над дітьми, або фостерінг (foster care or fostering) – різновид опіки над дітьми, за якої протягом певного терміну забезпечується піклування, догляд і сімейне оточення для дітей, що з певних причин не можуть жити зі своїми кровними батьками або законними опікунами (піклувальниками). Дослідниця цієї форми опіки Г. Лактіонова вказує на те, що у російськомовній літературі відсутня єдина термінологія при описанні фостерінгу. Іноді замість цього поняття використовуються терміни «патронатне виховання», «виховання в прийомній сім'ї», «сімейна модель опіки дітей», які збігаються за змістом [144, 4]. Існують різні види фостерних сімей: термінові фостерні сім'ї, довготривалого фостерінгу, особливий вид – це батьки для новонароджених до моменту їх усиновлення фостерної сім'ї для неповнолітньої мами та її дитини [144, 13]. Зупинимось на їх короткій характеристиці. У термінових фостерних сім'ях дитина перебуває до трьох місяців у випадках пожежі, стихійного лиха, несподіваної хвороби біологічних батьків, їх тюремного ув'язнення або будь-якого іншого

інциденту. У цьому випадку бажано, щоб термінова фостерна сім'я проживала в тому ж регіоні, де дитина проживала зі своєю біологічною сім'єю. Короткотермінова фостерна допомога надається і тоді, коли біологічні батьки змушені «у плановому порядку» лягти в лікарню або їхати у відрядження. У цих випадках передбачається, що через деякий час дитина повертається у сім'ю.

Низка життєвих ситуацій вимагає довготермінового фостерінгу, і тоді передбачається, що дитина ніколи не буде знову зі своїми біологічними батьками і в той же час не буде усиновлена. При оцінці потенціалу фостерної сім'ї тут важливими є фактори віку і стану здоров'я. Інший особливий вид фостерінгу – це батьки для новонароджених до моменту їх усиновлення. Цей період може мати тривалість від декількох днів до декількох місяців. Вважається, що в цих випадках будинок дитини – найгірше розв'язання проблеми, оскільки саме перші шість місяців, особливо перші три роки життя є в багато чому вирішальними для розвитку дитини. Фостерні батьки для новонароджених нерідко стають хресними батьками, іноді вони усиновлюють дитину і практично завжди спілкуються зі своїми прийомними дітьми. Фостерні сім'ї для неповнолітньої мами і її дитини – ще один вид фостерінгу. Дуже часто дівчата-матері – вихованці дитячих будинків, які не мають сімейної підтримки. Завдання фостерних батьків полягає в тому, щоб навчити дівчину бути матір'ю, відповідально ставитися до своєї дитини.

1.2. Нормативно-правове забезпечення опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)

Упродовж першої половини 40-х – початку 60-х років ХХ ст. в Україні відбувалося відновлення Радянської влади, відбудова промисловості, оскільки економіка зазнала значних втрат за часи Великої Вітчизняної війни. У 1946 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946-1950 рр.». Соціальна ситуація була складною через голодомор та політичні репресії проти інтелігенції [111].

Розглядаючи нормативно-правову базу опіки дітей і молоді, зауважимо, що Україна, перебуваючи в складі колишнього Радянського Союзу, була практично усунута від своєї політики як у галузі освіти, так і опіки, їй залишалось виконувати рішення з'їздів КПРС, постанови Пленумів ЦК КПРС, нормативні акти союзного уряду. Всі постанови й документи з опіки в досліджуваній нами період приймалися з наслідкуванням аналогічних документів союзного значення. Правове поле опіки дітей і молоді складало закони СРСР і УРСР про шлюб і сім'ю, укази Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради УРСР, постанови і розпорядження Ради Міністрів СРСР і УРСР, Правила опіки і піклування в Українській РСР, накази та інструкції відповідних міністерств, рішення місцевих Рад і їх виконавчих комітетів та інші нормативні акти, які стосувалися діяльності органів опіки і

підкування. Перелік основних нормативно-правових документів з опіки в Україні періоду 1945-1990 рр. представлено нами в додатку А.

За результатами вивчення низки урядових постанов РНК СРСР та РНК УРСР за 1942-1944 рр. [163] нами виявлено, що накреслені в них завдання і опікунські заходи залишилися актуальними і в повоєнний період. Зокрема, серед основних варто виділити такі:

- 1) виявлення та облік безпритульних дітей і влаштування їх у дитячі будинки та на індивідуальний і колективний патронати;
- 2) організація інституту громадських інспекторів для боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю;
- 3) влаштування вихованців дитячих будинків і патронуваних підлітків у школах ФЗН, ремісничих училищах, промислових підприємствах і в сільському господарстві;
- 4) збільшення мережі дитячих розподільників у областях з 27 до 64 та дитячих кімнат при районних відділах міліції до 150 кімнат на кінець 1944 р.;
- 5) налагодження роботи дитячих адресних столів;
- 6) виділення в цехах і майстернях окремих робочих місць для організації індивідуального учнівства дітей-сиріт та забезпечення їх гуртожитками;
- 7) схвалення ініціативи профспілок щодо організації інтернатів по підприємствах для підлітків, які прибувають з дитячих будинків [163, 9-11].

За роки війни кількість дитячих будинків і вихованців у них зросла більше, ніж удвоє, проте в багатьох областях значна кількість дітей, які залишилися без батьків, не була влаштована, а багато з них, взятих на патронат і під опіку, перебували у незадовільних матеріально-побутових умовах. Уже 05.10.45 р. РНК УРСР прийняла постанову № 1228 «Про хід виконання плану заходів щодо поширення мережі дитячих закладів та поліпшення медичного і побутового обслуговування жінок та дітей», згідно з якою у наступні роки мала провестися значна робота із розширення мережі дитячих будинків, виявлення, влаштування і матеріального забезпечення дітей-сиріт [163, 16].

У Кодексі законів УРСР «Про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану (зі змінами і доповненнями)» станом на 01.01.46 р. визначено, що «опіка встановлюється над недієздатними особами для охорони їх особистих і майнових прав та інтересів (ст.48); над недієздатними особами, якщо вони через свій фізичний або психічний стан не можуть самостійно захищати свої права та інтереси (ст.49)». Відповідно до ст.57 опіці підлягала кожна неповнолітня особа, яку не опікував хоча б один з батьків. До органів, які безпосередньо видають справу опіки та підкування, належали президії сільських, селищних, міських рад, а в містах, у яких утворено міські районні ради, – президія міських районних рад (ст.50-51). Розкрито їх обов'язки, порядок призначення і скасування опіки та підкування, призначення та звільнення опікунів, їхні опікунські та підкувальницькі права

й обов'язки. Педагогічний аспект обов'язків зазначався у ст.85: «щодо неповнолітніх підопічних опікун повинен дбати за їх здоров'я та фізичний розвиток, за їх виховання в напрямі, який відповідає цілям і завданням комуністичного виховання, зокрема за їх навчання та підготовку до суспільно-корисної діяльності» [128, 34]

Відповідно до Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б) від 15.06.45 р. № 896 «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл до нового 1945-1946 н.р.» передбачено зміцнення шкіл України і здійснення закону про загальне обов'язкове навчання та піднесення якості навчально-виховної роботи в школах. Для реалізації цих завдань було заплановано здійснити низку заходів, серед яких:

- 1) розгортання мережі початкових семирічних і середніх шкіл та спеціальних шкіл-інтернатів для глухонімих, сліпих і розумово-відсталих дітей, перевірка обліку дітей семирічного віку та охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку;
- 2) організація інтернатів для учнів при семирічних і середніх школах, які обслуговують дітей населених пунктів на віддалі, більшій за 5 км від місця розташування шкіл, та підвозу до школи дітей, які живуть на віддалі 3-5 км;
- 3) проведення профілактичного медичного огляду усіх учнів шкіл УРСР, не менше одного разу на чверть навчального року перевіряти стан їхнього здоров'я, забезпечувати постійний контроль за санітарним станом шкільних приміщень, інтернатів, буфетів, їдалень і станом здоров'я учнів [217, 167-168].

У результаті проведених заходів більшість дітей була охоплена навчанням. Проте 3,23 % від загальної кількості дітей цього віку не навчалось в школі та інших навчальних закладах. З цієї кількості дітей не навчалися 5954 осіб, з них: сліпих – 754, глухонімих – 2827, розумово-відсталих – 2276, калік – 97 осіб [347, 15].

Значна увага у післявоєнний період надавалася відбудові народного господарства, створенню умов для спокійної роботи батьків на селі під час польових робіт. Крім того, велика турбота виявлялася про здоров'я дітей, охоплення їх педагогічним впливом у вільний час, коли батьки не могли ними піклуватися. З цією метою літом 1946 р. у колгоспах і при сільських Радах були створені дитячі ясла й дитячі майданчики. Дитячі майданчики відкривали при сільрадах в основному західних областей України [345; 26].

На основі аналізу післявоєнних постанов партії та уряду УРСР доходимо висновку, що головним завданням у сфері опіки держава визначила рішення поліпшення виховання і матеріально-побутового забезпечення дітей-сиріт, які перебувають у дитячих будинках, на патронаті і під опікою. Основними закладами опіки над дітьми і молоддю були дитячі будинки, тому поліпшення їх діяльності стало пріоритетним напрямом у роботі керівних органів держави. У низці постанов за 1945-1949 рр. [216; 218; 222; 226; 227; 230] передбачено створення нових дитячих будинків для різних категорій дітей, які потребували державної опіки та впровадження заходів з поліпшення

роботи вже чинних установ. Шляхами розвитку дитячих будинків як державних закладів опіки було визначено:

- 1) розширення мережі дитячих будинків та звернення особливої уваги на комплектування спеціальних дитячих будинків;
- 2) перевірка стану виховної роботи і матеріально-побутових умов дітей-сиріт, які перебувають у дитячих будинках, на патронаті і під опікою;
- 3) звільнення приміщень дитячих будинків, які використовувалися не за призначенням;
- 4) надання допомоги дитячим будинкам у проведенні сівби, розширенні та зміцненні підсобних господарств;
- 5) встановлення суворого контролю за роботою комісій для влаштування дітей-сиріт, систематичне заслуховування звітів голів комісій про їх роботу на бюро обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У і на нарадах виконкомів Рад депутатів трудящих;
- 6) прикріплення в порядку шефства до кожного дитячого будинку промислових підприємств, організацій, колгоспів і радгоспів і періодичне заслуховування їх звітів про виконану ними роботу.

Через перевантаження дитячих будинків та через значні недоліки в навчально-виховній, господарській, організаційно-педагогічній роботі [35, 35], крім інших, реалізовували ще й такі опікунські заходи: масовий облік дітей-сиріт у всіх населених пунктах та їх влаштування, повернення в родину всіх дітей, які мають матеріально забезпечених батьків, широке патрунування і всиновлення родинами трудящих вихованців дитячих будинків, відкриття нових дитбудинків для розвантаження існуючих, працевлаштування підлітків понад 14 років на місцевих підприємствах, систематичне вилучення безпритульних дітей з вулиць, передачу в спецшколи-інтернати та дитячі будинки відповідних систем (Міністерства соціального забезпечення УРСР, Міністерства шляхів УРСР, ВЦРПС і Міністерства охорони здоров'я УРСР) тих дітей, які за фізичними вадами, станом здоров'я та за місцем роботи їх батьків підлягають влаштуванню в ці будинки [35, 35].

Щоб забезпечити належні умови життя та виховання дітей, батьки яких померли, загинули або з тих чи інших поважних причин не здатні їх виховувати, відповідно до постанови РНК УРСР від 24.07.45р. № 1127 «Про зміни й доповнення Положення про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах і родинах трудящих» цих дітей віддавали на патрунування (виховання) до колгоспів і в родини трудящих. Згідно з документом, на патрунування дозволялося віддавати: сиріт, напівсиріт, батько чи мати яких загинули на фронтах Вітчизняної війни, або від рук німецьких окупантів, або з інших причин, дітей, які хоч і мають обох батьків, але фактично перебувають без догляду і виховання, або у зв'язку з перебуванням батьків у Червоній Армії, або через тяжку тривалу їх хворобу, або з інших важливих причин [218, 264].

Одразу за цією постановою була видана інструкція Раднаркому освіти УРСР «Про організацію спеціальних дитячих будинків», згідно з якою ці

державні заклади були створені для дітей воїнів Червоної Армії, ветеранів Великої Вітчизняної війни, дітей-сиріт, батьки яких загинули від рук німецьких окупантів від 3 до 13 років. В окремих випадках до цих закладів приймали дітей-напівсиріт або тих, батьки яких через свої службові обов'язки або матеріальне становище не могли забезпечити необхідних умов для виховання своєї дитини. У спеціальних дитячих будинках були створені зручні умови для існування: кімнати для проведення уроків, спальні, ігрові та клубні кімнати, столярні майстерні, їдальні, близько від приміщення розташовувалися земельні площі для підсобного господарства [163, 28].

Значну роботу з надання допомоги дітям-сиротам надавало Товариство Червоного Хреста, використовуючи кошти, зібрані під час проведення платних концертів, спектаклів, кіносеансів і масових гулянь. Так, завдяки шефським коштам від організацій Товариства Червоного Хреста України на 20 червня 1947 р. отримували безплатне харчування 25642 дітей-сиріт воїнів, загиблих під час Вітчизняної війни, і дітей інвалідів Вітчизняної війни. Організація Товариства Червоного Хреста Сталінської (Луганської) області з шефських коштів оплатила харчування за 3500 дітей: Харківської області – за 2875 дітей; Полтавської області – за 2620 дітей; Київської області – за 2606 дітей. Первинна організація товариства Червоного Хреста заводу «Укркабель», шляхом організації платних концертів самодіяльного колективу заводу, збрала кошти й організувала оплату харчування за 30 дітей-сиріт, батьки яких раніше працювали на заводі і загинули на фронтах Вітчизняної війни [224, 28].

У постанові Ради Міністрів УРСР від 10.03.48. р., № 335 «Про заходи по ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності» зазначалося, що в країні приділялося величезне піклування та увага питанням влаштування й виховання дітей, які залишилися без батьків, та вживаються рішучі заходи. З цієї метою організовано широку мережу державних виховних установ – дитячих будинків, дитячих ясел, приймачів-розподільників, трудових виховних колоній, а також узаконено низку інших форм громадянського виховання дітей, які залишилися без батьків: патронат, опіка, всиновлення, працевлаштування та інше. Державні органи та громадські організації (профспілка, комсомольські та ін.) провели значну роботу з виконання попередніх постанов уряду, внаслідок чого основна частина дітей-сиріт влаштована в державних і громадських виховних установах. Так, станом на 1 січня 1948 року в країні працювало 818 дитячих будинків системи Міністерства освіти УРСР, у яких виховувалося понад 126 тис. дітей. 1300 дітей влаштовано в дитячих будинках при промислових підприємствах: близько 19 тис. підлітків колишніх вихованців дитячих будинків і приймачів-розподільників працевлаштовані на промислових підприємствах і в сільському господарстві [35, 12].

З метою повної ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності, значного поліпшення роботи державних органів і громадських організацій щодо обслуговування та виховання дітей у дитячих будинках, приймачах-

розподільниках і в інших дитячих установах, а також із питань працевлаштування дітей-сиріт, Рада Міністрів УРСР ухвалила:

- 1) з допомогою профспілкових, комсомольських організацій та громадськості провести роботу з вилучення з вулиці всіх безпритульних і бездоглядних дітей та забезпечити влаштування їх у державних і громадських виховних дитячих установах;
- 2) поліпшити роботу органів міліції з боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю, поставити в обов'язок усім постовим міліціонерам у містах і робітничих селищах систематично контролювати свої дільниці, особливо базари та громадські місця, вилучати всіх виявлених безпритульних дітей і передавати їх дитячим прийомникам-розподільникам;
- 3) зобов'язати виконкоми міських, районних і селищних Рад депутатів призначити на допомогу органам Міністерства внутрішніх справ УРСР для роботи по вилученню з вулиці безпритульних дітей нічних чергових з числа громадських інспекторів та активу [35, 16].
- 4) запропонувати Міністерству комунального господарства УРСР зобов'язати керуючих і комендантів будинків затримувати безпритульних, незалежно від часу доби, безпритульних, яких виявлено у під'їздах, коридорах, на горищах, у сараях, і направляти затриманих дітей у дитячі приймачі-розподільники Міністерства внутрішніх справ УРСР [35, 17].
- 5) працевлаштувати підлітків-вихованців дитячих будинків, що досягли 14-15-річного віку на підприємствах республіканської та міської промисловості;
- 6) забезпечити вихованців, які вибувають на патронування в сім'ї трудящих, взуттям та одягом у розмірі, встановленому постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 05.04.46 р. № 573 для працевлаштування вихованців;
- 7) у всіх школах облікувати дітей-сиріт, які перебували на патронаті й під опікою з тим, щоб забезпечувати їх у першу чергу підручниками, шкільно-письмовим приладдям, одягом і взуттям;
- 8) поліпшити позашкільну та позакласну роботу шкіл і позашкільних установ, залучити до неї якнайбільшої кількості дітей-школярів; організовувалися при всіх школах і позашкільних установах гуртки: фізкультурні, технічні, юних натуралістів, художньої самодіяльності та ін., колективні екскурсії, відвідування кінотеатрів, проведення вечорів шкільної художньої самодіяльності, масових дитячих ігор та ін.;
- 9) у міських скверах, парках, при великих житлових будинках відновити та впорядкувати існуючі дитячі ігрові майданчики і дитячі кімнати, а також організувати нові;
- 10) підвищити відповідальність директорів і вихователів дитячих будинків, директорів (завідувачів) шкіл та вчителів за відсів дітей зі школи, залишення дитячого будинку розглядати як надзвичайну подію, пильно вивчати причини таких фактів й вживати заходи з повернення дітей до шкіл і дитячих будинків [35, 19].

У повоєнній Україні, крім колгоспних дитячих будинків, згідно з постановою РНК УРСР від 24.12.49 р. № 1876 «Про створення дитячих будинків при промислових підприємствах», відкривалися дитячі будинки при промислових підприємствах, які фінансувалися й перебували у віданні галузевих народних комісаріатів УРСР, куди входили ці підприємства. Дитячі будинки при промислових підприємствах утворювалися насамперед для дітей-сиріт, батьки яких працювали на цьому підприємстві й загинули в роки Вітчизняної війни, а також для дітей багатодітних батьків, що потребували матеріальної допомоги. Керівництво навчально-виховною роботою в дитячих будинках при промислових підприємствах здійснювалося Народним комісаріатом освіти УРСР, а медичне обслуговування дітей – органами охорони здоров'я УРСР [229, 12].

У Постанові Ради Міністрів УРСР від 14.09.56 р. № 1134 «Про заходи щодо поліпшення виховання дітей, які залишилися без опіки батьків» зазначалося про започаткування з 1956 року здобуття середньої освіти вихованцями дитячих будинків. Відповідно для них було визначено перебування в цих закладах до 18-річного віку. Важливим завданням стало створення умов для підготовки їх до роботи в різних галузях народного господарства. Також щорічно кращі вихованці дитячих будинків направлялися в суворовські та нахімовські училища з розрахунку 15% місць, виділених Міністерством оборони УРСР [231].

У 1956 р. згідно з рішенням XX з'їзду КПРС щодо здійснення комплексного підходу до виховання дітей розпочався новий етап у розвитку державної опіки завдяки ухваленій загальносоюзній постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 15.09.56 р. «Про організацію шкіл-інтернатів», у якій розкрито завдання закладів такого типу, заходи з розгортання їх мережі, створення відповідної навчально-матеріальної бази. Саме цей документ поклав початок формування системи державних закладів для дітей, позбавлених батьківського піклування, в яких діти не тільки жили (як у дитячих будинках), а й навчалися [312, 86].

Згідно з «Положенням про школи-інтернати МО УРСР» від 15.06.57 р. у школи-інтернати насамперед приймалися діти одиноких матерів, інвалідів війни і праці, сироти, а також діти, для виховання яких відсутні необхідні умови в сім'ї, визначено розміри плати за утримання дітей, норми забезпечення їх одягом, взуттям і м'яким інвентарем тощо. Дітей, які не мають батьків, а також в окремих випадках за рішенням виконкомів міських і районних Рад депутатів трудящих, дітей з багатодітних, малозабезпечених сімей приймали на повне державне забезпечення [234, 32-39].

Надаючи важливого значення загальноосвітнім школам-інтернатам у справі опіки й виховання дітей і підлітків, ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР поклали відповідальність за організацію і роботу цих закладів на Міністерство освіти УРСР, обкоми, міськкоми, райкоми КП України, виконкоми обласних, Київської і Севастопольської міських Рад депутатів трудящих і зобов'язали їх укомплектувати школи-інтернати досвідченими

педагогічними кадрами, надавати практичну допомогу органам народної освіти у створенні та зміцненні навчально-матеріальної бази, а також у повсякденній роботі шкіл [99].

Наслідуючи постанову союзного значення, ЦК КПУ й Рада Міністрів УРСР ухвалили спільну постанову від 20.10.56 р. № 1308 «Про заходи по дальшому розвитку мережі шкіл-інтернатів в Українській РСР», яка передбачала організацію та розгортання мережі шкіл-інтернатів в Україні та створення в них умов для навчання і виховання дітей і молоді. Для організації шкіл-інтернатів були виділені кращі будинки середніх шкіл та інших закладів, започатковано будівництво нових шкільних приміщень за типовими проектами. У 1956-1957 н.р. в країні було вже 50 шкіл-інтернатів, у яких навчалось понад 10 тис. учнів [10, 24].

Окремим напрямом опікунської діяльності держави, яка розвивалася в цей період, варто виділити соціально-правову допомогу сім'ям, які мали дітей. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 20.05.57 р. № 474 «Про заходи по поліпшенню охорони материнства і дитинства УРСР», передбачалися соціальні заходи, спрямовані на поліпшення умов охорони материнства і дитинства, зниження захворюваності та смертності дітей. Серед них такі:

- 1) безкоштовна видача харчовальних сумішей дітям до 6-місячного віку, батьки яких матеріально не забезпечені;
- 2) надання переваги у житловій площі згідно з чергою переважно сім'ям, які мають трьох і більше дітей;
- 3) забезпечення роботою матерів-одиначок на підприємствах та установах за місцем їх проживання;
- 4) організація у кожному колгоспі пологового будинку і постійних дошкільних дитячих закладів (ясла-садки) та ін. [233, 32].

Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 09.08.57 р. № 892 «Про додаткові заходи, зв'язані з організацією роботи шкіл-інтернатів», виконкомам міських і районних Рад депутатів трудящих надавалося право знижувати до 50 % розмір плати за утримання в школах-інтернатах дітей з малозабезпечених сімей [236, 37].

У 1959-1960 н.р. в республіці працювало 263 школи-інтернати з контингентом учнів 72 тис. осіб. Також прийнята постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 23.06.59 р. № 955 «Про заходи по розвитку шкіл-інтернатів в УРСР на 1959-1965 рр.». У ній зазначено, що партійними, радянськими організаціями та органами народної освіти УРСР проведена певна робота з організації шкіл-інтернатів, зміцнення навчально-матеріальної бази, з комплектування їх педагогічними фахівцями. В Україні створено 90 шкіл-інтернатів, у яких навчалось і виховувалось 236 тис. дітей. Колгоспи Хмельницької, Миколаївської, Кримської, Запорізької, Вінницької, Волинської, Черкаської та інших областей розгорнули будівництво колгоспних та міжколгоспних шкіл-інтернатів за власні кошти [146, 9]. Проте кількість шкіл-інтернатів збільшувалася повільно, а існуюча їх мережа не

задовольняла зрослі потреби населення, тому розвиток інтернатних закладів здійснювався через: 1) будівництво навчальних корпусів, гуртожитків і підсобних приміщень; 2) розгортання будівництва шкіл-інтернатів на кошті колгоспів або одержані кредити; 3) будівництво в сільській місцевості квартир для вчителів шкіл-інтернатів [240, 11-12].

За результатами дослідження В. Покася, внаслідок виконання вищеназаних постанов за 9 років (1956-1966 рр.) кількість шкіл-інтернатів в Україні збільшилася майже в 11 разів, а учнів у них – у 22 рази. Більше половини (57,7%) вихованців шкіл-інтернатів – становили діти-сироти або діти, які мали одного з батьків (напівсироти, діти одиноких матерів). У низці областей цей відсоток був ще вищим. Зокрема, у школах-інтернатах Івано-Франківської області дітей-сиріт і дітей, що мають одного з батьків, було зареєстровано 70%, Київської – 65,2%, Луганської – 61,5%, Житомирської і Харківської – 60,8% [210].

Школи-інтернати як державні заклади опіки відігравали значну роль у здійсненні загального навчання, у запобіганні дитячої бездоглядності та правопорушень. Тому, згідно з постановою колегії МО УРСР від 20.07.59 р., мала відбутися поступова реорганізація протягом 1959-65 рр. дитячих будинків у школи-інтернати. З організацією шкіл-інтернатів було створено умови для поступової ліквідації дитячих будинків, що в своїй більшості мали незадовільну навчально-матеріальну базу. Так, протягом 1959-1965 рр. в Україні реорганізовано і закрито 286 дитячих будинків [8]. Також влаштування дітей у школи-інтернати дозволило значно зменшити кількість осіб, яких віддавали на патронат, що вже тоді вважалося недосконалою формою опіки і виховання дітей, позбавлених батьківського піклування.

Особливими для України та Радянського Союзу були 60-80-ті роки. З одного боку, це був період, коли внаслідок деяких реформ радянська система досягла найбільшого розвитку, що позитивно позначилося на матеріально-побутовому становищі населення, а також на освіті, науці та культурі, з іншого боку, вже наприкінці 70-х і особливо на початку 80-х років ставало очевидним, що система вичерпала можливості самовдосконалення, в країні почався тривалий застій, який у 80-х роках переріс у глибоку кризу всіх державно-партійних та господарських структур, що в кінцевому підсумку й зумовило їх повний крах та розвал радянської імперії [111, 357].

З переходом на загальне восьмирічне обов'язкове навчання, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 15.02.63 р. № 199, на всіх вихованців дитячих будинків і шкіл-інтернатів, які залишилися без піклування батьків і після закінчення восьмирічних шкіл поступали для продовження навчання в середні спеціальні навчальні заклади, поширювались пільги в частині утримання вихованців на повному державному забезпеченні до закінчення ними закладу [252, 3].

Згідно з постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 08.12.66 р. № 900 «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР», посилювався контроль за здійсненням загального

обов'язкового восьмирічного навчання. Передбачалося надання державної допомоги в одержанні освіти дітям, які залишилися без піклування батьків, і дітям з багатодітних сімей, розширення мережі шкіл-інтернатів для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку, нервово хворих дітей, а також санаторно-лісних шкіл [263, 5-10].

Також, згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 25.05.65 р. № 522, частину виховних колоній для неповнолітніх Міністерства охорони громадського порядку УРСР перетворювали у спеціальні школи-інтернати Міністерства освіти УРСР і спеціальні професійно-технічні училища Головного управління професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР. По одній спецшколі за рахунок плану контингентів учнів шкіл-інтернатів створювали у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Київській, Кримській, Кіровоградській, Луганській, Одеській, Харківській та Херсонській областях і в м. Києві. До спеціальних шкіл та професійно-технічних училищ направлялися важковиховувані діти й підлітки або ті із них, які вчинили правопорушення [260, 68].

Завдяки ухваленим новим юридичним документам – Кодексу про шлюби та сім'ю Української РСР (далі - КпШС) у 1969 р. та Правилам опіки і піклування в Українській РСР у 1971 р., – затверджених Міністерствами юстиції, народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення УРСР, відбулося вдосконалення правових засад організації опіки та піклування, статусу опікуна і піклувальника. Зазначимо, що в нових документах розширено завдання опіки та піклування. Так, згідно зі ст. 128 Кодексу визначено, що опіка і піклування встановлюються для виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей [288, 3].

Безпосереднє ведення справ з опіки й піклування покладено у виконкомах районних (міських) Рад депутатів трудящих на відповідні відділи: народної освіти – щодо осіб, які не досягли вісімнадцяти років; охорони здоров'я – щодо осіб, визнаних судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства, а також щодо осіб, визнаних судом обмежено дієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства, а також щодо осіб, визнаних судом обмежено дієздатними внаслідок зловживання спиртними напоями або наркотичними речовинами; соціального забезпечення – щодо дієздатних осіб, які потребують піклування за станом здоров'я. У сільській місцевості і селищах справами опіки й піклування безпосередньо мали відати виконавчі комітети сільських і селищних Рад депутатів трудящих. Відповідно на Міністерство освіти УРСР, Міністерство охорони здоров'я УРСР і Міністерство соціального забезпечення УРСР покладено в межах їх компетенцій організацію роботи органів опіки і піклування, надання їм методичної допомоги та складення зведених звітів [288, 3].

При виявленні неповнолітніх, що залишилися без батьківського опікування, у яких були близькі родичі або інші особи, що згідні усиновити неповнолітніх, органи опіки і піклування мали сприяти оформленню усиновлення в порядку, передбаченому главою 14 КпШС. У разі не усиновлення неповнолітніх, що лишилися без батьківського опікування, органи опіки і піклування мали влаштувати їх:

- а) віком до трьох років – до будинків дитини органів охорони здоров'я;
- б) віком від трьох до шістнадцяти років – до дитячих будинків або до шкіл-інтернатів органів народної освіти;
- в) інвалідів з фізичними вадами, глибоко розумово-відсталих або психічно-хворих віком від трьох до шістнадцяти років – до відповідних дитячих будинків-інтернатів органів соціального забезпечення, а від шістнадцяти – до будинків-інтернатів для перестарілих та інвалідів відповідно до затверджених медичних показань і протипоказань [288, 4].

Неповнолітніх, які досягли шістнадцяти років і залишилися без батьківського опікування, органи опіки і піклування зобов'язані влаштувати на роботу або навчання в професійно-технічне училище або інші спеціальні навчальні заклади. Влаштування цих осіб на роботу або навчання не звільняє органи опіки і піклування від дальшого піклування над ними.

Згідно зі ст.128 КпШС Української РСР та Правил 1971 р., опіка й піклування встановлювалися для виховання неповнолітніх дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей. При цьому, згідно з ст.131 КпШС Української РСР, опіка встановлювалася над неповнолітніми, які не досягли п'ятнадцяти років і залишилися без батьківського піклування, а піклування встановлювалося над неповнолітніми віком від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років (ст.132 КпШС Української РСР).

Згідно з п.11 Правил 1971 р., опіка і піклування могли встановлюватися і за життя батьків неповнолітніх дітей у випадках, коли: 1) обох батьків судом позбавлено батьківських прав або прийнято рішення про відібрання дитини і передачу її під опіку органам опіки і піклування незалежно від того, позбавлені вони батьківських прав чи ні, бо перебування в них небезпечно для дитини; 2) обидва батьки психічно хворі, розумово відсталі або перебувають на тривалому лікуванні в стаціонарному лікувальному закладі; 3) обидва батьки довгий час не можуть займатися вихованням своїх дітей (засуджені до позбавлення волі на тривалий час за вчинення злочину, перебувають у тривалому відрядженні тощо); 4) обидва батьки непрацездатні і перебувають на державному утриманні в будинках-інтернатах для перестарілих та інвалідів [288, 8].

Опікуни і піклувальники над неповнолітніми зобов'язувалися виховувати підопічних, піклуватися про їх фізичний розвиток, навчання і підготовку до суспільно корисної діяльності, захищати їх права та інтереси (ст.143 КпШС

Української РСР). Зауважимо, що обов'язки опікуна і піклувальника виконувалися безоплатно (ст.149 КпШС Української РСР).

Після досягнення неповнолітніми 15-ти років опіка припинялася, за винятком випадків, коли вони у встановленому порядку визнавалися недієздатними внаслідок душевної хвороби або недоумства; в разі повернення неповнолітніх, які не досягли п'ятнадцяти років, на виховання батькам; внаслідок смерті підопічного. При цьому у разі досягнення підопічним п'ятнадцяти років опіка припинялася і призначалося піклування. Опікун ставав піклувальником. Піклування припинялося: а) після досягнення підопічним вісімнадцяти років; б) при одруженні неповнолітньої особи; в) внаслідок смерті особи, яка перебувала під піклуванням [288, 9].

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 18.08.71 р. № 389 «Про відрухування на виховну і фізкультурно-масову роботу з дітьми в домоуправліннях» передбачено дозволити місцевим Радам депутатів трудящих, міністерствам і відомствам УРСР, які мають у своєму віданні житловий фонд, проводити відрухування на виховну і фізкультурно-масову роботу з дітьми й підлітками за місцем проживання та вводити в житлово-експлуатаційних конторах і домоуправліннях по одній посаді педагога-вихователя та інструктора з фізкультури в межах встановленого фонду заробітної плати [268, 11].

З метою створення сприятливих умов для зростання населення і виховання підростаючого покоління у Постанові ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 14.04.81 р. № 186 «Про організацію виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 22.01.81 р. «Про заходи по посиленню державної допомоги сім'ям, які мають дітей»» визначено низку заходів, спрямованих на створення більш сприятливих можливостей для материнського догляду за новонародженими та малолітніми дітьми, створення жінкам більш сприятливих умов, що дозволяють поєднувати працю в суспільному виробництві з вихованням дітей, підвищення матеріального забезпечення сімей, які мають дітей. Щодо останнього передбачалося підвищити в 1981 р. розмір державної допомоги одиноким матерям до 20 крб. на місяць на дитину і встановити, що ця допомога виплачується до досягнення нею віку 16 років (учням, які не одержують стипендії – 18 років) [275, 5].

Для подальшого вдосконалення законодавства з питання про інтернатні заклади прийнята постанова Ради Міністрів УРСР від 14.02.84 р. № 83 «Про загальноосвітні школи-інтернати, дитячі будинки та інші інтернатні заклади». У ній визначено типи інтернатних закладів, уточнено контингент дітей, які до них приймаються, наповнюваність класів і виховних груп, порядок плати за утримання дітей та влаштування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків після закінчення перебування їх у цих закладах. Наголошувалося на необхідності: поліпшити координацію діяльності державних органів громадських організацій з виявлення та вчасного влаштування до інтернатних закладів дітей, які не мають необхідних умов для виховання в сім'ї; сприяти розвитку шефської допомоги підприємств та організацій дитячим будинкам і школам-інтернатам у

проведенні виховної роботи, зміцненні навчально-матеріальної бази; взяти заходів з поліпшення роботи піклувальних рад дитячих будинків [277, 5-18].

У колишньому Радянському Союзі з 1985 р. започатковано перебудову, яка задекларувала демократичний стиль керівництва, гласності й плюралізму думок, що вплинуло на перегляд ідей про опіку та функціонування опікунських інтернатних закладів, пошук нових підходів з позицій гуманізму до виховання та влаштування дітей, позбавлених батьківської опіки. Також катастрофа на Чорнобильській АЕС у 1986 р. зумовила масове відселення людей із забрудненої зони й необхідність створення для дітей і підлітків цієї соціальної групи на базі санаторіїв, окремих шкіл повного дня і шкіл-інтернатів, реабілітаційних центрів, у режимі дня яких передбачено здійснення контролю за станом здоров'я, процесом оздоровлення вихованців, проведення необхідних охоронно-відновлювальних, лікувальних і педагогічних заходів.

У цей період прийнято низку постанов ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, спрямованих на поліпшення опіки та виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у будинках дитини, дитячих будинках та школах-інтернатах [279, 281, 282, 285].

Так, у спільній постанові ЦК КПУ й Рада Міністрів Української РСР від 25.08.87 р. № 289 було визнано, що рівень роботи з дітьми-сиротами в республіці не відповідав тогочасним вимогам і можливостям соціалістичного суспільства, його гуманній природі, принципам соціальної справедливості. Не виявлялося справжньої, щирої турботи про розвиток особистості цих дітей, їхніх індивідуальних здібностей, громадянського становлення, забезпечення соціального майбутнього. Тому з метою усунення серйозних недоліків у роботі з дітьми-сиротами, створення якісно нових умов і можливостей для докорінного поліпшення їх життя, на виконання постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 31.07.87 р. ЦК КПУ й Рада Міністрів Української РСР постановили: «Вважати найважливішим завданням державних органів і громадських організацій виховання, навчання й матеріальне забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, створення всіх необхідних умов для їх усебічного й гармонійного розвитку, надійного захисту інтересів таких дітей, їх професійної підготовки та громадянського становлення на основі соціальної справедливості, гарантованої соціалістичним суспільством» [281, 6].

З метою подальшого удосконалення опіки було визначено провести низку заходів: принципово змінити кадрову політику щодо підбору та проведення періодичної атестації педагогічних працівників шкіл-інтернатів; зобов'язати підприємства, об'єднання й організації в установленому порядку здійснювати за власні кошти будівництво, реконструкцію, ремонт і господарське обслуговування будинків дитини, дитячих будинків та шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, та ін.; визнати за доцільне спрямовувати, починаючи з 1988 р., частину коштів,

одержаних у результаті проведення всесоюзних комуністичних суботників, на будівництво будинків дитини, дитячих будинків та шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків та ін.; закріпити норму, згідно з якою дітям-сиротам і дітям, які залишилися без піклування батьків (зокрема випускникам професійно-технічних училищ і середніх спеціальних навчальних закладів), при вступі до середніх професійно-технічних училищ, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів видавати комплект нового одягу і взуття.

До того ж діти-сироти і діти, які залишилися без піклування батьків (які не перебувають під опікою, піклуванням), навчаючись у середніх професійно-технічних училищ, вищих і середніх спеціальних навчальних закладах, перебували на повному державному забезпеченні (безкоштовне харчування, одяг, взуття та м'який інвентар надавали за грошовими нормами, встановленими для дітей шкільного віку); студенти й учні, які перебували під опікою (піклуванням), забезпечувалися в період навчального процесу безплатним гарячим харчуванням тощо [173, 12-18].

Спроба посилення державної і суспільної турботи про дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, для більш повного поєднання суспільних, колективних і сімейних форм виховання цієї групи дітей була задекларована у постанові Ради Міністрів УРСР від 05.10.88 р. № 318, згідно з якою передбачалося розгорнути роботу зі створення в УРСР дитячих будинків сімейного типу. До складу дитячих будинків сімейного типу включати: дитячі містечка з одноквартирних багатокімнатних будинків для проживання сімей, що виховують не менш як 10 дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, та окремі сім'ї, що виховують не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків [283, 16-23].

Держава також передбачала форми опіки над дітьми і підлітками, які мали вади у фізичному або розумовому розвитку. У постанові Ради Міністрів СРСР [285, 13-18] було визначено низку заходів щодо поліпшення роботи спеціальних навчально-виховних закладів: вчасно проводити необхідні ремонти або реконструкцію цих шкіл, їхнє матеріально-технічне забезпечення, особливо оснащення спеціальним інвентарем, обладнанням і засобами корекції; розширити будівництво шкіл-інтернатів, а також споруджуваних за рахунок інших джерел фінансування спеціальні навчально-виховні заклади; забезпечувати першочергове виділення спеціальним інтернатним закладам необхідного автотранспорту, у тому числі санітарних автомобілів і автобусів; вчасно влаштовувати дітей і підлітків з вадами у фізичному або розумовому розвитку до спеціальних дитячих садків, ясел-садків (ясел), дитячих будинків, дитячих будинків-інтернатів, шкіл-інтернатів (шкіл), училищ-інтернатів, технікумів-інтернатів і груп професійно-технічних училищ відповідно до висновків і рекомендацій психолого-медико-педагогічних консультацій про тип закладу, необхідний для оздоровлення таких дітей, їх виховання і навчання, а також створення робочих місць на підприємствах для випускників спеціальних навчально-виховних закладів.

Також передбачалося відкриття санаторних закладів, у яких здійснюватиметься оздоровлення, лікування і навчання дітей і підлітків, які мають вади у фізичному або розумовому розвитку, і зокрема тих, які зазнали радіаційного впливу внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС та проведення ряду інших заходів [82, 36].

Виявлення конструктивно-генетичних та нормативно-правових основ опіки як соціально-педагогічного явища дозволило виділити етапи її здійснення протягом 1945-1990 рр. При обґрунтуванні етапів за методологічний орієнтир обрано періодизацію педагогічної думки в Україні, запропоновану О. Сухомлинською (досліджуваний нами історичний проміжок належить до V періоду: 1920-1991 рр. – українська педагогічна думка і школа за радянських часів, та припадає на такі його етапи: II – 1933-1958 рр.: українська педагогіка як складова російсько-радянської культури; III – 1958-1985 рр.: українська педагогічна думка у змаганнях за демократичний розвиток; IV – 1985-1990 рр.: становлення сучасного етапу розвитку української педагогічної думки в рамках радянського дискурсу [326, 4]).

Таким чином, на основі проведеного аналізу виділено такі етапи в здійсненні опіки дітей і молоді в Україні досліджуваного періоду: I – 1945-1956 рр. – удосконалення та розширення мережі закладів опіки дітей і молоді; II – 1956-1985 рр. – створення системи опіки та піклування дітей і молоді; III – 1985-1990 рр. – початок модернізації форм опіки з позиції гуманізму та принципів соціальної справедливості.

1.3. Особливості здійснення опіки дітей і молоді протягом досліджуваного періоду

Опіка дітей і молоді у роки Великої Вітчизняної війни, як досліджено нами [205, 154], здійснювалася в Україні в трьох напрямках, які були характерними і для післявоєнного періоду. Перший напрям – подолання безпритульності та бездоглядності дітей (державні освітні заклади та дитячі будинки, приймачі-розподільники, ремісничі училища). Другий напрям опікунської діяльності охоплював категорію дітей, батьки яких загинули від рук німецьких окупантів, для них створювалися суворовські військові та спеціальні ремісничі училища, спеціальні дитячі будинки і дитячі прийомники-розподільвачі. Третій напрям – це поліпшення соціального обслуговування й виховання всіх дітей (усі державні освітні заклади: загальноосвітня школа, дитячі ясла, садки, ремісничі училища), а також громадське виховання, яке здійснювали підприємства, колгоспи, радгоспи, громадські організації (колективний та індивідуальний патронат, опіка у вузькому значенні, усиновлення, працевлаштування).

Вивчення архівних матеріалів, а саме звітів органів народної освіти про влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків у післявоєнний період, показало, що лише протягом 1945 р. було взято на облік за перший

квартал – 11910 осіб, другий – 32203, третій – 72345 та четвертий – 92572 [341, 1].

На рис. 1.1 дано показники кількості дітей-сиріт в Україні протягом досліджуваного нами періоду. Простежимо їхню динаміку. Так, у 1945 р. було виявлено велику кількість (92572 осіб) безпритульних дітей та значне їх зменшення в післявоєнний (1945-1956 рр.) період – до 15745 осіб, чому сприяли проведені державними органами й громадськими організаціями різноманітні опікунські заходи з виявлення та влаштування дітей і молоді, обездоленіх війною, які розкрито нами у підрозділі 1.2.

Упродовж 1956-1985 рр. [359; 364; 378; 381; 385] спостерігалася тенденція, пов'язана з відносною стабілізацією щодо кількості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, оскільки дитяча безпритульність як соціальне явище в державі було практично ліквідоване, існували лише поодинокі випадки тимчасового відходу дітей від сім'ї або дитячих будинків, через конфлікти з батьками, пошук пригод тощо.

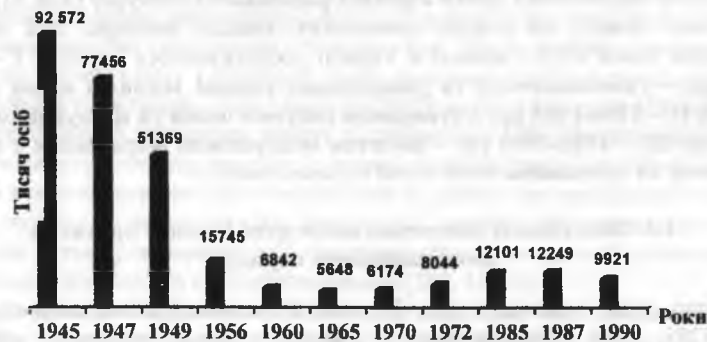

Рис. 1.1. Кількісні показники дітей, які залишилися без батьків в Україні (1945-1990 рр.)

Високі показники дітей-сиріт зафіксовано впродовж 1985-1990 рр. – третьому виокремленому нами періоді [394; 397]. Це явище було зумовлене соціально-економічними змінами в Україні.

Відома українська письменниця і тодішній депутат Київської міськради О.Іванченко залишила цікаві свідчення про дитячі будинки: «Туди тільки-но привезли дітей, визволених Радянською Армією з фашистських концтаборів... Це були не діти, а примари. Рученята, обтягнуті жовтою шкіркою, наче курячі кісточки, і на цих рученятах випечені номери. Тьмяні очі на блідих, аж прозорих личках, сині губи, які не вміли всміхатись. Вони боялися рухнутися... Персонал дитбудинку оточив їх турботою і ласкою, вся Батьківщина стала їм матір'ю. Скільки листів одержували вони звідусіль, скільки піклування, турботи виявляли до них і близькі і далекі люди» [108, 170-171].

Проведені в усіх областях недільники, декадники і місячники допомоги фонду дитячим будинкам значно поліпшили їх матеріальний стан, особливо у Ворошиловоградській та Київській областях, де за активною участю громадськості відремонтовано приміщення дитячих будинків, до більшості з них завезений річний запас палива, виготовлено і придбано значну кількість меблів, розширені допоміжні господарства дитячих будинків. Проте, як показало вивчення тогочасних матеріалів, у багатьох областях (Чернігівській, Чернівецькій, Кіровоградській) не було вжито заходів до відбудови дитячих будинків, які раніш існували, та організації нових, не створено нормальних матеріально-побутових умов дітям-сиротам, які перебували у дитячих будинках, наслідком чого в 1945 р. в цих областях не була охоплена дитячими будинками значна кількість дітей-сиріт.

Так, у Кіровоградській області, замість запланованих до організації в 1945 р. 24 дитячих будинків на 3800 дітей, було відкрито тільки 18 дитячих будинків з охопленням 1677 дітей; у Чернівецькій області замість 1300 дітей охоплено 755 дітей. Дитячі будинки не були забезпечені твердим і м'яким інвентарем та посудом; діти в цих дитячих будинках перебували у незадовільних матеріально-побутових умовах. У Ніжинському спеціальному будинку Чернігівської області на 97 дітей було 64 ліжка, лише 20 тарілок і кілька чашок з консервних банок. У Хотинському спеціальному дитячому будинку Чернівецької області 45 дітей-сиріт жили в тісному, брудному, невідремонтованому приміщенні. Через відсутність ліжок діти спали на підлозі, лазні відвідували дуже рідко. Існуючі дитячі будинки були перевантажені дітьми, але, незважаючи на це, не було звільнено ряд приміщень, які раніше належали дитячим будинкам. Таких приміщень не звільнено в Одеській обл. – 7, Харківській – 6, Сумській – 6, Миколаївській – 4 і Чернівецькій – 4 [163, 12].

Таким чином, актуальною проблемою тогочасної опіки було значне поліпшення роботи «щодо виховання і матеріально-побутового забезпечення дітей-сиріт, які перебувають в дитячих будинках, на патронаті й під опікою» [163, 14].

Як показало вивчення та аналіз звітів (додатки Б. 1 – Б. 5) за період 1945-1956 рр. про влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків, пріоритетними формами опіки в Україні стали сімейні форми: усиновлення, патронат, опіка в сім'ях родичів. Як видно з рис. 1.2, частка дітей, охоплених сімейними формами опіки, у 1945 р. складала 64% (59812 осіб) від загальної їх кількості (92572 осіб). У наступні роки частка таких дітей дещо зростала, вже у 1955 р. вона становила 79 %, 1965 р. – 77 %, 1985 р. – 77 %, а в 1990 р. – 79 % (додаток Б. 6).

Велику частину дітей влаштовували у державні заклади опіки – дитячі будинки: загальноосвітні (дошкільні, для дітей шкільного віку, змішані), для обдарованих дітей – вихованців дитячих будинків; спеціальні, колгоспні та дитячі будинки при промислових підприємствах. У 1945 р. було передано в дитячі будинки 22188 осіб (24 %), а в наступні роки кількість таких дітей

дещо зменшилася, зокрема у 1955 р. – до 14 %, у 1965 р. – 18 %, проте вже у 1985 р. зросла до 25 %. (додаток Б. 6). Окрім дитячих будинків, дітей, які залишилися без батьків, влаштовували при радгоспах, колгоспах, військових частинах тощо.

Попри важкий післявоєнний час, держава опікувалася і талановитими й

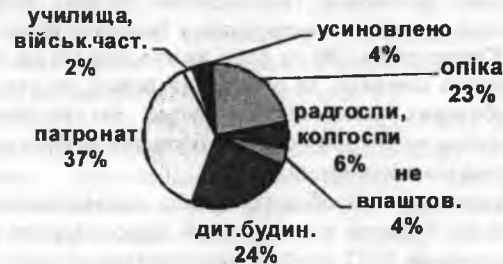

Рис. 1.2. Форми влаштування дітей, я

обдарованими дітьми. Так, для вихованців дитячих будинків від 7 до 14 років, які виявили обдарованість у музиці, хореографії та образотворчому мистецтві, були створені відповідні дитячі будинки. Для цього комісії виявляли у дітей такі музичні задатки й вміння: природний музичний слух, музичну пам'ять, почуття ритму, наявні вокальні дані, володіння яким-небудь музичним інструментом тощо. Проте невміння володіти музичним інструментом чи незнання музичної грамоти не ставало перешкодою для прийняття до дитячого будинку для обдарованих дітей, коли дитина мала безперечні музичні здібності. З хореографії діагностували природну пластичність, гнучкість, музичний слух та почуття ритму, здатність відтворювати показані рухи та їх комбінації, зовнішні дані – зріст, пропорційність форм і частин тіла (сценічність); з образотворчого мистецтва – почуття форми та обсягу, вміння передати просторовість, художнє відчуття кольорів, розуміння композиції (малювання олівцем, фарбами) [163, 34].

Варто зауважити гуманність поведінки з дітьми. У випадку, коли вихованці дитячих будинків для обдарованих дітей не встигали зі спеціальних дисциплін, то їх повертали до дитячих будинків, з яких вони прибули, або переводили до інших. У випадку якщо діти визнані обдарованими в музиці, хореографії, образотворчому мистецтві, а також у галузі точних наук, техніки, літератури та драматичного мистецтва, а в дитячих будинках для обдарованих дітей немає місця, їх зараховували кандидатами, повертали до дитячих будинків до особистого повідомлення про появу вакансії у дитбудинку для обдарованих.

Як бачимо, враховуючи індивідуальні психологічні особливості дітей, які потребували особливої опіки в післявоєнний період передовсім для їх виживання, а також навчання й виховання, створювалися різноманітні державні дитячі будинки: загальноосвітні (дошкільні, для дітей шкільного віку, змішані), для обдарованих дітей – вихованців дитячих будинків; спеціальні, колгоспні та дитячі будинки при промислових підприємствах.

У 1949 р. в країні запроваджено обов'язкове загальне семирічне навчання. Як наслідок, упродовж 1950-1951 н.р. кількість шкіл збільшилася до 31055, а учнів у них – до 641,9 тис. У семирічних і середніх школах навчалася понад 5842,4 тисяч учнів [151]. З метою залучення молоді до семирічного навчання, відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 25.05.49 р. № 1613 «Про організацію в системі Міністерства освіти УРСР заочних середніх шкіл», виконавчі комітети низки областей організували з 1 вересня 1949 р. на базі середніх шкіл дев'ять заочних середніх шкіл з контингентом 3 800 учнів на 1949-1950 н. р. у містах, які представлені нами у додатку. Завдання цих навчальних закладів полягало в тому, щоб дати різним групам населення, що не мають змоги навчатися стаціонарно в школах, загальноосвітню підготовку в обсязі семирічної і середньої шкіл [228, 4-5].

Значна робота здійснювалася з оздоровлення дітей дошкільного та шкільного віку, зокрема, відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У від 13.04. 1947 р. № 150-23 «Про заходи до оздоровлення дітей влітку 1947р.», був затверджений план оздоровлення 682170 дітей, з них: а) дитячими майданчиками – 304800; б) піонерськими таборами – 292370; в) у дитбудинках і дитсадках – 85000 [223, 12]. Затверджений план Радою МО УРСР, що виконали органи МО УРСР, представлений у табл. 1.3.

Табл. 1.3.

Дані про оздоровлення дітей в Україні за 1947 р.

	Дитячі будинки	Дитячі садки	Дошкільні дитячі майданчики	Дитячі майданчики для дітей шкільного віку	Табори МО	Разом
План	45 000	40 000	45 800	139 000	22 300	292 100
Фактично	79 051	58 182	49 918	113 193	27 255	327 599
%	176	145	109	81	122	112

На підставі звітних даних фактично оздоровлено дітей: а) через дитячі майданчики – 334 143, або 109 % плану; б) через піонерські табори – 258 297, або 89 % плану; в) через дитячі будинки і дитсадки – 137 233, або 161 % плану. З табл. 1.3. видно, що незадовільно виконано план по дитячих майданчиках для дітей шкільного віку і піонерських таборах, тобто в частині оздоровлення дітей старшого (шкільного) віку. У цілому план оздоровлення всіма видами дітей молодшого (шкільного) віку виконано на 278 %, а оздоровлення дітей шкільного віку – на 75 % [223, 14].

До оздоровлення дітей також залучались профспілкові організації, промстрахкаси, колгоспи. Так, профспілковими організаціями оздоровлено дітей: а) на оздоровчих майданчиках: план – 120 000, фактично – 39915 або 33 %; б) у таборах загального типу: план – 248 218, фактично – 20037, або 8 %; в) у таборах санаторного типу: план – 44 152, фактично – 28 604, або 65 %. Для Промстрахкаси і колгоспів РМ УРСР плану не затверджували. Ці органи влітку оздоровили дітей: у таборах промтехкаси – 2 401, на майданчиках колгоспів – 131 117. План оздоровлення дітей у дитячих садках МО УРСР виконано на 145 %, а в дитячих будинках – на 176 %. Проте окремі відділи народної освіти не виконали плану, зокрема Харківська обл. – 50 %, Київська обл. – 65 %, Дрогобицька обл. – 85 %, Ізмаїльська обл. – 93 %. Деякі обласні відділи народної освіти значно перевиконали план: Миколаївська – 335 %, Вінницька – 310 %, Одеська – 300 %, Станіславська – 254 %, Дніпропетровська – 25 %, Донецька обл. – 239 % [223, 14].

Таким чином, зміст опіки дітей і молоді в Україні (1945-1956 рр.) характеризується такою стратегічною спрямованістю:

1. Подолання дитячої безпритульності (виявлення і облік дітей, позбавлених батьківського піклування; розшук батьків і дітей, загублених у роки війни, влаштування дітей-сиріт у державні інтернатні заклади, патронат, під опіку, у військові частини, училища, на виробництво тощо; розширення мережі дитячих будинків для дітей-сиріт та спеціальних шкіл-інтернатів для глухонімих, сліпих, розумово-відсталіх дітей через відбудову та організацію нових приміщень; працевлаштування молоді на виробництво, у радгоспи та колгоспи; поліпшення позашкільної та позакласної роботи шкіл і позашкільних установ з метою боротьби з дитячою бездоглядністю та ін) [45- 63; 341, 345; 346; 349; 350].

2. Створення суворівських військових та спеціальних ремісничих училищ, спеціальних дитячих будинків і дитячих приймачів-розподільників для дітей, батьки яких загинули від рук німецьких окупантів [45; 46; 55; 57; 66; 70; 349; 352].

3. Поліпшення умов опікунсько-виховної роботи з усіма дітьми та дітьми-сиротами у дитячих будинках, приймачах-розподільниках, інших державних установах, взятих на патронат і під опіку (організація харчування, забезпечення одягом і взуттям та шкільним приладдям всіх дітей; створення нормальних матеріально-побутових умов для життя і навчання дітей-сиріт; санітарний догляд та медичне обслуговування; загальне обов'язкове навчання усіх дітей з семирічного віку; виявлення талановитих й обдарованих дітей, створення дитячих будинків для обдарованих дітей; оздоровлення усіх дітей дошкільного і шкільного віку; залучення громадськості до активної участі у поліпшенні роботи дитячих будинків; організація заочних середніх шкіл з метою загальноосвітньої підготовки молоді в обсязі семирічної і середньої школи; контроль за умовами виховання та навчання дітей-сиріт, влаштованих у різні форми сімейної опіки, їх

працевлаштування, педагогічна пропаганда серед населення тощо) [55; 56; 58; 61; 63; 67; 70; 350; 351; 353].

На наступному етапі 1956-1985 рр. провідним напрямом розвитку опіки в Україні стало створення державної системи інтернатних закладів для дітей і молоді, позбавлених батьківського піклування. На основі вивчення наукових, архівних та статистичних джерел [181; 394], на рис.1.3 представлено зміни кількості інтернатних закладів в Україні (за даними Міністерства освіти УРСР).

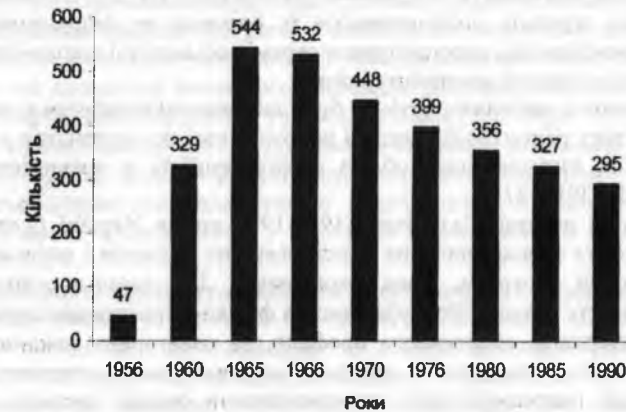

Рис. 1.3. Зміни кількості шкіл-інтернатів в Україні за період 1956- 1990 рр. (дані згідно з Міністерством освіти УРСР)

Тенденція до значного збільшення кількості шкіл-інтернатів, майже в 11 разів, порівняно з 1956 р. простежується до 1965 р. У наступні десятиріччя їх кількість значно зменшується, зокрема до 1985 р. відбулося скорочення мережі шкіл-інтернатів на 217 закладів. Дані про контингент учнів шкіл-інтернатів за період 1956-1990 рр. представлено в додатку Б 7.

За результатами перевірки стану виконання урядових постанов про функціонування інтернатних закладів, у більшості областей було вжито заходи з усунення недоліків у діяльності шкіл-інтернатів. Проведена робота зі створення поліпшених житлово-побутових умов для вихованців, їх матеріального забезпечення, зміцнення навчально-матеріальної бази. Серед недоліків, утруднень і невирішених питань залишалися такі:

1) у низці областей (Донецькій, Ворошиловградській, Івано-Франківській, Львівській, Харківській) не виконано планові завдання по контингентах вихованців; у Рівенській і Черкаській обл. не відкрито дошкільні відділення;

2) не повністю укомплектовано школи кращими педагогічними фахівцями, допущено їх значну плінність в окремих областях, внаслідок цього низькою були успішність і якість знань, рівень умінь і навичок, мали місце порушення правил поведінки учнями;

3) у школах-інтернатах для дітей сиріт виховувалося 30-45 % дітей з психоневрологічними захворюваннями, проте у штатах не було передбачено посади лікаря-психоневролога, що ускладнювало лікувально-профілактичну роботу;

4) щорічно 30 % випускників 8-х класів цих шкіл виявляли бажання продовжити навчання в 9-х класах шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, проте через брак середніх шкіл-інтернатів їх бажання не задовільнялося. Тому виникла необхідність реорганізувати окремі восьмирічні школи-інтернати для дітей-сиріт у середні школи-інтернати;

5) більшість шкіл-інтернатів не були забезпечені автобусами, незадовільно виконувалися ремонтно-будівельні роботи в школах-інтернатах у Донецькій, Запорізькій, Миколаївській обл. з реорганізації їх у школи-інтернати для дітей-сиріт [391, 127].

За роки десятиї п'ятирічки (1976-1980 рр.) в Україні була проведена значна робота з удосконалення мережі дитячих будинків і шкіл-інтернатів, їх диференціації. Зокрема, вона охоплювала 353 загальноосвітніх школи-інтернати, у їх складі – Республіканська фізико-математична школа-інтернат, 6 шкіл-інтернатів спортивного профілю, 78 санаторних шкіл-інтернатів. У найближчі роки планувалося відкрити санаторні школи-інтернати для дітей з хронічними неспецифічними захворюваннями органів дихання, шлунково-кишкового тракту та ін.

У 1981 р. завершилася робота зі створення оптимальної мережі шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без опіки батьків. Однак існувала низка недоліків і невирішених питань у роботі шкіл-інтернатів та дитячих будинків: погане забезпечення окремих інтернатних закладів якісними продуктами харчування, одягом та взуттям у необхідному асортименті; приміщення шкіл-інтернатів, побудовані 20-25 років тому потребували капітального ремонту; не відповідала вимогам навчально-матеріальна база багатьох спеціальних шкіл-інтернатів для дітей з недоліками розумового і фізичного розвитку; потребував значного поліпшення рівень навчально-виховної роботи у школах-інтернатах і дитбудинках, медичного й побутового обслуговування вихованців [391, 45].

Міністерство освіти УРСР та його органи на місцях здійснювали організаторську роботу з поліпшення умов утримання, навчання й виховання дітей-інвалідів. Вживалися заходи зі вчасного виявлення, обліку і влаштування таких дітей до відповідних типів інтернатних закладів, посилювався контроль за умовами їх життя, навчання й виховання. Також у дванадцятій п'ятирічці планувалося поліпшити матеріальну базу спеціальних шкіл. Згідно з постановою ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 10.07.84 р.

№ 281 до 1990 р., мало бути побудовано шкіл-інтернатів на 13,5 тис. учнівських місць [398, 27].

Загалом в Україні в 1988 р. працювало 722 школи-інтернати двадцяти одного типу, з них 389 спеціальних шкіл-інтернатів з контингентом 81 тис. осіб. Довідково: з 389 спецшкіл-інтернатів – 264 допоміжних (57,4 тис. учнів), 20 – для дітей із затримкою психічного розвитку (3,6 тис. учнів), 15 – для дітей з важкими порушеннями мови (3,5 тис. учнів), 31 – для глухих дітей (5,3 тис. учнів); 19 – для слабочуючих (3,9 тис. учнів), 6 – для сліпих дітей (0,96 тис. учнів), 22 – для слабозорих (4 тис. учнів); 12 – для дітей з наслідками поліомієліту і церебральними паралічами (2,3 тис. учнів). За останні два роки мережа інтернатних закладів для дітей з особливими потребами збільшилася на 12 одиниць внаслідок реорганізації загальноосвітніх шкіл-інтернатів, побудовано дві допоміжні школи-інтернати для розумово відсталих дітей у Волинській і Кримській обл. на 392 учнівських місць [398, 27].

Таким чином, аналіз змісту опікунсько-виховної діяльності держави періоду 1956-1985 рр. дозволяє сформулювати провідні її напрями:

1. Удосконалення законодавства в галузі опіки (прийняття нового Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР у 1969 р. та Правил опіки й піклування в УРСР у 1971 р.).

2. Попередження безпритульності та бездоглядності дітей (виявлення, облік і влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, охоплення їх навчанням у школах-інтернатах та вчасне комплектування інтернатних закладів; облік дітей і підлітків шкільного віку з метою забезпечення загального обов'язкового восьмирічного навчання й переходу до загальної середньої освіти молоді) [359; 364; 373; 374; 378; 381].

3. Створення державної системи інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою їх повної опіки та забезпечення нормальних умов для їхнього розвитку й виховання (організація шкіл-інтернатів як нових закладів державної опіки й створення відповідної навчально-матеріальної бази; добір, розстановка й виховання педагогічних фахівців, підготовка вихователів; поліпшення навчально-виховного процесу в закладах опіки та роботи з батьками; узагальнення й поширення кращого педагогічного досвіду; медичний нагляд за здоров'ям учнів шкіл-інтернатів, проведення лікувально-профілактичних заходів, додержання норм санітарно-гігієнічного режиму в школах; поліпшення житлово-побутових умов, харчування та матеріального забезпечення учнів шкіл-інтернатів; укомплектування фондів бібліотек закладів опіки програмовою, художньою та науково-популярною літературою; надання шефської та громадської допомоги інтернатним закладам; посилення трудового виховання, створення умов для підготовки вихованців інтернатних закладів до роботи у різних галузях народного господарства; безплатне оздоровлення дітей дитячих будинків та шкіл-інтернатів) [35; 37-40; 46; 64; 361-367; 379; 380; 382].

4. **Значне вдосконалення (порівняно з попереднім періодом) обслуговування та підвищення ефективності виховання всіх дітей і молоді** (контроль за умовами виховання та навчання дітей-сиріт, які влаштовані в різні форми сімейної опіки; збільшення матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, що мають дітей, звільнення їх від плати або зменшення плати за утримання дітей у яслах, садках, школах-інтернатах; коштовність усіх видів освіти, утримання учнів на повному державному забезпеченні, безплатна видача шкільних підручників, стипендіальне забезпечення учнів і студентів, надання їм встановлених пільг та іншої матеріальної допомоги; працевлаштування випускників середніх загальноосвітніх шкіл та іншої молоді, яка не продовжує навчання з відривом від виробництва, на підприємства, в об'єднання, радгоспи, колгоспи, будівельні та інші організації) [360; 361; 367; 389-391; 393; 395-396; 398-400].

На заключному етапі розвитку опіки радянського періоду 1985-90 рр. Рада Міністрів УРСР, розглядаючи постанову «Про хід виконання рішень Партії та Уряду з питань поліпшення роботи дитячих інтернатних закладів та зміцнення їх матеріально-технічної бази», визнала: «Кардинальних зрушень у створенні умов для всебічного розвитку, навчання, виховання і лікування дітей в значній частині дитячих установ і шкіл-інтернатів не відбулося. Як і раніше, не задовольнялися їх потреби в якісних продуктах харчування, одязі та взутті, ремонтно-будівельних матеріалах. Продовжували мати місце випадки формалізму, байдужого ставлення до дітей, які виховуються поза сім'єю» [173, 12]. Зазначалося, що педагогічні колективи не повною мірою використовували надані можливості для перебудови навчально-виховного процесу розвитку інтересів і здібностей вихованців, створення здорового морально-психологічного клімату в інтернатних закладах. Деякі з них тривалий час не повністю укомплектовані психологами, медичним та обслуговуючим персоналом.

Матеріально-технічна база багатьох загальноосвітніх шкіл-інтернатів загального типу та спеціальних – для дітей з вадами у фізичному чи розумовому розвитку, незадовільна. На той час кожна десята школа-інтернат розташована в будівлях, які не відповідають санітарно-технічним вимогам, кожна четверта – потребувала невідкладного капітального ремонту. Особливо це стосувалося шкіл Закарпатської, Донецької, Одеської, Полтавської, Сумської і Чернігівської областей. Були зірвані терміни будівництва дитячих будинків і шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та спеціальних шкіл-інтернатів у ряді областей. Потребувала розширення мережа дитячих будинків і шкіл-інтернатів санаторного типу, зокрема для дітей з психоневрологічними захворюваннями та захворюваннями органів дихання і шлунково-кишкового тракту. Назріла необхідність додаткового відкриття спеціальних шкіл-інтернатів для дітей-сиріт, а також розвитку спеціалізованих шкіл-інтернатів для поглибленої підготовки дітей у галузі науки [173, 12].

Передбачалося, що Міністерства освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення УРСР мали посилити організаторську й координуючу роль у

вдосконаленні системи суспільного виховання дітей в інтернатних закладах. Прискорити перебудову у них навчально-виховного процесу, впровадження демократичних засад управління та забезпечити дійовий державно-громадський контроль за роботою дитячих будинків та шкіл-інтернатів. Заплановано протягом 1989-1990 рр. упорядкувати мережу інтернатних закладів у кожній області відповідно до потреб населення, виходячи із структури дитячої захворюваності, переглянути профілі та збільшити кількість закладів санаторного типу. Також передбачалося розширити практику відкриття в обласних центрах і великих містах спеціальних шкіл з продовженим днем для дітей з вадами у фізичному чи розумовому розвитку та дітей із хронічними захворюваннями, які постійно перебували б у сім'ях (без інтернату) [173, 14].

Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР [98, 4] встановлено грошову допомогу на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням. Допомога призначалася в розмірі 30 крб. на місяць на одну дитину, яка перебувала під опікою чи піклуванням, якщо розмір одержуваної на таку дитину допомоги, аліментів і пенсій не перевищував 30 крб. на місяць. Допомога при вищезазначених умовах виплачується також опікунам (піклувальникам) на дітей, які перебувають у загальноосвітніх школах-інтернатах на повному державному утриманні.

З метою удосконалення організації роботи відділів народної освіти зі вчасного виявлення, влаштування, здійснення контролю за умовами життя й виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, а також захисту прав та інтересів дітей, що мають батьків, але потребують допомоги держави, відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 31.07.87 р. № 872 «Про заходи з докорінного поліпшення виховання, навчання й матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків» введена посада інспектора шкіл з охорони дитинства в районних, міських відділах народної освіти, з розрахунку один інспектор на 5 тис. дитячого населення. До обов'язків і прав інспектора шкіл з охорони дитинства входили організація та здійснення різноманітних опікунських заходів [282, 16].

Також у цей період намітилася тенденція до запровадження нових форм опіки – дитячих будинків сімейного типу. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР [283, 17] передбачалося здійснити в 1988-1991 рр. проектування і будівництво дитячого містечка в Черкаській обл. Планувалося до 01.01.89 р. затвердити тимчасове положення про дитячі будинки сімейного типу, передбачивши в ньому особливості фінансування і використання коштів, що виділялися на утримання дітей, які виховуються в таких дитячих будинках. Також з метою набуття досвіду здійснювалося у 1988-1989 рр. у різних регіонах країни застосування нових форм і методів сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, а також вироблення порядку фінансування, заохочення і матеріального забезпечення сімей, що виховують таких дітей [283, 21].

Дослідник О. Карпенко, за результатами історичного огляду досвіду існування різних форм опіки над дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без батьківського піклування, справедливо виокремлює головні недоліки опіки в Україні: відсутність повної законодавчої бази і фінансових можливостей у діяльності державних органів та установ, які здійснюють піклування над дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без батьківського піклування; відсутність скоординованих, узгоджених зусиль держави та громадськості щодо вирішення проблем, пов'язаних із влаштуванням, утриманням та вихованням таких дітей; відсутність цілеспрямованої державної політики щодо цієї проблеми; агітаційно-пропагандистський характер вирішення проблеми подолання сирітства дітей; спрямування зусиль держави виключно на подолання власне явища дитячої безпритульності, не враховуючи причин, що його породжують [119, 8-9].

Таким чином, для змісту опіки дітей і молоді в Україні (1985-1990 рр.) характерні:

1. Реорганізація мережі неповних середніх інтернатних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування в середні загальноосвітні школи-інтернати, розширення мережі інтернатних закладів санаторного типу;

2. Визнання необхідності створення дитячих будинків сімейного типу (1988) для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

Висновки до розділу 1

У широкому соціально-педагогічному значенні опіку над дітьми можна розглядати як опікунсько-виховну систему на макрорівні, що передбачає загальні й організаційно-правові положення, сферу реалізованих суспільних потреб, напрями і форми опіки над дитиною, функціональні взаємозв'язки, освітні й опікунсько-виховні заклади та їх компетенції, освітній і професійний статус фахівців. У вузкому педагогічному значенні опіка над дитиною є сукупністю дій одного суб'єкта чи колективу з метою створення умов для задоволення потреб дітей і молоді.

Критеріями видів опіки та відповідних їм форм є: середовище, в якому відбуваються опікунські дії, вид виховної опіки, визначений опікунською функцією різних інстанцій, тривалість здійснення опікунських дій, зв'язок з видами виховання, суб'єкти опікунської діяльності, характер опікунсько-виховних взаємин, форма здійснення опікунської діяльності.

На основі ретроспективного аналізу нормативно-правових джерел встановлено такі етапи в здійсненні опіки дітей і молоді в Україні (1945 - 1990 рр.):

Перший – 1945-1956 рр. – характеризується подоланням дитячої безпритульності й бездоглядності, вдосконаленням опіки дітей і молоді. З цього часу опікунсько-виховні заходи спрямовують на виявлення, влаштування й поліпшення матеріального забезпечення дітей-сиріт і розширення мережі

дитячих будинків; створення суворівських військових та спеціальних ремісничих училищ, спеціальних дитячих будинків і дитячих приймачів-розподільників для дітей, батьки яких загинули від рук німецьких окупантів; поліпшення обслуговування та виховання всіх дітей та дітей-сиріт у дитячих будинках, приймачах-розподільниках, інших державних установах, взятих на патронат і під опіку, а також для їхнього працевлаштування. Пріоритетними формами влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, стали патронат та опіка, зорієнтовані на сімейне виховання, і державні установи, які забезпечували соціальне виховання.

На другому етапі (1956-1985 рр.) відбувається вдосконалення правових засад опіки, здійснюються заходи із попередження безпритульності та бездоглядності дітей, відбувається вдосконалення обслуговування та виховання всіх дітей і молоді, створюється цілісна державна система опіки та піклування над дітьми. У ній використовувалися різні форми опікунсько-виховної діяльності, пристосовані до віку та сімейного статусу дитини. При цьому повною опікою охоплені як діти-сироти, так і діти, позбавлені батьківського піклування. Виховуються вони в будинках дитини, дитячих будинках, різних типах шкіл-інтернатів, де перебувають до повноліття. Створена система орієнтувалася на єдиний підхід у вихованні та навчанні і розрахована на колективні методи педагогічного впливу відповідно до соціального замовлення держави. Школи-інтернати у той час розглядалися як заклади нового типу опікунського виховання. У 1965-1976 рр. розпочато процес профілювання шкіл-інтернатів відповідно до потреб різних категорій хворих дітей і підлітків; а у 1976-1981 рр. завершилося створення оптимальної мережі шкіл-інтернатів і цілісної системи опіки дітей та молоді в Україні.

Третій етап – 1985-1990 рр. – характеризується реорганізацією державних інтернатних установ та становленням закладів корекційно-адаптаційної опіки, яка передбачає заходи, спрямовані на відновлення, корекцію або компенсацію порушених психофізіологічних функцій, станів, особистісного й соціального статусу хворих дітей, дітей-інвалідів, а також тих, хто переніс хворобу, отримав психічну травму внаслідок різкої зміни соціальних обставин, умов життя. Визнається необхідність модернізації форм опіки з позиції гуманізму та принципів соціальної справедливості, застосування нових форм і методів сімейного виховання дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків через запровадження дитячих будинків сімейного типу.

На всіх етапах, які були зумовлені історично, опікунську функцію також здійснювали й середні загальноосвітні школи.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКІ ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ОПІКИ ДІТЕЙ І МОЛОДІ В УКРАЇНІ (1945-1990 рр.)

2.1. Структура закладів опіки дітей і молоді в Україні

Об'єктивні потреби подолання безпритульності та бездоглядності дітей зумовили розгортання мережі державних опікунсько-виховних закладів, формування структури системи опіки у повоєнний період (1945-1955 рр.). Охарактеризуємо кожен з типів опікунсько-виховних закладів.

До **дитячих приймачів-розподільників** направляли дітей до 17-річного віку включно. Тут, згідно з приписами, діти перебували до одного місяця, після чого, у випадку неможливості повернення дітей батькам, малюків віком до 3-х років негайно направляли через місцеві органи охорони здоров'я до дитячих закладів або на патрунування; до 14-и років направляли через органи народної освіти до відповідних дитячих закладів або визначали на патрунування; старших 14-и років направляли, відповідно з діючим законодавством, до професійно-технічних училищ або влаштовували на роботу в промисловість чи сільське господарство [99, 142].

Так, у 1947 р. кількість дітей, направлених у ремісничі та залізничні училища з приймачів-розподільників МВС України, становила 2,6 тис. осіб, з дитячих будинків МО України – 9,4 тис. осіб (додаток В 1).

У цехах і майстернях підприємств, за заявками обласних відділів народної освіти та органів НКВС УРСР, створювалися окремі робочі місця для організації індивідуального учнівства дітей-сиріт і забезпечення каліфікованого керівництва їх професійно-трудовим навчанням. Згідно із планом за 1948 р., представленого у додатку В 2, було передбачено працевлаштування 3,3 тис. підлітків з дитячих приймачів-розподільників та випускників дитячих будинків на різних підприємствах міністерств і відомств України.

Дитячі кімнати міліції організовувалися при міських і районних відділах (відділеннях) міліції. Їх завданнями стали попередження бездоглядності і безпритульності дітей, проведення виховних заходів з дітьми й підлітками, які порушують громадський порядок або правила поведінки в громадських місцях, а також дітей, що заблудилися. У дитячу кімнату міліції доставляли дітей і підлітків у віці 17 років, затриманих за дрібне хуліганство, бійки, образу перехожих, порушення правил користування транспортом тощо [28, 93].

Відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР від 10.03.48 р. № 335 «Про заходи по ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності», в Харківській, Одеській, Закарпатській та Ізмаїльській обл. додатково було організовано при відділах міліції 18 дитячих кімнат, що представлено у додатку В. 3.

Усиновлення (удочеріння) – форма державного влаштування дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків. Найбільш пріоритетна

форма сімейного виховання дітей, при якій всиновлені у правовому статусі повністю прирівнюються до рідних дітей. Умови і порядок усиновлення, права й обов'язки, які виникали у результаті усиновлення, відміна і визнання його недійсним регламентувалися Основами законодавства Союзу РСР і УРСР про шлюб і сім'ю, Кодексом про шлюб і сім'ю УРСР [212, 78].

Усиновителем міг бути кожен повнолітній дієздатний громадянин. Між усиновителем і усиновленою дитиною повинна бути різниця у віці не менше 15 років. За наявності поважних причин ця різниця скорочувалася під час розгляду заяви про усиновлення. У разі усиновлення дітей родичами різниця у віці між усиновителями та усиновленими до уваги не бралася.

Не могли бути усиновителями дієздатні особи, які: позбавлені батьківських прав; подали завідомо неправдиві документи щодо усиновлення; бажали оформити усиновлення з метою утримання матеріальної чи іншої вигоди; вже були усиновителями, якщо з їх вини усиновлення було скасовано або визнане недійсним; перебували на обліку в психоневрологічних та наркологічних диспансерах або лікуються в зазначених установах; на час усиновлення не мали постійного заробітку або інших установлених законом доходів [185, 84].

Патронат у педагогічному словнику тлумачиться як «влаштування державних дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання у сім'ї трудящих згідно з угодою на певний термін» [193, 86].

Особа, яка укладала угоду, отримувала права й обов'язки опікуна чи піклувальника дитини. Держава надавала їй допомогу. Для господарського забезпечення вихованця (придбання одягу, взуття) вихователі надавалася разова допомога з місцевого бюджету та щомісячно робилися виплати на утримання дитини. Розмір виплат не був фіксованим і визначався на місяць. Компенсаційність була характерною ознакою патронатної угоди, оскільки це бралось до уваги при нарахуванні податку з працюючих громадян, а також при розрахунку квартплати (у бік зниження податків) для тих осіб, що опікувалися дітьми.

Така форма сімейної опіки над дітьми-сиротами, як патронат – направлення безпритульних дітей, хворих та інших осіб, які потребують чуйного домашнього нагляду, в окремі сім'ї, законодавчо була визначена ще при Катерині II. На сільські та міські общини було покладено обов'язок допомагати нужденним дітям у такий спосіб [185, 86].

Спочатку така форма допомоги більше стосувалася малолітніх злочинців: їм необхідно було сприяти у набутті професійних навичок, влаштуванні після виходу із місць позбавлення волі. З цією метою створювалися благодійні притулки, завданням яких було забезпечення вихованців необхідними навичками та залучення їх «до справи», враховуючи їхні нахили та здібності. Таких дітей влаштовували у навчальні або виробничі заклади. Патронат здійснювався виправними притулками, які згодом взяли під свою опіку і безпритульних дітей та дітей-сиріт, які розглядалися як потенційні правопорушники [199, 61].

Існувала і така форма, як патронаж – передача вихованця притулку у сім'ю «на вигодування». До таких сімей висувалися певні вимоги: утримувати дитину таким чином, щоб по можливості забезпечувати її здоровий розвиток, надати їй початкову освіту, сприяти оволодінню трудовими навичками. Але ці вимоги не завжди виконувалися. Дитину на вигодування брали, як правило, найбідніші сім'ї з розрахунком на винагороду, в той час, як заможні громадяни вибирали таку форму опіки, як усиновлення. Родині, яка брала на себе зобов'язання доглядати за дитиною, виплачували певну винагороду. Вона була більшою, якщо на виховання брали зовсім маленьку дитину, котра не могла ще допомагати у господарстві. Поступово виплати скорочувалися або припинялися зовсім (до 12-14 років), це було пов'язано з використанням дитячої праці у господарстві. Як не прикро, але іноді прийняття дитини стимулювалося можливістю отримувати винагороду, і це розглядалося як «промисел». Дітей використовували у господарстві як робочу силу. Передача дитини у сім'ю відбувалася на умовах, які узгоджувалися губернськими управами та особами, які брали дітей на виховання. Щоб полегшити життя дитини, відданої під патронаж, організовувався медичний нагляд за виконанням вихователями своїх обов'язків, який здійснювався лікарями або персоналом з медичною освітою [199, 61].

1936 року ВЦВК і РНК РРФСР було ухвалено спільну постанову «Про порядок передачі дітей на виховання (патронат) у сім'ї трудящих». Так вперше юридично термін «патронат» було пов'язано з вихованням дітей у прийомних сім'ях. Постанова, враховуючи практику патронатної форми виховання, передбачала добровільність встановлення цієї форми опіки. У документі чітко визначалися вікові межі дітей, яких можна було брати у сім'ю. Так, на патронат передавалися діти-сироти, а також вихованці будинків дитини віком від 5 місяців до 14 років. Відносини патронату могли продовжуватися до досягнення вихованцем 16 років. Маленькі діти (від 5 місяців до 4 років) перебували під наглядом органів охорони здоров'я, які і заключали угоду. Угоду на передачу дітей віком понад 4 роки укладав відділ народної освіти. Вихователів кожного місяця передбачалася матеріальна допомога з розрахунку кошторису органів народної освіти та охорони здоров'я, що виплачувалася касами взаємодопомоги [199, 63].

Водночас вводилися певні обмеження щодо осіб, які мали бажання оформити патронат над дитиною. Виходячи із визначення, що особа, яка встановлює патронат над дитиною, є її опікуном (піклувальником) і здійснює свою діяльність згідно із законодавчими актами, угода не укладалася з особами, які не мали права бути опікунами. Поширення патронажної форми утримання дітей істотно стримувалося через відсутність коштів. Якщо обговорена допомога не виплачувалася, були випадки відмови від дітей, розірвання угоди. У цьому виявився недолік патронажної форми опіки – пряма залежність від економічних дотацій з боку держави [199, 63].

За післявоєнних років в Україні розширюється практика патрунування дітей через індивідуальні та колективні форми. Дітей-сиріт віком від 4 до 14

р. дозволялося віддавати на патрунування до колгоспів і в родини трудящих, а дітей-сиріт віком від 5 місяців до 4 років передавалося на патронат органам охорони здоров'я за інструкцією Народного комісаріату охорони здоров'я. Дітям-напівсиротам, які не мали засобів до існування, порядком патрунування надавалася щомісячна грошова допомога. Заборонялося віддавати на патрунування в колгоспи та родини трудящих дітей, хворих на гострі хронічні інфекційні захворювання, а також розумово відсталих. Патрунування дітей у родинях трудящих проводилося на добровільних засадах за договорами останніх з відділами народної освіти. Заборонялося віддавати дітей на патронат до родини, де: плата за патрунування була основним джерелом існування родини; були алкоголіки, наркомани, психічнохворі тощо; були члени родини, хворі на гострі і заразні хвороби, а також на епілепсію.

Колгоспи приймали на патрунування дітей свого села за постановою виконавчих комітетів сільських, селищних Рад депутатів трудящих або дітей з інших місцевостей. Правління колгоспів або родини трудящих, які патрунували дітей, повинні були створювати потрібні матеріально-побутові умови для життя й навчання, фізичного та інтелектуального розвитку цих дітей, достатньо харчувати їх, забезпечувати одягом, взуттям і шкільним приладдям, стежити за їх поведінкою і навчанням та привчати до праці на посильних для них роботах. На особу, з якою складено договір про патрунування дитини, з моменту підписання договору покладалася права й обов'язки опікуна патрунованої дитини. У колгоспах права й обов'язки опікунів покладалася на голову правління колгоспу [218, 264-268].

За результатами вивчення архівних джерел виявлено, що у 1945 р. на патронат було влаштовано 34434 дітей, які залишилися без батьків (37 % від загальної кількості), у 1947 – 26703 особи (додаток Б. 1), у 1956 – 51139 дітей (додаток В. 12). Це засвідчує значну увагу з боку держави до патронатної форми утримання дітей через складність післявоєнного періоду. Розповсюдження набули такі її різновиди, як патрунування в колгоспах і радгоспах, при промислових підприємствах, у військових частинах.

У наступні роки кількість дітей, що перебували на патронаті значно зменшилася, зокрема у 1960 р. їх було 6254 дітей-сиріт. Особливо велика кількість патрунованих дітей у Львівській обл., де на патрунуванні в сім'ях трудящих знаходилося 924 дітей-сиріт. Багато також патрунованих дітей у Станіславській, Чернівецькій, Хмельницькій та Вінницькій обл. Як показало вивчення архівних документів, у справі патрунування дітей органами народної освіти допускалися істотні недоліки. Так, окремі виконками місцевих рад та відділи народної освіти Львівської, Станіславської (Івано-Франківської), Черкаської, Чернівецької і Волинської обл. не систематично перевіряли умови життя патрунованих дітей, не надавали їм належної матеріальної допомоги з фондів всеобучу шкіл та колгоспів, не займалися оздоровленням дітей-сиріт, не вчасно виявляли і влаштовували їх у школи-інтернати та дитячі будинки, в результаті чого частина патрунованих дітей у

цих областях проживало в поганих матеріальних умовах. Лише в Журківському районі Львівської обл. перевіркою виявлено 43 дітей-сиріт, що перебували на патронаті у надзвичайно скрутних матеріальних умовах [365, 79].

Мали місце непоодинокі факти, коли діти-сироти перебували на патронуванні в старих, хворих громадян, які не спроможні були забезпечити дітям належного виховання. Були випадки, коли окремі опікуни, в яких перебували на патронаті діти-сироти, займалися жебрацтвом. В Уманському районі Черкаської обл. діти-сироти утримувалися на патронаті навіть у сім'ї, де були хворі на туберкульоз. Також перебували на патронаті у перестарілих і хворих громадян діти-сироти і в Журківському районі Львівської обл.

У зв'язку із цим завдання виконавчих комітетів місцевих Рад, органів народної освіти та полягало в тому, щоб рішуче поліпшити роботу серед патронованих дітей, перевірити умови життя кожної дитини, що перебувала на патронаті, вжити дійових заходів до влаштування всіх патронованих дітей на подальше виховання в школи-інтернати та дитячі будинки [365, 79].

У структурі системи опіки вагоме місце займали заклади освіти, зокрема **вечірні (змінні) загальноосвітні школи**, які реалізовували в навчально-виховному процесі програми основної загальної і середньої (повної) загальної освіти, а також, з урахуванням можливостей та особливостей, професійні програми початкової і додаткової освіти у формах очної, заочної, сімейної освіти, самоосвіти, екстернату. Вони організовувалися як самостійні заклади, що включали навчання на II і III ступенях освіти або на III ступені. При наявності контингенту з нижчим освітнім рівнем у школах організовувалося навчання на ступені початкової загальної освіти. Приймалися всі бажаючі незалежно від віку і рівня одержаної раніше освіти [28, 51].

Значну роботу з опіки молоді, яка не могла відвідувати загальноосвітню школу (через матеріальне становище чи вік), здійснювали **вечірні школи робітничої молоді та заочні середні школи**. Щоб надати допомогу молодим людям, яких війна позбавила можливості набутти середню освіту і продовжувати навчання у вищих навчальних закладах, було розгорнуто мережу шкіл робітничої і сільської молоді. Заочні середні школи організовано у містах Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові тощо (додаток В. 4) [228, 4].

У 1956-1957 н.р. в республіці у 3885 школах робітничої і сільської молоді навчалось 256 500 осіб, зайнятих на роботі в народному господарстві [160, 15]. Для надання допомоги заочникам у навчанні при середніх школах організовувалися навчально-консультаційні пункти [228, 4].

До структури опікунсько-виховних закладів належали школи-інтернати (спеціальні заклади) для глухонімих, сліпих і розумово відсталих дітей, яких у 1945 р. нараховувалося 100 з контингентом 9000 вихованців. З них 84 заклади функціонували у східних областях, а 16 – у західних. Розподіл цих закладів по областях представлено у додатку В. 5.

У довоєнний період 30-40-их рр. в Україні значна увага приділялася

насамперед розвитку мережі масових загальноосвітніх шкіл, а дитячих будинків як закладів суспільного виховання залишилась незначна кількість: у 1940 р. їх було 392 з контингентом дітей 60,1 тис. осіб [316, 22]. Держава, опікуючись про дітей-сиріт, згідно з постановою уряду України від 30.07.44 р. № 917 «Про заходи боротьби з бездоглядністю та безпритульністю в Українській РСР», створила перші 147 дитячих будинків, кількість яких щороку зростала [210, 8]. Загалом, станом на 01.01.46 р. функціонував 501 дитячий будинок (у містах – 301 заклад, у селах – 200), де перебувало під опікою 50822 дітей. Мережу дитячих будинків за 1946 р. представлено у додатку В. 6, розвитку якої державою приділялася значна увага у наступні 1945-1955 рр.

Дитячий будинок – державний виховний заклад, який здійснював виховання дітей дошкільного і шкільного віку від 3 до 14 років. Контингент дітей у ньому мав становити не менше 60 шкільного і 50 дітей дошкільного віку [99, 145]. Під час війни та у післявоєнний період створювалися такі їх типи: дошкільні, будинки змішаного типу, спеціальні, будинки для обдарованих дітей, колгоспні дитячі будинки, дитячі будинки при промислових підприємствах.

Будинок дитини – заклад, підпорядкований Міністерству охорони здоров'я, призначений для надання допомоги дітям-сиротам, призначений для виховання і надання медичної допомоги дітям-сиротам, підкинутим дітям, дітям батьків, які не мали можливості виховувати дітей і дітям з дефектами психічно-фізичного розвитку. У будинку дитини виховувались діти від народження до 3 років, діти з дефектами психічного або фізичного розвитку до 4 років [99, 171].

Дошкільні дитячі будинки – заклади для дітей, які залишилися без батьків або втратили з ними зв'язок, а також тих, які не мали умов для виховання в сім'ї віком від 3 до 7 років. Цей опікунсько-виховний заклад мав на меті зберегти життя і здоров'я дітей та забезпечити їх виховання та всебічний розвиток.

У дитячих будинках змішаного типу могли залишатися разом діти з однієї сім'ї, виховувалися хлопчики й дівчатка дошкільного і шкільного віку. Дитячі будинки змішаного типу здійснювали загальні для всіх дитячих будинків навчально-виховні завдання і, водночас, мали на меті зберегти та всебічно розвивати в умовах дружнього колективу родинні стосунки та прихильність між дітьми – членами однієї родини як у період їх перебування в дитячому будинку, так і маючи на увазі зберегти ці стосунки між ними в наступному їх житті поза дитячим будинком. Дитячі будинки змішаного типу організовували в складі двох відділів: дошкільного – для дітей від 3 до 7 років і шкільного – для дітей старших 7 років, кожен з яких працював за режимом і змістом до відповідного дитячого будинку [163, 40].

Спеціальні дитячі будинки – це державні заклади опіки, створені для дітей віком від 3 до 13 років воїнів Червоної Армії, партизанів Великої Вітчизняної війни, дітей-сиріт, батьки яких загинули від рук німецьких оку-

пантів. В окремих випадках до цих закладів приймали дітей-напівсиріт, або тих, батьки яких через службові обов'язки чи матеріальне становище не могли забезпечити необхідних умов для виховання своєї дитини [163, 41].

Дитячий будинок для обдарованих дітей комплектувало Управління дитячих будинків Народного Комісаріату освіти УРСР з вихованців дитячих будинків віком від 7 до 14 років, які виявили обдарованість у музиці, хореографії та образотворчому мистецтві. Переведення дітей з дитячих будинків НКО УРСР до дитячого будинку для обдарованих дітей остаточно вирішувалося на підставі ухвали Комісії в справі відбору обдарованих дітей [163, 42].

Колгоспний дитячий будинок – виховна установа для дітей-сиріт та напівсиріт віком від 4 до 14 років, батьки яких були членами цього колгоспу. Вони відкривалися за постановою загальних колгоспних зборів. Дозвіл на організацію колгоспного дитячого будинку давав виконком районної Ради депутатів трудящих за попереднім узгодженням з обласним земельним відділом та обласним відділом народної освіти. Серед основних завдань цього опікунсько-виховного закладу були такі: збереження життя і здоров'я дітей, їх ретельний догляд, нормальне харчування, надання їм одягу та утворення для них відповідних культурно-побутових умов; забезпечення навчання дітей шкільного віку в школі, виховання та організація їх дозвілля [216, 107].

Прийом дітей до колгоспного дитячого будинку вирішувався правлінням колгоспу і проводився завідуючим дитячим будинком по півтіках районного відділу народної освіти (райВНО) з числа дітей цього колгоспу. До колгоспного дитячого будинку могли бути прийняті й діти-сироти з інших колгоспів за постановою в кожному окремому випадку загальних зборів колгоспу, при якому організовано дитячий будинок. Для прийому дітей у дитбудинки потрібні були різні документи, але слід наголосити, що обов'язково складався список речей, що належали дитині. Це було проявом уваги до особистості дитини, до тих сімейних реліквій, які їй були дорогі, це було фактом поваги до прав дитини.

Вихованці дитбудинку, які досягли випускного віку (14 років), влаштовувалися на роботу в колгоспи або в ремісничі училища чи на підприємства, а також в інші спеціальні школи, відповідно до їх бажань та обдарованості. Діти, які на час досягнення ними 14-річного віку вчилися в 5-ому, 6-ому або 7-их класах і мали оцінки «5» і «4», залишалися в колгоспному дитячому будинку до закінчення неповної середньої школи [216, 109].

Дитячі будинки при промислових підприємствах фінансувалися і перебували у віданні галузевих народних комісаріатів УРСР, у які входили підприємства. Вони утворювалися насамперед для дітей-сиріт, батьки яких працювали на цьому підприємстві й загинули в роки Вітчизняної війни, а також для дітей багатодітних батьків, що потребували матеріальної допомоги. Керівництво навчально-виховною роботою в цих дитячих будинках здійснювалося Народним комісаріатом освіти УРСР, а медичне обслуговування дітей – органами охорони здоров'я УРСР [229, 12].

Уже в 1955 р. в Україні функціонував 621 дитячий будинок, підпорядкований МО УРСР де перебувало під державною опікою 64230 дітей позбавлених батьківського піклування. До мережі дитячих будинків входили такі: 338 загального типу (38317 дітей), 59 спеціальних - 8044, 17 санаторних (1405) та 8 інших – з особливим режимом, трихофітійні, трахоматозні – 652 дітей. З них: 62 дошкільних дитячих будинки (4838 дітей), 298 шкільних (29637 дітей), 28 для дітей різного віку (3842 осіб) [352, 2].

Дитячий майданчик – призначений для ігор і відпочинку дітей при школах, будинкоуправліннях, а також у міських парках, скверах, на бульварах [28, 94]. У додатку В. 7 подано план охоплення дітей колгоспними дитячими яслами і дитячими майданчиками за 1946 р. У 1955 р. літні дитячі майданчики функціонували при відділах народної освіти (дошкільні, шкільні), інших відомствах і організаціях (шкільні, дошкільні, змішаного типу), колгоспах (дошкільні, для дітей різного віку), які представлено у додатку В. 8. Кількість дитячих майданчиків щороку зростала.

1956 року було започатковано створення шкіл-інтернатів як державних загальноосвітніх політехнічних навчально-виховних закладів. У зв'язку з цим, обласні та Київський міський відділи народної освіти протягом 1959 - 65 рр. відповідно до плану зобов'язані були реорганізувати 163 дитячих будинки в школи-інтернати. За 1959 і 1960 роки було реорганізовано у школи-інтернати 72 дитячих будинки, закрито 50 дитбудинків і залишено надалі виховання у реорганізованих школах-інтернатах та передано в існуючі школи-інтернати 14758 вихованців дитбудинків [367, 1]. Довідка про реорганізацію дитячих будинків представлена у додатку В. 13.

На 1 січня 1961 р. в УРСР було 339 дитячих будинків, у яких виховувалось 34283 дітей, дошкільних будинків – 68 із контингентом 6400 дітей [367, 5].

У Положенні про школи-інтернати МО УРСР від 15.06.57 р. визначено їх загальну мету: «підготовка всебічно розвинених, освічених, будівників комуністичного суспільства, людей великої душі і високих ідеалів, самовідданого служіння своєму народові» [234, 32]. Тут мали створюватися найбільш сприятливі умови для всебічної загальної і політехнічної освіти учнів, виховання у них високих моральних якостей, забезпечення доброго фізичного та естетичного розвитку школярів і підготовки їх до практичної діяльності в різних галузях народного господарства.

Школа-інтернат для дітей-сиріт – державний навчально-виховний заклад для дітей-сиріт, дітей з неповних сімей, а також дітей, які потребують допомоги держави внаслідок хвороби батьків, втрати ними зв'язків, позбавлення батьківських прав. При комплектуванні цих закладів у першу чергу зараховувалися діти одиноких матерів, інвалідів війни і праці, сироти, а також діти-сироти, в окремих випадках діти з багатодітних, малозабезпечених сімей приймалися на повне державне забезпечення.

Школа-інтернат мала в своєму складі 1-10 класи. У ній навчалися і виховувалися діти, підлітки, юнаки і дівчата віком від 7 до 17-18 р. У складі

школи-інтернату і на спільній з нею території могли відкриватися дитячий садок або дитячий садок і ясла [234, 33].

За період 1956-1985 рр. в Україні були створені такі типи інтернатних закладів: загальноосвітні школи-інтернати загального типу для дітей, які не мають необхідних умов для виховання в сім'ї; дитячі будинки та загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків; загальноосвітні оздоровчі санаторно-лісові школи, санаторні школи-інтернати для дітей з різними захворюваннями, санаторні дитячі будинки; спеціальні загальноосвітні школи-інтернати і дитячі будинки для дітей, які мають вади у фізичному чи розумовому розвитку, що перешкоджають їх навчанню у звичайній загальноосвітній школі; спеціалізовані загальноосвітні школи-інтернати для поглибленої підготовки дітей у галузі науки, мистецтва і спорту, а також спеціальні школи-інтернати з поглибленим вивченням російської мови; інтернати при загальноосвітніх школах і при середніх спеціальних музичних та художніх школах. Надавалося право Міністерству освіти СРСР затверджувати за погодженням з Міністерством фінансів СРСР і заінтересованими міністерствами та відомствами СРСР інші типи інтернатних закладів [277, 5-18]. Статистичні дані про дитячі інтернатні заклади в Україні по областях за 1989-90 рр. наведено у додатках В. 9, В. 10, В. 11.

За результатами вивчення нормативно-правового забезпечення опіки, архівних матеріалів та дисертаційних досліджень нами виокремлено такі особливості розвитку інтернатних закладів в Україні:

1956-1965 рр. – організація шкіл-інтернатів як основних державних опікунських закладів, значне розширення їх мережі;

1965-1976 рр. – розпочато процес профілювання шкіл-інтернатів відповідно до потреб різних категорій хворих дітей і підлітків;

1976-1981 рр. – завершення створення оптимальної мережі шкіл-інтернатів;

1981-1990 рр. – реорганізація мережі неповних середніх інтернатних закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в середні загальноосвітні школи-інтернати.

Школа з продовженим днем є неповною середньою загальноосвітньою трудовою політехнічною школою, яка здійснює загальне обов'язкове навчання дітей обох статей віком від 7 до 15-16 років. Створювалася, як правило, для учнів 1-8 класів у містах, робітничих селищах та в сільській місцевості і могла бути як самостійною восьмирічною школою, так і в складі середньої загальноосвітньої школи з виробничим навчанням. Школа з продовженим днем серед інших завдань мала також подальше поліпшення громадянського виховання дітей і підлітків, які навчалися в 1-8 класах школи, і надання допомоги сім'ї в цій справі. Учні 1-8 класів у групах з продовженим днем протягом усього дня знаходилися під безпосереднім доглядом педагогів [246, 73].

Заклади дошкільні – ясла, дитячі сади, ясла-сади, в яких виховуються і

навчаються діти дошкільного віку за бажанням батьків, починаючи з молодшого (перший рік життя) до старшого дошкільного віку. Дитячий садок діти відвідують з трьох років [28, 67].

Ясла-садок є державною установою громадського виховання дітей віком від 2-х місяців до 7-и років, яка здійснює завдання по всебічному розвитку дітей у єдиній системі комуністичного виховання, відповідає завданням наступного виховання дітей у школі, сприяє участі жінок-матерів у виробничому та громадсько-політичному житті країни. Ясла-садки організовувалися районними, міськими відділами народної освіти, підприємствами, установами, організаціями згідно із встановленим планом, а також за рішенням правлінь колгоспів [244, 34].

Крім ясел-садків загального типу, могли відкриватися: а) *цілодобові ясла-садки* або окремі групи інтернатного типу, де діти перебувають упродовж тижня, за винятком вихідного дня. Такі установи організовуються для дітей, батьки яких працювали у нічну та вечірню зміну, а також для дітей одиниць і багатодітних матерів; б) *ясла-садки для дітей з фізичними вадами* (глухонімих, сліпих та інших, які організовувалися залежно від наявності таких дітей і працювали за окремим положенням); в) *ясла-садки санаторного типу* для дітей з туберкульозною інтоксикацією, які організовувалися залежно від потреб і працювали за окремим положенням [244, 34-38].

Спеціальні школи – навчально-виховні заклади для утримання, навчання й виховання неповнолітніх у віці від 11 до 14 років, направлених у ці школи за рішенням комісії у справах неповнолітніх за вчинення суспільно-небезпечних дій або злісні і систематичні порушення правил суспільної поведінки. До завдань цих шкіл належало перевиховання дітей і підлітків, продовження їх загальноосвітньої політехнічної і трудової підготовки [99, 64].

Значну роботу з опіки дітей і молоді здійснювали профспілкові організації. Саме вони спільно з господарськими керівниками намагалися організувати побут і роботу працюючих підлітків відповідно до вимог законодавства про працю, правил і норм техніки безпеки, створення необхідних умов для оволодіння ними професійною майстерністю, підвищення їх загальноосвітнього і культурно-технічного рівня, залучали працюючих підлітків до соціалістичного змагання; розвинули рух наставників, підвищували роль, відповідальність майстрів, бригадирів за виховання підлітків. Проте були випадки, коли неповнолітнім безпідставно було відмовлено в роботі, тобто порушувалися їх права.

Головними шляхами здійснення професійної організації опіки підлітків були визначені: щоденний контроль за виконанням заходів з покращення роботи з дітьми і підлітками, які передбачалися у колективних договорах; розширення і вдосконалення шефських зв'язків виробничих колективів і навчальних закладів; посилення змістовності організації і використання вільного часу неповнолітніми; підвищення ефективності роботи комісій по

сприянню сім'ї; посилення індивідуальної роботи з неповнолітніми, схильними до правопорушень, залучення до здійснення її представників молоді різних галузей, спортсменів, студентів [98, 462-463].

Відповідно до постанови Президії ВЦСПС від 13.06.69 р. «Про організацію відпочинку дітей, які залишилися без піклування батьків», було дозволено республіканським, крайовим та обласним радам і комітетам профспілок видавати дітям, які залишилися без піклування батьків і знаходяться на вихованні у школах-інтернатах, під опікою й на патронаті, безплатні путівки в заміські піонерські табори, піонерські табори санаторного типу та оздоровчі табори для старшокласників. З метою розширення бази для відпочинку дітей-сиріт, рекомендовано профспілковим організаціям разом з органами народної освіти, охорони освіти, комітетами комсомолу організувати піонерські табори на базі шкіл-інтернатів і дитячих будинків [99, 394].

Також дозволялося профспілковим організаціям здійснювати за кошти, що виділялися з бюджету соціального страхування, на організацію санаторно-курортного лікування, відпочинку й лікувального харчування, на утримання, ремонт і обладнання піонерських таборів путівки у підліткові дитячі санаторії, а також засобів фонду оздоровчих заходів оплати за путівки для дітей у віці від 7 до 15 р. включно, які направлялися разом з батьками в сімейні будинки відпочинку [99, 394].

З початку 1965 р. ВЦ СПС і ЦК ВЛКСМ запропонували профспілковим органам видавати членам сімей колгоспників у віці 15 років і колгоспникам у віці 16 і 17 років путівки в санаторії безкоштовно або на пільгових умовах. Ця пропозиція була затверджена відповідним розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 10.02. 1965 р. № 118-р. [99, 395]. Взагалі, серед важливих напрямків діяльності профспілкових організацій було сприяння загальноосвітній школі в поліпшенні трудового виховання учнів, у підготовці їх до суспільно корисної, продуктивної праці, моральне виховання дітей і молоді через об'єднання зусиль школи, сім'ї, виробничих колективів.

Стратегічними напрямками в діяльності профспілкових організацій по втіленні в життя цих завдань, як зазначалось в постанові Президії ВЦСПС, були: розширення шефської допомоги виробничих колективів загально-освітнім школам; закріплення за кожною середньою школою базового підприємства (організації); створення на підприємствах, у радгоспах і колгоспах нових навчальних цехів, ділянок; сприяння органам народної освіти в розвитку мережі міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, шкільних майстерень, лабораторій, в обладнанні кабінетів із професійної орієнтації, музеїв трудової слави; направлення на навчання й організації продуктивної праці школярів, керівництва технічними гуртками, проведення конкурсів з професій, олімпіад з технічної творчості представників виробництва, інженерно-технічних працівників [98, 464].

Структура закладів опіки дітей і молоді, сформована в 1956-1985 рр., відзеркалює прагнення суспільства охопити державною опікою всіх дітей, які

її потребували. Виконання опікунських завдань щодо дітей і молоді взяла на себе держава, ставши фактично основним суб'єктом у царині опіки.

Узагальнена нами структура показує різноманітність тогочасних видів і форм опіки. Так, повній опіці відповідали такі форми, як усиновлення, власне опіка, заклади інтернатного типу, а частковій – дитячі майданчики, школи з продовженим днем, цілодобові ясла-садки, робота за місцем проживання, сімейний відпочинок, літнє оздоровлення тощо.

За тривалістю здійснення опікунських дій у структурі представлено довготривалу (усиновлення, опікунство, інтернатні заклади), короткотривалу (дитячі приймачі-розподільники, патронат) та постопіку, яка здійснювалася над колишніми вихованцями інтернатних закладів.

Поряд із державною у структурі знайшла своє відображення і громадська опіка, яка здійснювалася громадськими організаціями, профспілками, базовими підприємствами тощо.

2.2. Управління опікою дітей і молоді за досліджуваного періоду

У довоєнний період юридичне регулювання у справі поділу компетенцій і завдань в опіці над дітьми і молоддю в Україні здійснювалося чотирма комісаріатами:

1) народним комісаріатом освіти, до якого належали дитячі будинки нормального типу для дітей, які залишилися без засобів до існування, дитячі будинки, які утримувалися на кошти батьків, і дитячі будинки для важковиховуваних;

2) народним комісаріатом охорони здоров'я – спеціальні дитячі будинки для дітей, які потребували тривалого лікування;

3) народним комісаріатом соціального забезпечення – спеціальні дитячі будинки для дітей-інвалідів;

4) народним комісаріатом внутрішніх справ – ізолятори, трудові колонії і приймачі-розподільники [163, 5-6].

Такий розподіл функцій щодо опіки зберігся і в період 1945-1956 рр. У НК УРСР організувалося спеціальне управління для керівництва дитячими будинками, а в НКВС УРСР і союзних республік – спеціальні відділи для керівництва дитячими установами. Органами, що безпосередньо відали справою опіки та піклування, були президії сільських, селищних, міських рад, а в містах, у яких утворено міські районні ради, – президії міських, районних рад. Керівництво і нагляд за діяльністю органів опіки та піклування здійснювали президії обласних, окружних і районних виконавчих комітетів та міських рад, підпорядкованих обласним виконавчим комітетам [128, 22].

До обов'язків органів опіки та піклування належали призначення, здійснення і припинення опіки та піклування, призначення і звільнення опікунів та піклувальників, нагляд за їх діяльністю, розгляд і затвердження опікунських звітів та, у відповідних випадках порушення, судового переслідування цих осіб, виявлення неповнолітніх сиріт і напівсиріт, над

якими повинна призначатися опіка та які мали, за чинним законодавством право на пенсію або допомогу, і вчасно порушувати клопотання про визначення відповідними органами соціального страхування або соціального забезпечення пенсій і допомоги. Велику роботу з розшуку батьків і загублених дітей провели його органи, які разом з адміністрацією дитячих будинків і громадськими організаціями, розшукали і повернули в сім'ї понад 40 тис. дітей [226, 20].

Органи соціального забезпечення й органи соціального страхування повинні були в кожному окремому випадку повідомляти відповідні органи опіки та піклування про визнання за неповнолітніми права на забезпечення; орган опіки та піклування, що одержав таке повідомлення, разом з органами Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР і Народного комісаріату освіти УРСР встановлював форму забезпечення цих неповнолітніх. Для безпосереднього здійснення опіки та піклування призначався опікун чи піклувальник з осіб, близьких підопічному, або з осіб, виділених для цього громадською організацією, або з інших осіб. Опіці підлягала кожна неповнолітня особа, якою б не опікувався хоча б один з батьків [128, 22-24].

Для призначення опіки над неповнолітніми місцевий орган опіки та піклування в разі потреби мав проводити належну перевірку безпосередньо або через органи соціально-правової охорони неповнолітніх, через відділи охорони материнства й дитинства, через громадські організації допомоги дітям (осередки «Друзі дітей» тощо), вживати запобіжних заходів до охорони особи та майна осіб, які підлягали опіці [128, 27].

Крім цього, розгорталася робота щодо шефства робітничих організацій, підприємств, колгоспів і радгоспів над дитячими будинками і трудовими колоніями, в яких створювали спеціальні наглядові ради з представників цих організацій, забезпечивши, таким чином, постійний громадський контроль за станом дитячих будинків та необхідну їх допомогу.

За повоєнного часу велику роботу з опіки над дітьми і молоддю здійснювали громадські інспектори з боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю. Згідно з постановою РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 20.07.44 р. № 917 «Про заходи боротьби проти дитячої безпритульності та бездоглядності в Українській РСР» був організований інститут громадських інспекторів для боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Як громадських інспекторів відділи народної освіти залучали осіб, які мали досвід у громадській роботі, із складу працівників дитячих будинків, дитячих садків, учителів шкіл, депутатів місцевих Рад депутатів трудящих, активу жінок, комсомольців. На подання відділу народної освіти кожний громадський інспектор по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю персонально затверджувався районним (міським) виконкомом Рад депутатів трудящих [163, 12].

Громадський інспектор з боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю виконував свою роботу на дільниці, визначеній відповідним

відділом народної освіти (квартал, вулиця, село тощо). До обов'язків інспектора входило:

- знати дитяче населення своєї дільниці, зокрема всіх дітей-сиріт, які перебували на патронаті, всиновленні та опіці;
- виявляти і негайно повідомляти відділ народної освіти про всі випадки, коли потрібна відповідна допомога (влаштування в дитячий будинок, у дитячий садок, матеріальна допомога та інша допомога) дітям-сиротам, насамперед патронованим дітям;
- виявляти дітей і підлітків, насамперед патронованих, які не відвідували школи і ніде не працювали, а також дітей, які перебували у важких побутових умовах, і повідомляти про це відділ народної освіти для вживання негайних заходів;
- виявляти випадки втягнення дітей дорослими в антигромадські вчинки (правопорушення, торгівля, жебрацтво тощо) та повідомляти про це відділ народної освіти для притягнення таких осіб до відповідальності;
- за дорученням відділів народної освіти обстежувати матеріально-побутові умови дітей у родині;
- періодично відвідувати патронованих, усиновлених і підопічних дітей та інформувати відділ народної освіти про їх стан і потрібну допомогу;
- здійснювати педагогічний нагляд за обслуговуванням дітей у кіно, театрі, клубі та повідомляти органи народної освіти про всі випадки порушення.

Коли громадський інспектор виявляв присутність дітей у клубі, кіно, театрі в невстановлений час або на видовищах, які не відповідають їх віку, він складав протокол, що передавав відділові народної освіти для притягнення до відповідальності адміністратора, який допустив дітей всупереч наявним вказівкам. Дітей, які порушували правила громадської поведінки, інспектор мав право затримати та направити в родину або до школи, звертаючись у разі потреби про допомогу в здійсненні своїх заходів до вартового міліціонера.

З 1946 р. при дитячих будинках, школах-інтернатах, дитячих садках, дошкільних інтернатах створювалися громадські контрольні комісії для контролю та нагляду за правильним витрачанням продуктів харчування та використанням одягу і взуття, а також м'якого інвентарю в цих закладах. Громадська контрольна комісія створювалася при кожному дитячому закладі відповідним відділом народної освіти за погодженням з районною, міською професійною спілкою працівників дошкільних закладів і дитячих будинків у кількості 3-5 осіб у складі: представника від сільської, селищної чи міської Ради народних депутатів, представників від шефів, комсомольської та профспілкової організацій дитячого закладу, а в дитячих садках і представників від батьків [163, 14].

Для поліпшення матеріально-побутових умов у колгоспних дитячих будинках створювалися так звані піклувальні ради. До них входили голова колгоспу – голова піклувальної ради; завідуючий дитячим будинком – заступник голови піклувальної ради; представник виконкому сільської Ради

депутатів трудящих; представник первинної комсомольської організації; від одного до трьох колгоспників, які обиралися на загальних зборах колгоспу; рахівник колгоспу – секретар піклувальної ради.

Піклувальна рада мала такі опікунські компетенції і завдання: ставити питання перед правлінням колгоспу та іншими установами про поліпшення матеріально-побутових умов дитячого будинку; наглядати за вчасним відрахуванням колгоспом грошових сум, згідно з кошторисом, за вчасним одержанням від колгоспу продуктів харчування та інших матеріальних фондів; мобілізувати додаткові ресурси для поліпшення умов життя вихованців дитячого будинку; розглядати пропозиції завідуючого дитячим будинком про трудове влаштування вихованців дитячого будинку, які досягли 14 років тощо [218, 265].

У секціях народної освіти та охорони здоров'я міських Рад виділяли окремі групи добровільних інспекторів для систематичної перевірки роботи дитячих будинків і нагляду за забезпеченням відповідних умов догляду та виховання дітей. Щоб залучити громадськість до активної участі в поліпшенні роботи дитячих будинків у повоєнні роки, виконкоми обласних Рад депутатів трудящих і обкомам КП(б)У прикріплювали, порядком шефства, до кожного дитячого будинку промислові підприємства, організації, колгоспи й радгоспи, і періодично заслуховували їх звіти про виконану ними роботу.

За даними Прокуратури УРСР та підсумками місцевих ревізій, які були проведені в дитячих будинках за наступних років, було встановлено, що в дитбудинках більшості областей УРСР мали місце численні випадки привласнення та розкрадання державного майна, продуктів харчування, призначених для дітей, а також випадки вживання антипедагогічних методів виховання дітей.

Власне, випадки злочинного ставлення до дітей, які виховувалися у дитячих будинках, стало предметом серйозного занепокоєння урядових чиновників, які побачили причину цього явища в тому, що Міністерство освіти УРСР послабило нагляд за станом виховної роботи в дитячих будинках, не здійснювало належного контролю за їх господарською діяльністю і не залучало достатньою мірою громадськість до контролю за роботою дитячих будинків. Особливо наголошувалося на незадовільному стані дитячих будинках Запорізької, Чернівецької, Дніпропетровської та Полтавської областей [226, 20].

Серед заходів щодо поліпшення роботи дитячих будинків, згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР від 19.03.48 р. № 377, було передбачено введення при обласних та Київському міському відділі народної освіти, в межах затверджених штатів, спеціальної посади інспектора-ревізора дитячих будинків з розрахунку один інспектор-ревізор на 10-15 дитячих будинків. На них покладалася систематична перевірка стану виховної роботи в дитячих будинках, а також проведення фінансово-господарських ревізій у них. Також передбачалося поліпшити роботу піклувальних рад у дитячих будинках, а

там, де цих рад немає, організувати їх у складі представників: районних (міських) Рад депутатів трудящих, відділів народної освіти та охорони здоров'я, а також партійних, профспілкових і комсомольських організацій [226, 21].

Для запобігання і сприяння ліквідації дитячої бездоглядності, влаштування дітей і підлітків, а також охорони їх прав при виконавчих комітетах обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих функціонували комісії по влаштуванню дітей і підлітків. До їх складу входили: голова (ним був заступник голови або секретаря виконкому обласної, міської, районної Ради депутатів трудящих); п'ять – сім членів комісії представників відповідних відділів народної освіти, установ внутрішніх справ, відповідних комітетів ЛКСМУ, профспілок, промислових підприємств і колгоспів, а також депутатів місцевих Рад; відповідальний секретар комісії [237, 64].

З метою здійснення опікунських завдань комісії із влаштування дітей і підлітків проводили таку роботу:

- а) погоджували діяльність органів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, трудових резервів, Міністерства внутрішніх справ та громадських організацій по влаштуванню дітей і підлітків, які залишилися без піклування батьків, по охороні їх прав та боротьбі з дитячою бездоглядністю і безпритульністю;
- б) організовували роботу по виявленню дітей, які потребували державної допомоги, влаштовували їх у дитячі будинки, школи-інтернати, в сім'ї трудящих (опіка, усиновлення та патронат);
- г) залучали громадськість до контролю за умовами утримання і виховання дітей і підлітків у дитячих будинках, школах-інтернатах, дитячих приймачах-розподільниках, колоніях;
- д) організовували масово-роз'яснювальну роботу серед населення тощо.

Комісії з улаштування дітей і підлітків при виконкомах обласних і міських (міст республіканської і обласної підлеглості) Рад депутатів трудящих розглядали і вирішували питання про направлення дітей і підлітків (віком від 11 до 16 років включно), які потребували особливого педагогічного виховання [237, 65].

Для систематичного керування, контролювання і надання допомоги в роботі комісії з влаштування дітей, які залишилися без батьків, у виконкомах обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих організовувався при цих комісіях інститут громадських інспекторів.

У 1957 р. проведено Республіканську нараду директорів шкіл-інтернатів та завідуючих облівами народної освіти про стан роботи шкіл-інтернатів під головуванням Міністра освіти. У доповідях розглянуто такі проблемні питання організаційно-методичного характеру:

- 1) про організацію навчально-виховного процесу у школах-інтернатах;
- 2) вивчення роботи шкіл-інтернатів, якому Міністерство освіти приділяє багато уваги, проте глибокої наукової роботи з вивчення досвіду не велося.

Наголошувалося на поверхневому вивченні, вказувалося, що наукові працівники відсиджуються в кабінетах і на гострі питання у справі розвитку народної освіти – створення шкіл-інтернатів – не звертають увагу [362, 66];

3) про оплату вихователів у вихідні і святкові дні, яких необхідно в усіх питаннях зрівняти з учителями, в т. ч. й у відпустці, нажаль, вихователь одержує не 48, а лише 36 робочих днів [362, 78];

4) забезпечення одягом та взуттям вихованців шкіл-інтернатів [362, 83];

5) про поганий зв'язок керівників шкіл-інтернатів з Міністерством освіти [362, 114]. На запити до Міністерства відповіді не одержували, зокрема директор Херсонської школи-інтернату 4 рази писав до Міністерства, але відповіді не отримав;

6) позитивно схвалювалося проведення семінарів Міністерства освіти для вихователів, які мали можливість вивчати досвід і застосовувати у власній діяльності;

7) розглядалися питання організації політехнічного навчання, розумового, трудового, естетичного виховання [362, 133].

МО УРСР і ЦК ЛКСМУ України з 15.11 до 15.12 1964 р. провели місячник громадського огляду роботи дитячих будинків та стану патрунування дітей, метою якого стали посилення уваги громадськості до роботи дитячих будинків; зміцнення навчально-матеріальної бази дитячих будинків, поліпшення житлово-побутових умов вихованців; поліпшення навчально-виховної роботи, виявлення й усунення недоліків у роботі дитячих будинків; вивчення стану патрунування дітей-сиріт та в разі необхідності влаштування їх до шкіл-інтернатів або до дитячих будинків.

Місячник організували і проводили органи народної освіти спільно з місцевими комсомольськими і профспілковими організаціями, широко залучаючи місцеві Ради депутатів трудящих і господарські організації, заводи, фабрики, будови, колгоспи, радгоспи тощо.

Для здійснення керівництва місячника в областях були створені організаційні комітети в складі представників обкому, ЛКСМУ, обкому профспілки працівників освіти, вищої школи, громадських та господарських організацій [370, 1].

Організаційні комітети здійснювали детальну перевірку всіх ділянок роботи дитячих будинків та стану патрунування дітей-сиріт, відзначали досягнення, кращий досвід і вживали заходи з його поширення. Особлива увага зверталася на виявлення недоліків у роботі дитячих будинків та організації патрунування дітей-сиріт, на причини, що їх породжували (план вивчення роботи дитячого будинку представлено у додатку Д. 1). Результати вивчення роботи кожного дитячого будинку обговорювалися на засіданнях педагогічних рад.

Обласні відділи народної освіти разом з обласними комітетами ЛКСМУ та обкомами профспілки проводили обговорення наслідків місячника в кожній області. На базі кращих дитячих будинків (або шкіл-інтернатів) проводилися обласні семінари-наради по підсумках огляду. Результати

проведеного огляду були враховані в наступні роки при вдосконаленні нормативно-правової бази опіки в Україні [370, 2].

До органів опіки належали комісії у справах неповнолітніх, головними завданнями яких були: організація роботи по запобіганню бездоглядності, правопорушень неповнолітніх, влаштуванню дітей і підлітків та охороні їх прав, координація зусиль державних органів і громадських організацій у цих питаннях, розгляд справ про правопорушення неповнолітніх і здійснення контролю за умовами утримання та проведенням виховної роботи з неповнолітніми в установах Міністерства внутрішніх справ Української РСР і спеціальних виховних установах [101, 710].

Комісії в справах неповнолітніх утворювалися при виконавчих комітетах районних, районних у містах, міських (міст обласного і республіканського підпорядкування), обласних Рад депутатів трудящих, а також при Раді Міністрів Української РСР. В окремих випадках комісії в справах неповнолітніх могли бути створені при виконавчих комітетах міських (міст районного підпорядкування) та селищних Рад депутатів трудящих, що розташовані на значній відстані від районного центру. Питання про утворення цих комісій вирішувалося виконавчим комітетом обласної Ради депутатів трудящих.

Комісії в справах неповнолітніх при Раді Міністрів Української РСР утворювалися Радою Міністрів Української РСР і її склад затверджувався Президією Верховної Ради Української РСР на термін її повноважень [101, 720].

Районні, міські комісії в справах неповнолітніх розробляли і здійснювали опікунські заходи через відповідні державні органи і заклади народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, культури, внутрішніх справ, інших закладів, підприємств, організацій у районі, місті, а також педагогів-організаторів з проведення роботи з дітьми і підлітками по місцю проживання, органів громадськості, на яких покладені обов'язки з виховання дітей і підлітків, їх влаштування, зміцнення здоров'я, попередження безглядності і правопорушень неповнолітніх, охорони їх прав. Комісії також вживали заходи із працевлаштування або направлення в навчальні заклади неповнолітніх, які цього потребували.

Районні, міські комісії у справах неповнолітніх мали право: перевіряти умови утримання та виховання дітей і підлітків у школах-інтернатах, дитячих будинках, ПТУ, спеціальних виховних і лікувально-виховних установах для дітей і підлітків, виховно-трудовах колоніях, дитячих кімнатах міліції та дитячих приймачах-розподільниках; перевіряти виховну роботу з дітьми і підлітками в загальноосвітніх школах та інших навчальних закладах, культурно-просвітницьких закладах, житлово-експлуатаційних господарствах, будуправліннях, а також на підприємствах, в організаціях і закладах, де працюють неповнолітні; вимагати від адміністрації підприємств, організацій і закладів відомостей, необхідних для роботи комісії; заслуховувати на засіданні комісії інформацію адміністрації вказаних

підприємств, організацій і закладів з питань умов утримання і виховання дітей і підлітків.

До повноважень комісії належало також перевіряти умови виховання дітей і підлітків у сім'ї, заслуховувати на засіданні комісії батьків або осіб, які їх замінюють, про виконання ними обов'язків по вихованню дітей; проводити особистий прийом неповнолітніх, розглядати їх скарги і заяви, знайомитися з їх особистими справами; залучати громадськість до участі в перевихованні неповнолітніх і призначати громадських вихователів; ходити із проханням у державні заклади, підприємства і громадські організації з питань виховної роботи, виробничого навчання, працевлаштування і направлення на роботу неповнолітніх [101, 712].

Обласні і міські (міста з районним поділом) комісії у справах неповнолітніх розробляли і впроваджували в життя в межах області, міста через відповідні державні органи, підприємства, організації і заклади заходи з попередження бездоглядності і правопорушень неповнолітніх з ліквідації причин, які породжували ці явища, влаштування дітей і підлітків і охорони їх прав; контролювали, направляли і координували діяльність відповідно районних, міських і районних у містах комісій у справах неповнолітніх, надавали їм методичну допомогу, узагальнювали та розповсюджували позитивний досвід їх роботи; перевіряли постанови районних і міських комісій у справах неповнолітніх спеціальні виховні заклади і відміняли їх [101, 713].

Комісія у справах неповнолітніх при Раді Міністрів УРСР об'єднувала і направляла всю роботу щодо попередження безглядності та правопорушень неповнолітніх, по ліквідації причин, які породжували ці явища, влаштування дітей і підлітків та охорони їх прав, контролювала і координувала діяльність комісій у справах неповнолітніх обласних і міських (міст республіканського значення) Рад депутатів трудящих, надавала їм методичну допомогу, узагальнювала і розповсюджувала позитивний досвід їх роботи [101, 716].

Комісії із працевлаштування молоді створювалися у відповідності з постановою ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 04.03.66 р. № 206 «Про заходи по розширенню навчання і влаштування на роботу в народне господарство молоді, яка закінчує загальноосвітні школи Української РСР у 1966 році» в областях, містах і районах республіки для кращої організації роботи з працевлаштування і залучення на підприємства молоді, яка закінчує загальноосвітні школи. Для керівництва цією роботою та координації діяльності місцевих комісій була створена Республіканська комісія з працевлаштування молоді [98, 428].

Серед напрямів роботи комісії з працевлаштування молоді можна виокремити такі: сприяння виконавчим комітетам обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих у влаштуванні на роботу в різноманітні галузі народного господарства з попередньою професійною підготовкою тієї частини молоді, яка не зможе продовжувати навчання з відривом від виробництва; направлення підлітків на роботу на підприємства, в заклади і

організації в межах доведених до них планів працевлаштування; здійснення контролю за правильним використанням на підприємствах, будовах і в інших організаціях встановленої броні робочих місць для прийому підлітків, а також за професійним навчанням, вихованням, трудовим використанням молоді, створенням їй належних виробничих і побутових умов та умов для продовження навчання тощо [98, 429].

Профспілковими організаціями надавалася допомога дитячим будинкам і школам-інтернатам для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без нагляду батьків. Зокрема було дозволено радам, комітетам, радам ДСО профспілок передавати безоплатно, у встановленому порядку, дитячим будинкам і школам-інтернатам для дітей-сиріт книги із фондів профспілкових бібліотек, спортивну форму, інвентар та обладнання, пропонувати їм без вимоги орендної плати спортивні споруди для навчальної і масової спортивної роботи, а також придбати для вихованців абонементи музично-літературних, навчально-популярних і тематичних лекторіїв, білети для колективного відвідування ними місцевих музеїв, виставок.

Передбачалося всебічно розвивати шефство виробничих колективів над дитячими будинками і школами-інтернатами для дітей-сиріт. ФЗМК підприємств, які є шефами, організацій, радгоспів і колгоспів спільно з адміністрацією організувати силами трудових колективів обладнання навчально-виробничих майстерень, ігрових, гурткових і піонерських кімнат, спортивних площадок, а для дітей дошкільного віку – зон для ігор, занять і сну на повітрі; більш активно залучати профспілкові бібліотеки, клуби, Будинки і Палаці культури до надання допомоги в проведенні виховної роботи серед дітей у позаурочний час, особливо у вихідні, святкові дні та шкільні канікули [98, 501].

Якщо раніше представники промислових підприємств, установ та організацій-шефів дитячих будинків свою опікунську діяльність спрямовували на зміцнення матеріальної бази дитбудинку, то у 1960-х роках розширюється вектор шефської діяльності. Промислові підприємства, які опікувалися дитячими будинками, підтримували дійовий зв'язок з дитячими і педагогічними колективами, проводили з дітьми бесіди, допомагали дитбудинкам у проведенні культурно-масової і гурткової роботи, працевлаштовували вихованців на свої підприємства, надавали допомогу дитбудинкам в обладнанні майстерень, зміцненні матеріальної бази [365, 27].

Так, у республіці з цією метою було проведено два громадські огляди роботи дитячих будинків та стану патронування дітей, під час яких було надано необхідну практичну допомогу дитячим будинкам [367, 5].

Задля підвищення ролі громадськості у вихованні неповнолітніх, які вчинили правопорушення, у 1967 р. було засновано інститут громадських вихователів. Основним завданням громадських вихователів було подання допомоги батькам або особам, що їх замінюють, у перевихованні неповнолітніх правопорушників, виховання в них поваги до законів і правил соціалістичного співжиття [100, 724].

Громадськими вихователями могли бути найбільш активні робітники, службовці, колгоспники, представники творчої інтелігенції, військовослужбовці, студенти, пенсіонери та інші громадяни, які мають необхідну загальноосвітню підготовку, життєвий досвід або досвід роботи з дітьми, при умові їх згоди взяти на себе обов'язки громадського вихователя.

Громадський вихователь призначався, коли це було визнано за необхідне, для запобігання бездоглядності і правопорушенням неповнолітнього, який: а) вчинив правопорушення, але був звільнений від кримінальної відповідальності за віком або у зв'язку з недоцільністю застосування до нього заходів кримінального покарання, якщо направлення його до спеціальної виховної установи є передчасним; б) повернувся зі спеціальної школи, спеціального професійно-технічного училища, лікувально-виховної установи, дитячого будинку, школи-інтернату.

При призначенні громадського вихователя батьки або особи, що їх замінюють, не звільняються від обов'язків по вихованню неповнолітнього і відповідальності за його поведінку. Передача неповнолітнього під нагляд громадського вихователя проводиться районною, міською комісією у справах неповнолітніх та на підставі ухвали, вироку або постанови суду, який вважає за необхідне призначити громадського вихователя або з власної ініціативи чи ініціативи державних органів, громадських організацій і громадян [100, 724-725].

Згідно з новими на той час Правилами опіки і піклування УРСР (за 1971 р.), на Міністерство освіти УРСР, Міністерство охорони здоров'я УРСР і Міністерство соціального забезпечення УРСР покладалися в межах їх компетенції організація органів опіки і піклування, надання їм методичної допомоги та складання зведених звітів.

Органи опіки і піклування при здійсненні своїх функцій з опіки і піклування приймали відповідні рішення. Для допомоги в роботі при органах опіки і піклуванню створювалися опікунські ради з депутатів і представників громадськості, які очолювали члени виконавчих комітетів відповідних Рад депутатів трудящих.

Керівництво органами опіки і піклування та контроль за їх діяльністю здійснювали:

а) виконавчі комітети обласних Рад депутатів трудящих – щодо всіх органів опіки та піклування, які діють на території області;

б) виконавчі комітети районних Рад депутатів трудящих – щодо органів опіки та піклування, які діють у селах, селищах і містах районного підпорядкування;

в) виконавчі комітети міських Рад депутатів трудящих у містах з районним поділом щодо органів опіки та піклування, які діють на території міських районів [288, 4].

Установи та особи зобов'язувалися виявляти дітей, що підлягали опіці чи піклуванню, негайно повідомити про це відповідним органам: житлово-експлуатаційним конторам, будинкоуправлінням, власникам або орендарям

житлових будинків; органам загсу; нотаріальним конторам; судовим органам; органам внутрішніх справ; органам соціального забезпечення; директорам шкіл і завідувачам дошкільних закладів; лікувально-профілактичним закладам психіатричного профілю; близьким родичам та іншим особам [288, 5].

За умови одержання відомостей про неповнолітніх, які залишилися без опіки батьків, органи опіки та піклування зобов'язані були негайно провести обстеження і при встановленні факту відсутності опікування батьків забезпечити тимчасове влаштування неповнолітніх до вирішення питання про призначення опікуна чи піклувальника.

За умови виявлення неповнолітніх, що залишилися без батьківської опіки, у яких були близькі родичі або інші особи, що згодні усиновити неповнолітніх, органи опіки і піклування мали сприяти оформленню усиновлення в порядку, передбаченому в главі 14 Кодексу про шлюб та сім'ю Української РСР.

Неповнолітніх, які досягли шістнадцяти років і залишилися без батьківського опікування, органи опіки і піклування були зобов'язані влаштувати на роботу або навчання в професійно-технічні училища чи інші спеціальні навчальні заклади. Влаштування цих осіб на роботу або навчання не звільняло органи опіки і піклування від подальшого піклування над ними [288, 7].

У грудні 1971 р. Міністерство освіти УРСР спільно з Міністерством охорони здоров'я УРСР і Держкомітетом Ради Міністрів УРСР з профтехосвіти провели місячник огляду умов утримання, навчання і виховання дітей-сиріт і тих дітей, які залишилися без батьківської опіки. Матеріали огляду використано для підготовки пропозицій з подальшого поліпшення умов утримання й виховання дітей-сиріт та дотримання законодавства про опіку і піклування над неповнолітніми в Українській РСР.

У доповідній записці за результатами перевірки йшлося, що в більшості областей питання охорони прав дитинства обговорювалися на засіданнях виконкомів районних і міських Рад депутатів трудящих, забезпечувалася з цього питання координація діяльності комісій у справах неповнолітніх, органів опіки, відділів народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення, дитячих кімнат, органів прокуратури і суду. У ній відзначалося, що краще ця робота проводилася у виконкомах міст Золотоноші – Черкаської і Стрию – Львівської областей, Броварському райвиконкомі – Київської і Вільнянському – Запорізької областей та інших, де склалася певна система з виявлення дітей, що залишилися без батьківського піклування. У кожній школі, інтернатній установі, дитячому будинку, дошкільному закладі, профтехучилищі визначено громадських інспекторів з охорони дитинства, які постійно здійснювали контроль за вихованням та утриманням дітей-сиріт в установах і сім'ях трудящих. У більшості з них для дітей-сиріт створено належні санітарно-гігієнічні та матеріальні умови для їх життя і виховання. Діти в цих установах і закладах оточені увагою педагогів, шефів, перебували

під постійним лікарським наглядом, оздоровлювалися і вчасно направлялися в санаторно-лікувальні заклади [383, 58].

Основною формою влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування в республіці залишалася передача дітей на виховання в сім'ї трудящих.

У 1974 р. Міністерствами юстиції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення УРСР затверджено Положення про опікунську раду при виконкомі міської Ради депутатів трудящих, згідно з яким опікунська рада створювалася при виконкомах районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих на час їх повноважень і мала дорадчі функції. Головним завданням опікунської ради стало надання допомоги виконкомом у роботі із здійснення ними функцій як органів опіки. Її створювали із 7-11 осіб. Кількісний склад ради встановлював виконком місцевої Ради депутатів трудящих залежно від об'єму роботи як органу опіки [98, 479].

У склад опікунської ради входили депутати, представники закладів народної освіти, охорони здоров'я, соціального захисту. До участі в роботі опікунської ради залучалися представники широкої громадськості, комсомольських і профспілкових організацій, жіночих рад, батьківських комітетів шкіл і дошкільних закладів, комісій сприяння школі і сім'ї, домоуправлінь і житлово-експлуатаційних контор, добровільних громад.

Очолював опікунську раду член виконкому відповідної Ради депутатів трудящих. Склад опікунської ради, його голова затверджувалися рішенням виконкому відповідної Ради депутатів трудящих. З членів опікунської ради обирали заступника голови й секретаря ради.

Опікунська рада працювала під безпосереднім керівництвом виконкому відповідної Ради депутатів трудящих, у тісному контакті з районною, міською комісією у справах неповнолітніх, постійними комісіями Рад депутатів трудящих, дитячими кімнатами міліції, відділами народної освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

Цей орган опіки розглядав питання про влаштування неповнолітніх, які за станом здоров'я потребували нагляду і не могли захищати свої права й інтереси; встановлення опіки над неповнолітніми у віці до 15 років, які залишилися без батьківського піклування, і над повнолітніми особами, визнаними судом недієздатними внаслідок душевної хвороби або несповна розуму; встановлення опіки над неповнолітніми у віці від 15 до 18 років громадянами, визнаними судом гранично недієздатними внаслідок зловживання алкогольними напоями або наркотичними речовинами, а також над особами, які за станом здоров'я не можуть самостійно захищати свої права.

До функцій опікунської ради також відносилось встановлення опіки над майном підопічної особи; поділ спадку, який належить неповнолітньому, і встановлення над ним опіки; доцільність перегляду раніше прийнятого рішення виконкому відповідної Ради депутатів трудящих про призначення опікуна (піклувальника) над особою або майном; повернення неповнолітнім

або недієздатним особам належного майна, яким незаконно заволоділи рідні або сторонні особи, компенсація збитків, спричинених цими особами; стан утримання і виховання неповнолітніх у сім'ях опікунів (піклувальника); розгляд у встановленому порядку питання про позбавлення батьків або усиновителів, які вели аморальний спосіб життя і негативно впливали на виховання неповнолітніх, прав на їх виховання; вилучення неповнолітнього у батьків, якщо далі перебування дитини у сім'ї загрожувало його життю, здоров'ю, правильному моральному вихованню; відміну акту усиновлення (удочеріння); повернення батькам дітей особами, які утримували їх у себе без законних підстав [98, 480].

Окрім того, на своїх засіданнях опікунська рада розглядала і заслуховувала: інформації членів опікунської ради про результати обстеження стану змісту, виховання, оздоровлення і медичного забезпечення в сім'ях опікунів (піклувальників), усиновителів, у громадських закладах, куди вони визначені, про збереження й охорону належного підопічним майна і грошових вкладів; звіти опікунів (піклувальників) про виконання покладених на них обов'язків щодо підопічних; звіти керівників шкіл, шкіл-інтернатів, дошкільних дитячих закладів, будинків-інтернатів, вищих і середніх спеціальних навчальних закладів різних відомств і профтехучилищ про стан утримання, виховання і захисту прав та інтересів неповнолітніх, які залишилися без батьківської опіки, надання їм пільг, установлених законодавством; звіти керівників підприємств, закладів, організацій, радгоспів і колгоспів, де працюють неповнолітні, які залишилися без батьківської опіки, про дотримання трудового законодавства тощо [98, 481].

Опікунські функції виконували й батьківські комітети загальноосвітньої школи, які створювалися у відповідності до Статуту середньої загальноосвітньої школи з метою сприяння школі і сім'ї у здійсненні загальної середньої освіти дітей та молоді [171, 3]. Батьківський комітет школи і класні батьківські комітети керувалися у своїй роботі положенням про батьківський комітет загальноосвітньої школи (додаток Д. 2), планом роботи школи рішеннями батьківських зборів, рекомендаціями педагогічної ради і ради директора школи.

Таким чином, в Україні склалася система управління опікою дітей і молоді з розподілом функцій за міністерствами охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення. Безпосереднє ведення справ з опіки і піклування покладалося на президії сільських, селищних, міських, міських районних рад. Керівництво і нагляд за діяльністю органів опіки та піклування здійснювали президії обласних, окружних і районних виконавчих комітетів та міських рад, підпорядкованих обласним виконавчим комітетам.

Участь громадськості в управлінні опікою реалізувалась через такі форми: спеціальні наглядові ради з представників організацій, які здійснювали шефство над інтернатними закладами, громадські інспектування, групи добровільних інспекторів, піклувальні ради, в складі яких були депутати, представники партійних, профспілкових і комсомольських

організацій тощо.

Отже, основним принципом функціонування опіки було поєднання державного управління і громадського самоврядування в цій сфері.

2.3. Науково-методичне забезпечення опіки дітей та молоді в Україні

У науково-методичних дослідженнях 1945-1956 рр. головна увага була звернена на проблему опіки дітей у процесі організації навчальної роботи в дитячих будинках.

Важливою умовою підвищення ефективності опіки дітей у дитячих будинках, розвитку в них самостійності й поглибленні знань, виробленні загальнонавчальних умінь і навичок була педагогічно доцільно організована освітня робота працівників дитячих будинків. Оскільки вихованці дитячих будинків навчалися в загальноосвітніх школах, то для підвищення рівня освіченості вихованців необхідний був дійовий зв'язок школи з дитячим будинком. Успіх цього зв'язку обумовлювався багатьма чинниками (організаційно-педагогічні передумови, комплектування груп і розміщення дітей по школах, класах, підбір і розстановка вихователів у групах та ін.), але головним чином залежав від змісту і форм спільної роботи дитячого будинку і школи з організації навчально-виховної роботи.

Тісна співпраця педагогічних колективів дитячих будинків і тих шкіл, де навчалися вихованці дитбудинків, ставала передумовою успіху опіки дітей з дитячих будинків. І хоча у вказівках «Планування, облік і документація в дитячих будинках» того періоду не було передбачено окремого розділу про спільну роботу дитячого будинку і школи, однак, практично в усіх документах [75, 5] йшлося про те, що у змісті усіх розділів планування проходило питання взаємозв'язку цих закладів освіти.

Так, педагогічно доцільними формами спільної роботи дитячого будинку зі школою науковці вважали:

- спільне планування навчально-виховної роботи вихователя і вчителя;
- керівництво вихователів і вчителів виконанням домашніх завдань, об'єднані педагогічні ради колективів дитячих будинків і школи;
- спільна методична робота педагогічних колективів дитячого будинку і школи, методрозробки з питань спільної роботи;
- взаємовідвідування уроків і занять працівників школи і дитячого будинку; тісний зв'язок дитячих організацій школи і дитячого будинку в спільній боротьбі за кращу успішність і свідому дисципліну [75, 9].

У 50-ті роки минулого сторіччя теорія і практика опіки дітей, особливо в частині навчальної діяльності збагатилися певними напрацюваннями. Педагоги привчали вихованців до раціональних прийомів виконання домашніх завдань. Для цього при плануванні роботи по керівництву виконанням домашніх завдань вихователям дитячих будинків і вчителям слід було передбачати такі моменти: глибоке вивчення індивідуальних

особливостей кожного вихованця; запровадження єдиних вимог як з боку вчителів, так і з боку вихователя; чітке пояснення домашніх завдань учителем і правильна організація їх виконання в дитбудинку; взаємодопомога школи і дитячого будинку в здійсненні політехнічного навчання.

Учні, виконуючи практичні роботи з фізики, хімії, біології та географії, працюючи в робочих кімнатах та майстернях, на навчально-дослідних ділянках, здійснюючи екскурсії на різні підприємства, практично закріплювали програмовий матеріал школи, здійснювали зв'язок теоретичних вмінь і набутих навичок з практичною діяльністю [75, 10].

Проблемам теорії та організації занять й освітньої роботи в дитячому будинку були присвячені дослідження А. М. Гельмінта і М. І. Зарецького [164, 9].

Вони обстоювали думку, що навчальні заняття (тобто самопідготовка) – важливий фактор виховання та розвитку учнів. Так, моральне виховання у дітей безпосередньо пов'язано, за їх переконанням, з розвитком волі, наполегливості; виховання в учнів інтересів до навчання, допитливості, поваги до науки сприяє розвитку волі, вмінь переборювати труднощі, однак ці навчальні заняття ефективно впливають на виховання особистості учня тоді, коли вчитель цінує прагнення дітей до знань, виявлення безпосереднього інтересу до науки; коли «вихователь цікавиться не тільки оцінками з навчальних дисциплін, але й ставленням вихованців до занять, їх старанністю» [164, 10].

Опікувалися науковці й фізичним розвитком дітей під час самопідготовки. «Треба стежити, щоб діти сиділи правильно під час писання, завжди оберігаючи зір дитини, вимагати миття рук перед готуванням уроків». Освітні прогулянки в ліс та на став розглядалися водночас і заходами для охорони здоров'я дітей. Крім цього, вони повинні були виконувати правила поведінки не тільки у школі, а й в дитячому будинку, де дуже велике значення мало підкорення особистих інтересів кожної дитини інтересам цілої групи, цілого дитячого будинку [164, 10]. Охайне поводження дітей з підручниками, зошитами, письмовим приладдям повинно завжди турбувати вихователя. При колективному відвідуванні кіно слід привчати, як поводитися у громадських місцях. Великі можливості створюють навчальні заняття для розвитку умінь самостійно працювати, вчитися.

Таким чином, у процесі навчально-виховної діяльності вихователі намагалися опікуватися проблемами збереження здоров'я дітей, створенням необхідних умов для комфортної роботи під час виконання домашнього завдання, формування у вихованців загальнонавчальних умінь і навичок, так необхідних людині у дорослому житті.

У практику роботи дитячих будинків і шкіл-інтернатів втілювалися ідеї про опіку дітей і молоді з педагогічної спадщини відомого українського педагога А. Макаренка. Ідеться насамперед про ідеї вченого щодо організації і згуртування педагогічних та учнівських колективів з вироблення норм і правил життя, традицій нових навчально-виховних закладів, дотримання

принципів правильного співвідношення досвідчених і молодих педагогів у складі педколективу, вироблення єдиних вимог з боку всіх його членів до учнів і до самих себе, узгодженості дій тощо. Немає нічого більш небезпечного і шкідливого, говорив А. Макаренко, як індивідуалізм і розлад серед педагогів. «У єдиному педагогічному колективі, - писав він, - треба не гнатися за тим, щоб блиснути своїми особистими досягненнями, а треба гнатися за тим, щоб блиснути досягненнями цілого колективу, і тоді вас будуть любити, тоді це буде справжній..., найпотрібніший колектив» [155, 117].

Не менш важливим у тогочасній опікунсько-виховній роботі з дітьми й молоддю було дотримання макаренківського принципу паралельної дії: впливаючи на колектив, впливають тим самим і на окремих вихованців і навпаки. Як наголошували науковці, такий вплив на вихованців сприяв розвитку індивідуальних здібностей кожної дитини, загартовував характер, розвивав почуття обов'язку, відповідальності й колективної честі [197, 24].

Для здійснення ефективної опіки дітей у школах-інтернатах необхідно було правильно призначати педагогів, зокрема тих, які мали досвід роботи з дітьми у загальноосвітніх школах, дитячих будинках, у дошкільних і позашкільних установах. У цих колективах, як вказував А. Макаренко, повинні бути і досвідчені, і молоді педагоги, чоловіки й жінки, похмурі й веселі люди, але всі вони повинні любити свою справу, дітей, бути хорошими вчителями-вихователями. А хорошими вихователями можуть бути лише люди, які виховані самі [155, 161].

Більшість відділів народної освіти дбали про те, щоб укомплектувати школи-інтернати фахівцями з числа вчителів різних спеціальностей, які мають досвід позакласної та позашкільної роботи. При ЦПККПНО були проведені короткотермінові семінари для всіх директорів, заступників, вихователів і піонервожатих шкіл-інтернатів. На цих семінарах розглянуто питання організаційного характеру, а також навчально-виховної роботи. Для учасників семінарів проводилися практикуми в кращих дитячих будинках, школах-інтернатах і суворовському училищі м. Києва. Це дало працівникам шкіл-інтернатів можливість більш чітко і конкретно уявити собі специфіку своєї роботи і краще організувати її [6, 5].

На республіканській нараді у 1956 р. були прочитані лекції для вихователів шкіл-інтернатів з питань організації навчально-виховної роботи. Розглянуто такі проблемні питання, як: створення дитячого колективу; забезпечення дітей одягом; укомплектування штатів, відсутність необхідної кількості вихователів; організація гуртків і майстерень, непідготовленість приміщень; нестача підручників [356, 2].

У всіх школах-інтернатах були створені методичні об'єднання вчителів і вихователів 1-4 і 5-7 класів, які працювали над питанням організації та методики навчально-виховного процесу. Крім цього, в школах проводились й обговорювались відкриті уроки та години вихователя, відбувались виробничі наради і засідання педагогічної ради, на яких аналізувався досвід навчальної і

виховної роботи. Досвід комплектування шкіл-інтернатів вчительськими кадрами показав, що добір вихователів – справа значно складніша, ніж призначення вчителів, оскільки, як показала практика, не кожний кваліфікований вчитель міг бути таким же хорошим вихователем в умовах школи-інтернату.

З 1956-1957 н.р. розпочато підготовку вихователів у Київському педагогічному інституті та в Харківському і Київському інститутах іноземних мов. У 1958 р. в цих педінститутах відбувся перший випуск учителів-вихователів для шкіл-інтернатів [6, 5].

Але створення працездатного педагогічного колективу ще не розв'язувало повністю проблему опіки дітей і молоді. Потрібно було правильно, науково обгрунтовано спрямувати й організувати його роботу. Проте школи-інтернати ще у 1957 р. не одержували необхідних вказівок з цих питань ні від Міністерства освіти УРСР, ні від науково-дослідних інститутів педагогіки і психології. Міністерство освіти і Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР із запізненням опрацювали і надіслали школам-інтернатам вказівки про планування роботи. Як зауважував А. Бондар, «до того часу у них не було науково обгрунтованого режиму дня учнів, правил внутрішнього розпорядку і багатьох інших порад та вказівок з питань навчальної і виховної роботи. Через це в школах багато справ розв'язували по-різному» [9, 36-37].

Утім, чимало педагогічних колективів шкіл-інтернатів мали певні напрацювання у справі навчання і виховання учнів. Міністерство освіти доручило групі працівників НДП УРСР і кафедр педінститутів вивчити й узагальнити цей досвід. Зазначалося, що наукові працівники Інституту педагогіки за 7 місяців відвідали 17 шкіл-інтернатів: Житомирська, Одеська, Миколаївська, Львівська, Тернопільська, Запорізька, Сталінська (Донецька) і Харківська обл. Завершили підготовку до видання двох збірників разом з інститутом підвищення кваліфікації керівних кадрів, інший збірник видав інститут педагогіки з досвіду роботи шкіл-інтернатів УРСР.

На початку травня 1957 р. вийшла колективна монографія «Навчально-виховна робота в школах-інтернатах», яка охоплювала найбільш складні питання роботи шкіл-інтернатів. До її підготовки були залучені наукові працівники інституту, окремі директори шкіл та науковці і кафедри санітарії і гігієни Київського медичного інституту [362, 188].

За результатами вивчення архівних документів встановлено, що 1960 року все ще актуальною залишалася проблема підготовки педагогічних фахівців для інтернатних опікунських закладів. Зокрема, обласні відділи народної освіти послабили роботу з добору й виховання кадрів дитячих будинків, допускали плинність педагогічних фахівців та працевлаштовували на роботу випадкових осіб. З 2757 педагогічних працівників дитячих будинків України близько 500 осіб мали загальну середню освіту, в тому числі 12 директорів дитбудинків, понад 200 вихователів та більше як 100 осіб старших піонерських вожатих. Характерною була висока плинність як директорів дитячих будинків, так і педагогічних працівників [365, 35].

Тому за наступних років значну увагу приділено підвищенню кваліфікації працівників дитбудинків. При ЦПКСКІНО були проведені курси інспекторів дитячих будинків обласних відділів народної освіти і методистів дитбудинків обласних ІУУ, місячні міжобласні курси вихователів дитбудинків з питань естетичного виховання. При обласних ІУУ проведені місячні курси директорів, завучів, вихователів та інструкторів трудового виховання в дитбудинках. Міністерством освіти виданий збірник керівних матеріалів «На допомогу працівникам дитячих будинків».

Як наслідок поліпшилася робота серед дітей, які залишилися без батьків, систематично перевірялися умови життя всіх патронуваних дітей, вчасно надавалася їм матеріальна допомога з фондів всеобучу та колгоспів, у частині з них організувалося безплатне харчування в школах. Протягом останніх двох років (1960-1961 рр.) влаштовано до шкіл-інтернатів і дитячих будинків 4320 патронуваних дітей [367, 8].

Підвищення ідейно-політичного, фахового і методичного рівня вихователів шкіл-інтернатів здійснювалося як самостійно, так і в системі методичної роботи, що проводилася в масштабі школи, району, області. Система самостійної роботи вихователя передбачала: а) вивчення і конспектування найважливіших документів Комуністичної партії та радянського уряду про школу; б) праць з основ радянської педагогіки, психології, шкільної гігієни; в) педагогічної літератури з питань теорії і практики виховання; г) вивчення досвіду роботи вихователів шкіл-інтернатів і шкіл продовженого дня; д) ознайомлення з методичною літературою із предметів, що викладаються в класі де працює вихователь; е) читання й вивчення дитячої літератури для використання в позакласній роботі. Колективними формами методичної роботи в кожній школі були методичні об'єднання, педагогічні ради, педагогічні читання та науково-практичні конференції [10, 69].

Особливості розвитку дитячого колективу у школі-інтернаті досліджував В. Галузинський, за результатами якого ним у 1963 р. була захищена кандидатська дисертація [23].

У школах-інтернатах і школах продовженого дня застосовувалися різноманітні форми методичної роботи вчителів і вихователів. Це, зокрема індивідуальна робота над підвищенням ідейно-політичного, фахового і методичного рівня, педагогічні ради, наради при директорові, методичні об'єднання і предметні комісії, семінари і практикум з окремих питань, школи передового педагогічного досвіду, шкільні науково-практичні конференції і педагогічні читання, виробничі наради, відкриті уроки, організація методичних кутків і кабінетів тощо [10, 232].

Керівники шкіл-інтернатів і шкіл продовженого дня вдавалися до колективних форм методичної роботи, однією з яких була педагогічна рада. Основне її завдання полягало в об'єднанні зусиль педагогічного колективу для поліпшення навчально-виховної роботи, у вивченні й популяризації передового педагогічного досвіду, досягнень педагогічної науки. Защораз

розширювався зміст діяльності педагогічної ради, зростала її відповідальність за стан успішності й наслідки виховної роботи. Крім обговорення і розв'язання найважливіших питань загальноосвітньої, трудової, професійної підготовки і виховання учнів, педагогічна рада розглядала й специфічні для закладів цього типу питання, зокрема: заходи для поліпшення організації самопідготовки; зв'язок з бригадами кому-ністичної праці; проведення кіно уроків і використання кінофільмів з виховною метою в позакласній роботі; організація учнівського самоврядування; режим розумової праці і відпочинок учнів тощо [10, 233].

Також до колективних форм методичної роботи в школах-інтернатах і школах продовженого дня належали виробничі наради, на яких обговорювалися основні завдання навчання і виховання підростаючого покоління, стан викладання окремих предметів, вносилися пропозиції для поліпшення трудового, фізичного й естетичного виховання учнів. На виробничих нарадах заслуховували звіти педагогів про самостійну роботу над підвищенням ідейно-політичного рівня, фахової кваліфікації і методичної майстерності. Питання, що обговорювалися на виробничих нарадах, узгоджувалися з основними темами, які розглядалися на педагогічних нарадах і на відкритих партійних зборах.

До основних форм колективної методичної роботи вчителів і вихователів належали методичні об'єднання і комісії. Як відомо, школи-інтернати та школи продовженого дня у своїй більшості були однокласними (без паралельних класів). Це позначалося на організації методичних об'єднань. У ряді шкіл створювали циклові комісії, які об'єднували окремо вчителів гуманітарних та природничих предметів [10, 234].

Ефективною формою підвищення кваліфікації працівників шкіл-інтернатів і шкіл продовженого дня були семінари. Досвід показав, що семінари з участю багатьох педагогів неефективні. Через те окремі обласні інститути підвищення кваліфікації вчителів розробляли тематику семінарів для 10-15 осіб. Учасники таких семінарів мали змогу не тільки ознайомитися з кращим досвідом навчально-виховної роботи, а й взяти активну участь в організації і проведенні запланованих заходів. Тематика семінарських занять відзначалася різноманітністю. Насамперед вчителі й вихователі вивчали педагогічну спадщину А. Макаренка. Потім опрацьовували інші проблемні питання, наприклад: особливості навчально-виховної роботи в школі-інтернаті, організація самопідготовки, підвищення ефективності уроку в школі-інтернаті, система трудового навчання тощо [10, 238].

Цікавою для нашого дослідження розглядаємо й іншу форму методичної роботи – педагогічні читання. Проводили їх, як правило, раз на рік, і цьому передувала велика організаційна робота. Кожний член педагогічного колективу працював над певною темою, свої висновки оформляв у вигляді доповіді або реферату. На педагогічні читання виносилися такі питання: «Шляхи дальшого поліпшення навчальної роботи», «Поєднання навчання і виховання», «Вивчення і впровадження в життя морального кодексу

будівника комунізму», «Система виховної роботи» тощо. Педагогічні читання в школах-інтернатах і школах подовженого дня могли бути заключним етапом роботи вчителів і вихователів над певною темою протягом року і навіть більше.

На основі опрацьованого матеріалу було підготовлено і прочитано низку доповідей на педагогічних читаннях, семінарах, практикумах і науково-практичних конференціях. В одній із шкіл-інтернатів проведене виїзне засідання відділу шкіл-інтернатів НДПі УРСР, присвячене системі роботи вихователя.

У республіці багато уваги приділяли вивченню, узагальненню й поширенню передового педагогічного досвіду. Виникали різні форми усної, друкованої і наочної пропаганди досягнень педагогічних колективів. На той час добре зарекомендували себе науково-практичні конференції, педагогічні читання, семінари-практикуми тощо. Однією з ефективних форм узагальнення і популяризації кращих методів навчально-виховної роботи стали школи передового досвіду.

У педагогічній літературі визначено, що школа передового досвіду – група вчителів (вихователів), об'єднаних навколо кваліфікованого педагога, який на власному досвіді ознайомлює їх з ефективними методами і прийомами педагогічної праці, допомагає в плануванні програмного матеріалу, проводить консультації з питань змісту і методики роботи. Вчителі відвідували окремі уроки свого досвідченого колеги, вивчали систему його роботи і застосовували ефективні прийоми і методи в своїй діяльності [10, 239].

Постанова ЦК КПУ «Про стан і заходи подальшого розвитку педагогічної науки в Українській РСР» вказувала на незадовільний стан дослідження питань теорії навчання і виховання працюючої молоді. Зазначалося, що в республіці не опубліковано жодної ґрунтовної праці з досвіду шкіл робітничої і сільської молоді, а також з теорії навчання і виховання їх учнів (крім кількох статей у журналах «Радянська школа», «Література в школі» і «Українська мова в школі» та поодиноких брошур, виданих в окремих областях). Не захищено жодної дисертації з питань навчально-виховної роботи у вечірніх (змінних), заочних середніх загальноосвітніх школах. Лише у березні 1959 р. в НДПі УРСР створено сектор шкіл робітничої і сільської молоді, який мав своїм завданням координувати науково-дослідну роботу в республіці з питань навчання і виховання учнів цих шкіл [402, 20].

У планах наукової роботи кафедр педагогічних інститутів і кафедр педагогіки університетів майже не було тем про навчання і виховання в школах робітничої і сільської молоді. У республіці слабо проводилася робота над створенням підручників, книг з позакласного читання для учнів і методичних посібників для вчителів. Зовсім не розроблялися питання підготовки і підвищення кваліфікації працівників цих шкіл. Більш того, в курсах педагогіки й окремих методик, що читалися в педінститутах та

університетах, не розкривалася специфіка навчальної та виховної роботи в школах працюючої молоді. У курсах методик навіть не згадувалося про особливості викладання відповідних предметів у цих школах. Педагогічну практику студенти проходили лише в загальноосвітніх школах.

Відірваність навчально-виховного процесу в педінститутах від завдань підготовки вчителів для шкіл працюючої молоді стала, очевидно, однією з головних причин майже цілковитої відсутності питань теорії навчання і виховання учнів цих шкіл у планах наукової роботи кафедр навіть таких педінститутів, як Київський, Кримський, Вінницький та ряд інших, де були великі наукові колективи.

Дослідник І. Чепелев [402] слушно зауважував, що низький рівень методичної роботи серед учителів призводить до зниження рівня навчальної та виховної роботи і гальмує справу вивчення і поширення передового досвіду. Значні недоліки в роботі шкіл працюючої молоді науковці пояснювали здебільшого механічним перенесенням в їхню практику дотичних форм і методів навчально-виховної роботи, що застосовувалися в масових дитячих школах. Серед певної частини науковців і працівників органів народної освіти була поширена, наприклад, думка про те, що в навчально-виховній роботі 9-11 класів шкіл працюючої молоді можуть застосовуватись такі ж форми і методи, як і у відповідних класах середньої загальноосвітньої трудової політехнічної школи з виробничим навчанням [402, 21].

У 1960 р. проведено «Педагогічні читання», присвячені перебудові роботи шкіл працюючої молоді відповідно до закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». Заплановано було провести низку виїзних засідань сектору шкіл робітничої і сільської молоді та працівників відділів інституту педагогіки з питань комуністичного виховання учнів, підвищення їх виробничої кваліфікації, викладання української і російської літератур тощо [402, 25].

Задля забезпечення санітарно-гігієнічних умов праці Науково-дослідний інститут педагогіки (НДПі) розробив нормативи відносно температури, вологості, концентрації вуглекислого газу, руху повітря й освітлення робочих місць у класі. Оптимальний стан мікроклімату мав забезпечуватись перш за все систематичним провітрюванням приміщення, правильною його експлуатацією, нормальним функціонуванням вентиляційної та опалювальної систем. Було рекомендовано перед початком занять і після їх закінчення проводити провітрювання приміщень, звертати увагу на температуру повітря, а особливо у приміщеннях, де проводилося трудове навчання [123, 28].

Дещо активізувалася робота зі створення науково-методичного забезпечення опікунсько-виховної роботи в спеціальних закладах. На допомогу працівникам спеціальних шкіл-інтернатів у 1963 р. видавництво «Радянська школа» видало такі книги: «Шляхи зміцнення зв'язку навчання

аномальних дітей з життям» (збірник статей), «Формування вміння самостійно користуватися мовою у молодших глухих школярів» авторів А. Гольберг і Л. Лебедевої [368, 46]. У 1964 р. це ж видавництво надрукувало посібник «З досвіду роботи Харківської школи-інтернату для дітей з розладами мови», де висвітлювалися різноманітні питання виправлення порушень мови та письма у дітей шкільного віку [369, 15].

Лише під кінець 1960 р., враховуючи специфіку організації навчально-виховного процесу в школах-інтернатах різного типу, адміністрація однієї зі шкіл-інтернатів спільно з НДІП УРСР розробила варіанти режиму роботи учнів шкіл-інтернатів та груп продовженого дня, які представлено нами у додатках Д. 3, Д. 4, Д. 5. Особливу увагу було приділено створенню умов для навчання і позакласних занять. При цьому різні види діяльності вихованців упродовж дня згрупували за основними напрямками, залежно від розумового і фізичного навантаження на організм дитини: розумова праця (включала уроки, самопідготовку, консультації, предметні гуртки, факультативи); суспільно-політичне виховання (основним було виховання громадянськості, громадської активності, ідейно-політичне загартування, організація контр-пропагандистської роботи); діяльність з елементами фізичного навантаження учнів (включала активний відпочинок, спортивні заходи, самообслуговування, суспільно корисну продуктивну працю); заходи щодо підвищення емоційного навантаження учнів (передбачала розвиток естетичних потреб, задоволення їхніх нахилів та інтересу до різних видів творчої діяльності, гри, зустрічі з діячами мистецтв, перегляд спектаклів, кінофільмів, відвідування концертів, музичних вечорів тощо); відпочинок (прогулянки, вільний час, сон) [123, 77-79].

Тодішні науковці один із шляхів вдосконалення опіки в системі народної освіти вбачали в поліпшенні роботи груп продовженого дня. Зокрема, в Основних напрямах реформи загальноосвітньої і професійної школи висувалася вимога будувати їх роботу таким чином, щоб діти постійно відчували турботливе ставлення до них, їхнього здоров'я, інтересів і нахилів. У зв'язку із цим вивчався позитивний досвід діяльності груп продовженого дня, що знайшло своє відображення у працях С. Стефанів і С. Марцінковської [321, 79], Б. Кобзаря [123], А. Бондаря [10] та ін. Захищена кандидатська дисертація Г. Рабчинюк з питань управління позаурочною діяльністю учнів в умовах роботи школи продовженого дня [296].

У середині 50-х – першій половині 70-х рр. ХХ ст. науковці багато уваги приділяли питанням вивчення причин дитячої бездоглядності, робилися спроби згрупувати ці причини. Причини дитячої бездоглядності дослідники поділили на загальні (відсутність нагляду з боку батьків, низька педагогічна культура батьків тощо) та окремі (відсутність допомоги собесу, невміння й небажання соціальних працівників та вчителів проявляти чуйність і такт у ставленні до дітей, які повною мірою відчули всі життєві негаразди тощо) [410, 137].

Видатний український педагог В. Сухомлинський у статті «Виховання без покарань» акцентував увагу на дитячій бездоглядності як протиприродному суспільному явищу. Головну причину дитячої бездоглядності й правопорушень вбачав у низькій педагогічній культурі сімейно-шкільного виховання. «Час і батькам, і вчителям глибоко усвідомити, що ні школа без сім'ї ні сім'я без школи не можуть справитися з найтоншими, найскладнішими завданнями становлення людини» [327, 343].

Цінні поради щодо опіки і піклування дітей і молоді знаходимо й у інших працях В. Сухомлинського. Провідним принципом роботи з дітьми-сиротами та дітьми, які позбавлені батьківського піклування, педагог вважав принцип гуманізму. Так, у праці «Павлівська середня школа» ним розкрито поради вихователям про роботу з дітьми, які залишилися сиротами в результаті війни: «Багато дітей, які прийшли до нас, не знають ласки і піклування, вони насторожені, недовірливі, деякі з них озлоблені. Хорошим вихователем може стати тільки той, хто вірить. Що це, по суті, прекрасні діти, що добре в них обов'язково перемає, треба лише допомогти їм у цьому. Не лякати дитину недовір'ям, підозрілістю, сумнівами в її чесності і добрих спонуканнях, радив я своїм товаришам не розпитувати дітей про їхнє минуле, щоб не ятрити їхніх сердечних ран, але обов'язково дізнатися про кожну дитину якнайбільше, особливо про тих, хто рано зазнав горя» [327, 38]. В. Сухомлинський наголошував, що якомога глибше знати духовний світ дитини – це перша заповідь і вчителя і директора. При прибутті нового вихованця необхідно шукати засоби духовного спілкування з ним, які б спонукали його до активної діяльності, виявлення своїх бажань та інтересів.

Багато уваги у своїх працях педагог приділяв проблемі піклування про здоров'я, фізичне виховання і духовне життя школярів. Протягом 20 років педагогічний колектив під його керівництвом вивчав невстигаючих учнів та причини їх неспішності. Було з'ясовано, що у 85% невстигаючих і відстаючих головна причина відставання, незнання, незадовільної роботи на уроках і дома, другорічництва – поганий стан здоров'я, якість захворювання чи нездужання, що піддається діагностуванню тільки в результаті спільних зусиль матері, батька, лікаря і вчителя. За дітьми у яких виявляли захворювання, педагогічний колектив школи встановлював постійний педагогічний нагляд, разом з батьками дитини встановлювали для неї режим праці і відпочинку, режим харчування. Педагог вважав, що здоров'я величезною мірою залежить від духовного життя, зокрема від культури розумової праці, а додержання санітарно-гігієнічних вимог і норм режиму праці та відпочинку сприяє єдності фізичного і духовного розвитку школяра [326, 125-126].

Про результати своїх досліджень учені в галузі педагогіки і психології, учителі та інші працівники органів народної освіти доповідали на республіканських і всесоюзних нарадах, симпозіумах і конференціях. Широко вивчався, узагальнювався і впроваджувався передовий педагогічний досвід. Результати цієї роботи висвітлювалися на науково-практичних конференціях і

педагогічних читаннях. Так, у 1974-1976 рр. було проведено республіканські педагогічні читання на тему «Співдружність школи, сім'ї та громадськості в комуністичному вихованні дітей та молоді»; науково-практичні конференції: «Вдосконалення стилю внутрішкільного керівництва і контролю», «Шляхи піднесення рівня навчально-виховної роботи в сільських загальноосвітніх школах республіки»; наукові сесії: «Проблеми дальшого розвитку педагогічної науки в Українській РСР у світлі рішень XXV з'їзду КПРС», «Школи і групи продовженого дня та їх місце в комуністичному вихованні учнів» тощо. На допомогу працівникам народної освіти і батькам видавалося близько 250 посібників, науково-педагогічні та методичні журнали: «Радянська школа», «Дошкільне виховання», «Початкова школа», міжвідомчі республіканські науково-методичні збірники, «Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти УРСР» [302, 8].

Аналізуючи педагогічні журнали та наукову літературу другої половини 70-х – 80-х рр. ХХ ст., Л. Штефан дійшла висновку, що проблема безпритульності й бездоглядності неповнолітніх на той час розвитку соціально-педагогічної науки взагалі втратила свою гостроту та актуальність і не порушувалася на сторінках педагогічної преси. Основна увага в цей час приділялася питанням всебічного гармонійного розвитку особистості та проблемі ефективного впровадження форм і методів виховного впливу в практичну діяльність закладів різного типу (для дітей-сиріт, напівсиріт, підлітків, що мали психофізичні й розумові вади, та ін.) [410, 138].

Позитивно варто відзначити вихід збірників нормативних актів з питань опіки і піклування: у 1974 р. під назвою «Законодавство про неповнолітніх», який містив систематизовані законодавчі акти СРСР і УРСР, що регламентували питання опіки та піклування в сім'ях, державних дитячих закладах, праці молоді та охорони праці підлітків, охорони здоров'я неповнолітніх, призначення їм пенсій та допомоги [99], а в 1982 р. під назвою «Законодавство про охорону дитинства» до якого включено найважливіші законодавчі акти, рішення урядів СРСР і УРСР, а також нормативні акти деяких міністерств і відомств, що регулювали права й обов'язки батьків у вихованні дітей, діяльність дитячих закладів, шкіл, ПТУ, порядок організації здійснення опіки і піклування над дітьми, які залишилися без турботи батьків [98].

У кінці 80-х – на початку 90-х рр. у радянській психолого-педагогічній науці з'явилася низка досліджень, присвячених проблемам розвитку виховання та соціальної адаптації вихованців інтернатних закладів. У них пропонувалися оптимальні підходи до підготовки дітей-сиріт до життя, аналізувалися причини їх соціальної невлаштованості.

Про проблеми підготовки вихованців дитячого будинку до майбутнього життя йшлося у монографії І. Дубровіної, М. Лисіної «Особливості психічного розвитку в сім'ї і в будинках дитини: вікові особливості психічного розвитку дітей» [87] та колективній праці за редакцією І. Дубровіної та А. Рузської «Психологічний розвиток вихованців дитячого будинку» [293].

Автори відстоювали необхідність формування в дитячих будинках різновікових груп за зразком багатодітних сімей.

У працях психологів Е. Ільєнкова [108], В. Мухіної, А. Прихожан та Н. Толстих [290] визначалися особливості розвитку особистості дитини, позбавленої батьківського піклування, причини невдалої соціалізації вихованців інтернатних закладів, які породжені умовами утримання та проживання таких дітей, пропонувалися деякі варіанти більш удосконаленого поводження з дітьми-сиротами та підготовки їх до життя.

Проблемам долі випускника дитячого будинку, школи-інтернату, реалізації програм, спрямованих на соціалізацію особистості дитини-сироти, присвячена низка праць А. Ліханова «Діти без батьків» (1987) [146], «Недитячі турботи Дитячого фонду» (1990) [146] та С. Воскобойникова «Немає чужих дітей: Роздуми про проблеми сучасного сирітства» (1989) [20].

Проблемі соціальної адаптації випускників сирітських закладів у кінці 80-х – на початку 90-х рр. стала приділятися достатньо серйозна увага російськими психологами і педагогами. В Україні такі дослідження проводилися в значно менших обсягах [294; 295], і висновки їх відповідно мали більш «ретушований», ніж радикальний характер.

Таким чином для досліджуваного періоду характерним є недостатність наукових досліджень у сфері опіки, відставання теорії від розвитку опікувсько-виховної практики. Основні ідеї, які знайшли своє відображення у науково-методичному забезпеченні, положення про опіку дітей і молоді А. Макаренка, опіка дітей в процесі організації навчально-виховної, позакласної і позашкільної роботи. Значний недолік тогочасної опіки – відсутність цілеспрямованої ґрунтовної підготовки педагогів-вихователів для шкіл-інтернатів і дитячих будинків, не врахування профпридатності фахівців у сфері опікувсько-виховної діяльності.

Висновки до розділу 2

Вивчення організаційно-управлінських та науково-методичних основ опіки дітей і молоді в Україні досліджуваного періоду дозволило сформулювати такі висновки.

1. До основних державних закладів у структурі опіки в 1945-1955 рр. належали будинки дитини, дитячі будинки, інтернати при школах. Значна увага приділялася розвитку мережі дитячих будинків для дітей, позбавлених батьківського піклування віком від 3 до 14 років, які створювалися таких видів: дошкільні, будинки змішаного типу, спеціальні, будинки для обдарованих дітей, колгоспні та будинки при промислових підприємствах. Відбулося розширення практики патрунування дітей-сиріт, яка мала індивідуальні та колективні форми.

2. Упродовж 1956-85 рр. відбулися істотні зміни в структурі закладів державної опіки дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування у напрямі розбудови системи інтернатних закладів, що відповідало

загальносоюзній стратегії опіки. У 1976-1981 рр. завершилося створення оптимальної мережі шкіл-інтернатів системи закладів опіки дітей і молоді. З 1988 р. державою задекларовано розгортання дитячих будинків сімейного типу, проте жодного до кінця 1990 р. не було створено.

3. В Україні за досліджуваного періоду усталилася система державних органів управління опікою дітей і молоді, для якої характерними є, з одного боку, централізація, а з іншого, – розподіл функцій за різними міністерствами. Крім державних органів, до управління залучалася громадськість через різноманітні форми і надавала значну матеріальну допомогу.

Основним принципом функціонування опіки було поєднання державного управління і громадського самоврядування в цій сфері.

4. Аналіз науково-методичного забезпечення опіки дітей та молоді в Україні досліджуваного періоду уможливив виявити:

- 1) рівень розвитку психолого-педагогічної теорії опіки значно відставав як від потреб тогочасної опікунсько-виховної практики різних типів інтернатних закладів, так і від потреб дітей, позбавлених батьківського піклування;
- 2) наукових досліджень комплексного характеру, які б враховували багатоаспектність опіки як соціального психолого-педагогічного явища, проведено не було, натомість багато уваги приділялося вивченню й узагальненню досвіду діяльності шкіл-інтернатів;
- 3) значна увага приділялася методичній роботі вчителів і вихователів шкіл-інтернатів і шкіл продовженого дня, яка набула різноманітних форм на рівні закладу, району, області, республіки;
- 4) нерозв'язаною залишилась проблема підготовки педагогічних фахівців для різних інтернатних закладів з урахуванням їх спеціалізацій;
- 5) наукові дослідження, присвячені проблемам соціальної адаптації вихованців інтернатних закладів, виявили значні недоліки в опікунсько-виховному середовищі цих закладів, що негативно позначилися на розвитку особистості дитини, позбавленої батьківського піклування.

РОЗДІЛ 3

ОПІКУНСЬКО-ВИХОВНА РОБОТА В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ УКРАЇНИ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ДОБИ

3.1. Реалізація опікунсько-виховних завдань у середніх загальноосвітніх школах України

Школа, як відомо, на час тривання шкільних занять (навчальних і позакласних) повинна забезпечувати опіку всім учням, допомагати реалізовувати їхні потреби, створювати необхідні умови для навчання і відпочинку, піклуватися про їхню безпеку і добре самопочуття.

Аналіз реалізації опікунсько-виховних завдань у закладах загальної середньої освіти періоду 1945-1990 рр. здійснювався з урахуванням їх поділу на 4 групи: «а) опіка, яка охоплює всіх учнів (охорона здоров'я, харчування, профілактика, створення безпечних позитивних умов для розвитку); б) завдання щодо учнів, сім'я яких не може створити вдома добрих умов для життя і розвитку (надання матеріальної допомоги, безплатне харчування, додаткові заняття, підвіз до школи); в) завдання щодо учнів, які вимагають посиленої опіки (діти після хвороби, переведені з іншої школи, діти з неповних сімей, діти з прогалинами в знаннях); г) обов'язки щодо виняткових дітей (талановиті діти, діти з фізичними вадами, із запізненням у розвитку, діти з відхиленнями у поведінці, суспільно не пристосовані, діти сімей алкоголіків, наркоманів, схильні до агресії)» [94, 102].

Опіка учнів загальноосвітніх шкіл у післявоєнний період в основному зводилася до створення необхідних побутово-господарських умов їх існування. Протягом усього післявоєнного періоду в Україні проводилась велика робота по зміцненню навчально-матеріальної бази шкіл: відбудова і ремонт шкільних приміщень та інтернатів, будівництво нових шкіл, обладнання навчальних кабінетів, лабораторій, майстерень, робочих кімнат, розширення навчально-дослідних земельних ділянок, теплиць, метеорологічних станцій, картинних галерей, спортивних майданчиків, електрифікація, радіофікація, телефонізація шкіл тощо. На це були потрібні великі кошти й активна допомога школі з боку промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, усієї громадськості. У державному бюджеті республіки щороку збільшувались асигнування на розвиток народної освіти [31, 193].

Велика увага надавалася перевірці обліку дітей семирічного віку й охопленню навчанням усіх дітей шкільного віку, залученню до шкіл тих дітей, які не навчалися або відсіялися із шкіл протягом попереднього навчального року. Це робилося з метою здійснення закону про загальне обов'язкове навчання та піднесення якості навчально-виховної роботи в школах. З додатку Е. 1 видно, що на початок 1947-1948 н.р. навчанням було охоплено 5469297 дітей, проте 176868 не навчалися в школі та інших навчальних закладах, що становило 3,2 % від загальної кількості. Також із загальної кількості не навчалися в школі та в інших навчальних закладах такі

категорії підлітків: сліпі – 754 осіб, глухонімі – 2 827 осіб, розумово-відсталі – 2 276 осіб, каліки – 97 осіб [347, 17].

Як показало вивчення архівних джерел, вже у 1955-1956 н.р. кількість дітей, що не навчалася в школах, значно зменшилася до 25244 осіб (додаток Е. 2). Серед основних причин невідвідування школи були: хвороби: – 15242 дітей (з них: у місті – 1778, у селі – 13464), відхилення в розвитку – 10002 дітей [358].

Опікуючись здоров'ям дітей, державні установи організували підвіз до школи тих, хто мешкав на віддалі 3-5 км, а також облаштували інтернати для учнів при семирічних і середніх школах, які обслуговували дітей населених пунктів на віддалі, більшій за 5 км від місця розташування шкіл; не менше одного разу на чверть перевіряли стан здоров'я учнів; здійснювали контроль за санітарним станом шкільних приміщень, інтернатів, буфетів, їдалень; в усіх середніх школах міст і райцентрів були їдальні для учнів, а в усіх інших – буфети, де учнів забезпечували гарячими сніданками. Діти-сироти та діти інвалідів Великої Вітчизняної війни у школах за рахунок спецкоштів і фондів, виділених колгоспами, радгоспами та шефськими організаціями, забезпечувалися безкоштовним харчуванням [217, 167-173].

Внаслідок поліпшення всієї навчально-виховної роботи школи з року в рік неухильно підвищувалася успішність учнів, зменшувалося другорічництво. Збільшувалася кількість випускників і зростала кількість тих, хто закінчував середню школу із золотими й срібними медалями. З 1946 р. до 1950 р. відсоток успішності збільшився до 89,1 %, відсоток другорічників зменшився в четвертих класах з 17,2 до 9,2, у сьомих класах – з 13,4 до 5,3 і в десятих – з 5,6 до 0,7. У республіці 22451 клас закінчив 1949/50 н.р. без єдиного другорічника. Про зростання кількості випускників свідчать дані, представлені у табл. 3.3.(А) і 3.3.(Б) додатку Е. 3.

Так само зростала і питома вага тих, хто одержав золоту або срібну медаль, про що свідчать дані з табл.3.3 (Б) цього ж додатку [334, 9].

Широкого розвитку в Україні набуло дошкільне виховання. Якщо в 1940 р. в дитячих садках виховувалось 172200 дітей, то вже в 1955 р. їх кількість зросла до 219149 осіб. Літніми майданчиками в 1955 р. було охоплено 196342 дітей. У республіці створені санаторні дитячі садки [334, 18].

За 1946-1950 рр. були створені умови для завершення загального обов'язкового початкового навчання, подальшого розвитку неповної середньої і середньої загальноосвітньої шкіл [31, 190].

У роботі шкіл і позашкільних закладів важливе місце відводилося фізичному вихованню дітей, розвитку їх творчої ініціативи. Так, у 1950 р. при школах України було 29 тис. спортивних майданчиків, до 2 тис. спортивних залів, на десятки мільйонів карбованців придбано різного спортивного інвентарю. Значного розмаху в школах набула масова фізкультурно-спортивна робота. Різними спортивними гуртками було охоплено понад 1,5 млн. учнів. У 88 дитячих спортивних школах навчалася до 27 тис. школярів [31, 8].

Велика робота проводилася із оздоровлення дітей. Так, 1950 р. у піонерських таборах і санаторіях УРСР відпочивало близько мільйона дітей. Працювало 766 міських піонерських таборів, 12 тис. зведених піонерських дружин. Понад 2 млн. учнів взяли участь у походах і мандрівках по рідному краю, 20 тис. піонерів і школярів відпочивали на екскурсійно-туристичних базах і в туристичних таборах.

Однією з основних форм організації літнього відпочинку та оздоровлення дітей стали позаміські піонерські табори, у яких було встановлено правильний режим дня, налагоджено виховну роботу; там діти добре відпочивали, цікаво проводили дозвілля, фізично загартувалися. У таборах організували для дітей різні гуртки – музичні, драматичні, танцювальні, образотворчого мистецтва, юних натуралістів-мічурінців, авіамоделістів, юних радіоаматорів і ряд інших [408, 4].

Позитивним явищем у тодішній практиці опіки дітей стало розгортання шкільного будівництва, що дало можливість значно зменшити кількість учнів, які навчалися в другу зміну. Так, з 1946 по 1956 роки в Україні збудовано лише в системі Міністерства освіти близько 4 тис. нових шкільних приміщень майже на 1 млн. учнів, а в усіх системах – понад 5 тис. шкіл. Це означало, що в середньому кожного 1 вересня відкривалися перед учнями двері 500 нових шкіл. За ці 10 років колгоспи збудували 2165 шкільних приміщень більш ніж на 273 тис. учнів. Це майже стільки, скільки було всього відкрито нових шкіл в Україні з 1927 по 1937 роки [159, 14-15].

Серед складових опікування над дітьми і молоддю в досліджуваній період було створення умов для їхнього доступу до навчання в старших класах середніх шкіл та спеціальних і вищих навчальних закладах, у результаті скасування плати за навчання. У 1959-1965 рр. одним із важливих завдань було виконання Закону про обов'язкове восьмирічне навчання, розширення мережі шкіл усіх типів. Розвитку народної освіти і, зокрема, школи в республіці значну увагу приділив ХХІІ з'їзд КПУ, в рішенні якого було зазначено, що після прийняття Закону про школу і народну освіту здійснено перехід на обов'язкове восьмирічне навчання, розширено навчання молоді без відриву від виробництва у вечірніх, змінних і заочних школах, збільшено кількість шкіл-інтернатів, а протягом найближчого десятиріччя буде здійснено обов'язкову загальну і політехнічну освіту [31, 220].

Законом «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР», прийнятим сесією Верховної Ради УРСР 17 квітня 1959 р., було визначено таку систему шкільної освіти: загальна обов'язкова восьмирічна освіта для дітей і підлітків віком від 7 до 15-16-років, повна середня освіта молоді починаючи з 15-16-річного віку, здійснювана на основі поєднання навчання з продуктивною працею з тим, щоб уся молодь у цьому віці включалася до суспільно корисної праці. Восьмирічна трудова політехнічна школа повинна давати учням основи загальноосвітніх і політехнічних знань, виховувати в них любов до праці і

готовність до суспільно корисної діяльності, здійснювати моральне, фізичне й естетичне виховання [31, 221].

Крім різних типів шкіл, розширено мережу шкіл-інтернатів, які створювалися за типом восьмирічних або середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл. Для дітей і підлітків з вадами у фізичному і розумовому розвитку створювалися спеціальні школи-інтернати.

Крім того було передбачено відкриття середніх загальноосвітніх шкіл, у яких низка предметів мала викладатися іноземними мовами, а також середніх загальноосвітніх шкіл для дітей, найбільш здібних у галузі музики, хореографії і образотворчого мистецтва [31, 222].

Це одним кроком піклування про молодь було введення виробничого навчання у старших класах. У 1954 р. в шести середніх школах республіки (Київських № 14, 54 і 66, Димерської Київської обл., Краснопавлівської Харківської обл. і Слов'янської Донецької обл.) було введено виробниче навчання старшокласників. До кінця 1955-1956 н.р. середніх шкіл з виробничим навчанням в Україні нараховувалося 459, у них 19 тис. юнаків і дівчат оволоділи 39 різними виробничими спеціальностями [5, 17].

Запровадження в усіх середніх школах виробничого навчання заактуалізувало питання про забезпечення учнів робочими місцями. Над розв'язанням його працювали партійні організації, школи та органи народної освіти. В Україні побудовано силами колгоспів і громадськості багато нових шкіл, майстерень, навчальних кабінетів, спортивних залів, теплиць, кролеферм, добудовано тисячі класних кімнат, пристосовано для потреб шкіл чимало адміністративних приміщень. Здійснені опікунські заходи дали змогу значно поліпшити умови для здійснення навчально-виховної роботи, продовжити роботу з ліквідації в найближчі роки двозмінного навчання відповідно до рішень XIX з'їзду КПУ [135, 235].

Обкоми, міськкоми та райкоми партії, раднаргоспи та керівники підприємств опікувались створенням виробничої бази для проведення професійної підготовки учнів. Протягом одного лише 1959 р. в країні добудовано близько 2 тисяч навчальних майстерень, 2500 кабінетів. У Сталінській (Донецькій), Харківській, Київській, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській та інших обл. створювалися спеціальні дільниці, потокові лінії, полігони, навчальні цехи; для керівництва виробничим навчанням підприємств виділяли найбільш кваліфікованих фахівців. Зміцнювалися зв'язки шкіл з підприємствами, колгоспами, дедалі активнішою ставала допомога працівникам народної освіти з боку широкої громадськості [195, 4].

У 1958-1959 н.р. таких шкіл у республіці уже було 5659, або 85 % усіх десятирічок. Ці школи відрізнялися від звичайних професійною спрямованістю. Випускники десятирічних шкіл з виробничим навчанням, крім загальної середньої освіти, отримували також спеціальність кваліфікованого робітника однієї з галузей народного господарства [5, 17].

Поряд із запровадженням в усіх середніх школах виробничого навчання, створенням учнівських виробничих бригад, що стали формою професійної підготовки учнів, широкого розмаху набула суспільно корисна праця, більш різноманітними стали форми її організації. У багатьох школах добрими традиціями стало вирощування садів, парків і скверів, деревонасадження вздовж шляхів, вулиць тощо.

Розвиток шкільного будівництва у наступні роки сприяв поступовому переходу великої кількості шкіл на однозмінне навчання. Так, у 1962-1963 рр. у Тернопільській та Івано-Франківській обл. усі учні навчалися в одну зміну, а в Кіровоградській, Житомирській, Вінницькій і Полтавській обл. в одну зміну навчалося близько 95 % учнів. У поліпшенні навчально-виховної роботи шкіл велике значення мало забезпечення учнів підручниками та іншим учнівським приладдям. Якщо в перші післявоєнні роки в цьому були величезні труднощі, то за останні роки їх уже вдалося подолати: в 1963-1964 н.р. видано 144 назви підручників тиражем 41 млн. примірників і одержано РРФСР 17 млн. підручників. Як результат здійсненої опікунсько-виховної роботи, підручниками і учнівським приладдям були забезпечені усі учні повністю. Багато шкіл мали хороші учнівські і вчительські бібліотеки, читальні, піонерські кімнати, клуби старшокласників, спортивні майданчики, спортзали, радіовузли, кіно-кабінети, музичні інструменти, виставки художніх картин [31, 225-226].

Широкого розмаху набула позакласна робота школи у 1960-і роки. Активізувалася діяльність органів народної освіти, комсомолу зі створення нормативних документів, які визначали зміст і форми позакласної і позашкільної роботи. Розмаїття і різнобічність змісту форм і методів позакласної і позашкільної роботи знайшли своє виявлення в таких основних напрямках: освітньо-наукові заняття, заняття з праці і техніки, політико-виховна робота, моральне виховання учнів, заняття різними видами мистецтва, фізкультура і спорт [123, 11].

У середині 1960-х рр. задля активізації опікунсько-виховної роботи з учнями загальноосвітніх шкіл здійснено такі заходи:

- 1) спільно з Міністерством охорони громадського порядку УРСР перевіряли в окремих областях здійснення заходів із запобігання дитячої бездоглядності і правопорушень неповнолітніх;
- 2) перевірено стан здійснення восьмирічного всеобучу в 4-5 областях республіки та підготовлено з цього питання відповідні пропозиції;
- 3) вивчено план роботи з батьками та громадськістю в загальноосвітніх школах;
- 4) проведено семінари вчителів та вихователів спеціальних шкіл з питань методики перевиховання дітей і підлітків, які вчинили правопорушення. Для читання лекцій залучено працівники суду, інститутів удосконалення вчителів.
- 5) з метою попередження відсіву брали на облік у кожній школі, районі та місті всіх учнів-переростків, другорічників і тих, що доставлялися в дитячі

кімнати міліції, і по кожному з них розглядалися пропозиції щодо забезпечення їх навчання;

- 6) здійснено облік дітей шкільного віку в повній відповідності з інструкцією, затвердженою Радою Міністрів УРСР, аналізувалися списки і вживалися дійові заходи для того, щоб охопити навчанням всіх дітей шкільного віку;
- 7) до початку кожного навчального року керівники розглядали і вирішували: хто з учнів, що проживав далеко від школи і вимагав улаштування до шкільних інтернатів, хто з учнів вимагав матеріальної допомоги, забезпечували їх одягом, взуттям, підручниками тощо;
- 8) влаштування в групи з продовженим днем усіх учнів, які з різних причин залишалися після школи без догляду батьків, особливо тих, що знаходилися на обліку в дитячих кімнатах міліції та дітей з неблагополучних сімей;
- 9) вивчено досвід роботи класних керівників шкіл, матеріали узагальнювалися й доповідалися керівництву МО УРСР;
- 10) не залишали без уваги жодного випадку відсіву учнів зі шкіл без поважних причин і вживали заходів до їх повернення. У необхідних випадках зверталися за допомогою до комісій у справах неповнолітніх місцевих Рад депутатів трудящих [373, 1-2].

Однією з основних форм опікунсько-виховної роботи в школах став шкільний продовжений день. За правильної організації він відкрив значні можливості для вдосконалення навчально-виховної та особливо позаурочної роботи зі школярами, створивши умови для ширшого залучення жінок до суспільного виробництва. Практика показала, що продовжений день ефективно сприяв запобіганню педагогічної занедбаності дітей. Держава постійно опікувалася зміцненням навчально-матеріальної бази шкіл з продовженим днем, поліпшення їх діяльності, особливо на селі. Для обладнання в школах ігрових кімнат, кімнат відпочинку, оздоровчих майданчиків, поряд з бюджетними асигнуваннями, використовувалися також кошти шефських організацій [179, 57-58]. З учнями, які перебували в режимі продовженого дня, проводилася різнобічна робота, створювалися умови для вияву і розвитку їхніх здібностей і нахилів.

На рис. 3.1. нами представлено показники зростання кількості груп продовженого дня у школах України протягом 1960-1985 рр. Так, за цей період кількість груп продовженого дня збільшилася з 4,3 тис. до 74 тис. (у 17 разів), а кількість учнів, які відвідували ці групи, збільшилася з 132 тис. осіб до 2 млн. 552 тис. осіб (у 19 разів) [181, 331].

У середині 1970-х р. значну увагу приділено конкретним заходам з подальшого розвитку шкільної освіти на селі, підвищення навчально-матеріальної бази шкіл, забезпечення кваліфікованими педагогічними кадрами, підвищення рівня виховання молоді у сільських школах. Для поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи здійснювалася широка програма будівництва у сільській місцевості нових шкільних будинків, прибудов класних кімнат, навчальних кабінетів та інших

необхідних приміщень до існуючих будинків шкіл, а також інтернатів для учнів і жилих будинків для вчителів [267, 3].

Відповідно до Закону Української РСР «Про освіту» (від 28.06.1974 р.) було передбачено з метою підготовки до школи дітей, які мали навчатися на нерідній мові, і дітей, які не виховувалися в дитячих дошкільних закладах, у школах в необхідних випадках могли організовуватися підготовчі класи [98, 235].

У 1974-1976 рр. Міністерство освіти та його органи на місцях опікувалися такими питаннями:

- 1) здійсненням восьмирічного всеобучу,
- 2) завершенням переходу до загальної середньої освіти молоді,
- 3) удосконаленням змісту освіти, забезпеченням єдності навчання і виховання школярів, підготовкою педагогічних фахівців для навчально-виховних закладів,

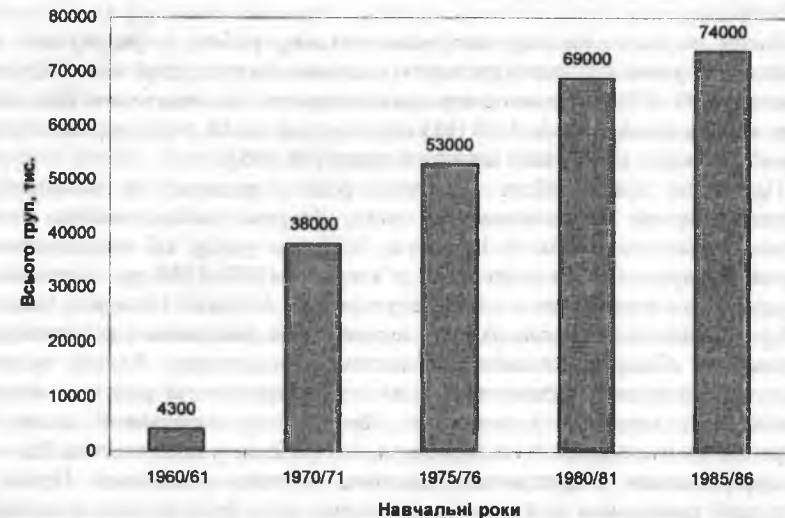

Рис. 3.1 Показники зростання кількості груп продовженого дня в УРСР протягом 1965-1985 рр. (дані згідно з Міністерством освіти УРСР)

- 4) підвищенням якості навчально-виховної роботи, розвитком загальноосвітньої школи,
- 5) поліпшення роботи шкіл у сільській місцевості,
- 6) удосконаленням виробничого навчання, трудового та суспільного виховання [302, 13].

Для поглиблення знань учнів з окремих предметів у школах розширювалася і вдосконалювалася мережа факультативів. Так, у 1976 р. окремі факультативні курси вивчали півтора млн. учнів 7-10 класів. Також у країні завершувалося обладнання навчальних кабінетів у всіх середніх і восьмирічних школах. У цьому ж році 83 % середніх і близько 42 % восьмирічних шкіл працювали за кабінетною системою навчання. З року в рік зростала кількість міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, де старшокласники ознайомилися з багатьма професіями, оволодівали однією з них, обраною за власним бажанням. Збільшувалася кількість навчальних цехів і дільниць на підприємствах, де наставниками були найдосвідченіші виробничники [302, 14].

Упродовж 1978-1983 рр. здійснювали перехід на безплатне користування підручниками учнів середніх загальноосвітніх шкіл. Для цього раз у 4 роки повним тиражем для всього контингенту учнів мали видаватися підручники, буквар випускався щорічно і залишався по закінченні 1 класу школярам [98, 265].

Також за цього періоду опікунсько-виховну роботу спрямовували на поліпшення організації індивідуального навчання хворих дітей вдома. Згідно з листом МО СРСР, дозволялося організувати індивідуальне навчання вдома хворих дітей – учнів 1-10 (11) класів у віці до 18 років, які за станом здоров'я не могли відвідувати заняття в школі [98, 295].

Проведена певна робота за останні роки з розвитку та поліпшення харчування учнів загальноосвітніх шкіл. Зокрема забезпеченість учнів місцями в шкільних їдальнях і буфетах, кількість учнів, які користувалися гарячим харчуванням, за роки 10-11 п'ятирічок (1976-1985 рр. – уточнено І.П.) зросли в півтора рази, а в профтехучилища – 1,3 рази. Більшість їдалень (74 %) при навчальних закладах були переведені на реалізацію з комплексних сніданків та обідів з абонементною системою розрахунку. Значна частина школярів отримувала безплатне і пільгове харчування за рахунок коштів держбюджету колгоспів і радгоспів. Сформувався позитивний досвід зі створення шкільно-базових підприємств, які забезпечували шкільні їдальні напівфабрикатами і продуктами високого ступеня готовності. Проте в організації харчування учнів загальноосвітніх шкіл були істотні недоліки і невирішені питання (недостатня забезпеченість місцями, санітарно-технічний стан їдалень та буфетів, перебої у постачанні продуктами, недостатній медичний контроль та ін.), над якими мали працювати в наступні роки [166, 9-10].

Важливе місце в опікунсько-виховній роботі відводилося оздоровленню учнів шкіл у літніх таборах. Зокрема, у 1985 р. в Україні функціонувало 14241 табір, які обслуговували 1352273 дітей і молоді за ціле літо. Оздоровчі заходи організовувалися для школярів органами народної освіти в таборах таких видів: міських піонерських, піонерських, організованих сільськими школами, таборах піонерського і комсомольського активу, спортивних, оборонно-спортивних, туристичних, юнацьких, юних техніків та інших профільних

таборах (додаток Е. 4). Також було проведено 125114 туристичних походів та екскурсій, у яких взяли участь 2676878 дітей.

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді та поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» від 12.04.84 р. № 313, в Україні здійснювався перехід до навчання у школі дітей шестирічного віку. У роботі органів охорони здоров'я щодо організації медичного та санітарно-гігієнічного контролю за станом здоров'я й умовами навчання в школі дітей шестирічного віку було виявлено недоліки, а саме: на неналежному рівні готували і відбирали дітей до навчання, часто диспансеризація дітей у трирічному і п'ятирічному віці була формальною, низька якість профілактичних оглядів, мало уваги приділялося комплексному оздоровленню дітей з відхиленням у стані здоров'я, часто класи для дітей шестирічного віку відкривалися в невідповідних умовах без погодження з санепідстанцією. У зв'язку із цим МОЗ СРСР видало наказ № 1470 «Про посилення медико-санітарного контролю за умовами навчання і станом здоров'я дітей шестирічного віку» від 10.11.86 р., де наголошувалося на підвищенні вимогливості до органів народної освіти, директорів шкіл за суворе дотримання діючих нормативних документів про санітарно-гігієнічні правила і норми в організації навчання дітей шестирічного віку та проектування в школах приміщень для учнів перших класів. Дозволялося відкривати класи для дітей, що навчаються із шести років, лише при наявності необхідних умов [169, 3-5].

З метою зміцнення здоров'я учнів і збільшення обсягу рухової активності засобами фізичної культури з 1988 р. для всіх учнів початкових класів та в усіх школах країни, які працювали в одну зміну, запроваджувалося щоденна година здоров'я. Оскільки для організації та проведення години здоров'я необхідні були певні умови: підготовка громадських кадрів та фізкультурного активу з числа школярів, організація медичного контролю та наявність спортивної бази та інвентарю та ін., то передбачалося його поступове введення її в школи в міру створення для цього необхідних умов [169, 3-4].

Таким чином, у загальних середніх школах в Україні в 1945-1990 рр. реалізовувалися опікунсько-виховні завдання чотирьох основних груп, що сприяло загальнодоступності освіти для всіх дітей та створенню умов для їх різнобічного розвитку.

3.2. Опіка працюючої молоді в Україні досліджуваного періоду

Опіку над молоддю, яка не могла відвідувати загальноосвітню школу за фінансовим, віковим станом чи з інших причин, здійснювали вечірні школи робітничої та сільської молоді.

У післявоєнні роки у роботі вечірніх шкіл було багато недоліків: відсутні нормальні умови для здоров'я учнів, недостатня забезпеченість підручниками, програмами, необхідним шкільно-письмовим приладдям, недостатній рівень викладання окремих дисциплін, мобілізація учнів

підприємствами на роботи, які перешкоджали їх нормальному навчанню. Так, у Постанові РНК і ЦККП(б)У від 23.02.45 р. № 280 «Про роботу вечірніх шкіл робітничої та селянської молоді УРСР» зазначалося, що «внаслідок відсутності шкільних приладь, зошитів, підручників, опалення й освітлення та поганої організації учбового процесу, частина вечірніх шкіл робітничої та селянської молоді припинила роботу. Наприклад, вечірня школа робітничої молоді № 6 м. Києва (Святошино), в якій навчалося 173 підлітки, з грудня місяця 1944 р. не працювала. Більшість вечірніх шкіл сільської молоді Чернігівської, Вінницької, Житомирської та Чернівецької областей також працювали ненормально» [215, 58].

В окремих областях (Волинській, Львівській, Дніпропетровській, Житомирській) через недостатню увагу виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих та органів народної освіти до роботи вечірніх шкіл робітничої і сільської молоді упродовж навчального року зафіксовано великий відсів учнів. Багато вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді в цих областях закінчило 1945-1946 н.р. з незадовільними показниками роботи; так, по Волинській області загальна кількість учнів, що залишилась на наступний рік, становила 25% від учнів, по Львівській – 25%, по Дніпропетровській – 28%, по Житомирській – 35% [159, 15].

Значну роботу з покращення становища щодо організаційного зміцнення цих шкіл і поліпшення навчально-виховної роботи в них було проведено після прийняття Постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 08.03.46 р. № 7 «Про поліпшення роботи вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді УРСР». У ній проаналізовано існуючі на той час недоліки, зокрема, була звернена увага, що керівники окремих підприємств і колгоспів не створили учням вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді сприятливих умов для навчання, а саме: учні затримувались на понадурочних роботах (завод «Комінтерн» – м. Дніпропетровськ, завод № 57 – м. Павлоград та ін.), надсилалися в довготривале відрядження (колгоспи Шепетівського, Плужнянського і Заславського районів Кам'янець-Подільської обл.), учням не надавалися передбачені постановою Уряду відпустки під час іспитів (завод № 270 і завод ім. Пархоменка в м. Ворошиловограді). Органи народної освіти цих областей мирилися з такими явищами та не вживали заходів до їх усунення. Задля поліпшення функціонування вечірніх шкіл кожна школу робітничої молоді прикріпили до того підприємства, працююча молодь якого навчалася у вечірній школі.

Рада Міністрів України своєю постановою від 22.06.46 р. № 1527 «Про зміну строків навчання у вечірніх школах сільської молоді УРСР» перенесла дату початку занять на 1 жовтня, з метою опіки про здоров'я, спокій сільської молоді, яка не розривалася б між заняттями і роботою, а займалася в школі, закінчивши польові роботи. Опікунсько-виховну роботу серед працюючих підлітків спрямовували на збереження стабільності контингенту учнів у вечірніх школах. Педагогічна рада школи, громадські організації адміністрації підприємств, радгоспів та правління колгоспів відповідно

реагували на кожний випадок відсіву учнів. Не менш важливого значення мало створення для кожного учня вечірніх шкіл умов отримання ґрунтовної підготовки, поліпшення якості навчально-виховної роботи цих шкіл і методичного керівництва ними [220].

У 1946 р. в Україні таких шкіл було 1 996, з них: в містах – 479 і на селі – 1517. У школах навчалося 124662 особи, зокрема: робітничої молоді – 35001 і сільської – 89661 осіб. Вже у 1947-1948 н.р. мережа шкіл зросла до 2232 одиниць і кількість учнів у них до 208177 осіб [314, 53].

Особлива увага приділялася учням, які не могли навчатися в стаціонарних школах, тому, відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 22.06.49 р., були створені заочні середні школи в 9 містах (Київ, Харків, Дніпропетровськ, Жданов, Сталіно, Одеса, Миколаїв, Ізмаїл, Львів) з контингентом 3800 учнів (додаток В 4). Заочні середні школи мали в своєму складі V-X класи. Метою цих шкіл було дати учням загальноосвітню підготовку в обсязі семирічної та середньої школи.

Для надання допомоги заочникам у навчанні при середніх школах організовувалися навчально-консультаційні пункти. Наприклад, заочна школа м. Львова обслуговувала територію Львівської, Станіславської, Рівненської, Волинської, Дрогобицької, Тернопільської, Чернівецької, Закарпатської областей [228, 4].

У наступні роки держава продовжувала опікуватись станом освіти працюючої молоді. Зокрема, Рада Міністрів УРСР у Постанові від 20.03.57 р. № 24 проаналізувала існуючі труднощі та недоліки у роботі шкіл робітничої і сільської молоді та заочних середніх шкіл. Народногосподарський план по контингентах учнів на 1956-1957 н.р. виконано по школах робітничої молоді лише на 98,7 %, сільської молоді – на 86,5 %, а по заочних школах – 81 %. Особливо незадовільно виконувався план у Херсонській, Станіславській, Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській і Волинській областях. Значна частина молоді, зайнятої на роботі у вугільній і металургійній промисловості, не мала загальної середньої освіти і не була охоплена навчанням [36].

Великою перешкодою в роботі шкіл робітничої молоді було й те, що більшість із них не мали власних приміщень і працювали в третю зміну, орендуючи будівлі масових шкіл, внаслідок чого працююча молодь не могла нормально відвідувати навчання. У Волинській, Дрогобицькій, Київській, Рівненській, Хмельницькій, Чернівецькій областях жодна школа робітничої молоді не мала свого приміщення, а відділи народної освіти і директори шкіл не домагалися від керівників підприємств і відомств забезпечення цих шкіл необхідними приміщеннями. Відомості про виконання народногосподарського плану за 1956 р. по школах робітничої і сільської молоді та заочних середніх школах представлено у додатку Е 5.

В окремих областях цей план хоч і виконувався, проте була велика кількість працюючої молоді, яка не мала освіти за середню чи семирічну і навіть за початкову школу і ніде не навчалася. Так, у м. Запоріжжі на заводі п/с № 18 працювало біля 400 осіб молодих робітників, які не мали освіти за

початкову школу і ніде не навчалися. Такий стан мав місце і на заводі «Запоріжсталь». У с. Терпіння Мелітопольського району Запорізької обл. було понад 200 осіб працюючої молоді, яка не мала освіти за семирічну і середню школу, проте в школі сільської молоді навчалася лише 61 особа.

У результаті незадовільної організації роботи органів народної освіти на місцях 14 середніх шкіл сільської молоді Херсонської обл., які не були організовані, на початку 1956-1957 н.р. фактично розпалися. Протягом 1956 р. відсіялось учнів зі шкіл робітничої молоді 23,3 %, зі шкіл сільської молоді – 24,7 %, з заочних сільських шкіл – 23,2 %. Відбувся особливо великий відсів у Запорізькій обл. учнів з шкіл: робітничої молоді – 31,6 %, сільської молоді – 40 %, заочної сільської школи – 51,3 %; у Херсонській обл.: робітничої молоді – 33,4 %, сільської молоді – 39,2 %, заочної сільської школи – 61,6 % [36, 120].

Рада Міністрів УРСР вказала, що МО УРСР та його органи на місцях незадовільно керували роботою шкіл робітничої і сільської молоді та заочними сільськими школами, не приділяли достатньої уваги питанням удосконалення навчального планування, програм, підручників та забезпечення шкіл методичними посібниками. Поверхово здійснювали контроль за роботою цих шкіл.

У школах робітничої і сільської молоді та заочних сільських школах слабо здійснювався внутрішньошкільний контроль, внаслідок чого знання учнів недостатні, успішність низька, дисципліна незадовільна. У 1956 р. успішність у школах: робітничої молоді – 88 %, сільської молоді – 81,3 %, заочних сільських школах – 70,7 % [36, 121].

У 1960 р. в Україні збільшено кількість шкіл робітничої і сільської молоді та заочних шкіл. Порівнюючи з минулим навчальним роком, контингент учнів, що навчалися в школах працюючої молоді, зріс на 90 тис. осіб, а 452 тис. юнаків і дівчат здобули середню освіту без відриву від виробництва в заочних школах. Держава дбала про створення сприятливих умов для їх роботи. Наприклад, у Сталінській обл. 137 шкіл із 229 були забезпечені власними приміщеннями. В Артемівську, Краматорську, Єнакієві, Слов'янську, Чистякові, а також у Дзержинському і Єнакіївському районах усі школи робітничої молоді мали власні приміщення та добре обладнані кабінети [195, 5].

Проте належної уваги цим школам ще не приділялося. Так, упродовж багатьох років вечірні школи не були забезпечені навчальними програмами, підручниками, методичними посібниками. Науково-дослідні інститути педагогіки і психології не займалися науковим дослідженням проблем навчання молоді без відриву від виробництва. У школи робітничої і сільської молоді механічно переносилися форми і методи навчально-виховної роботи середніх загальноосвітніх шкіл, які забезпечували потрібного дидактико-виховного ефекту, оскільки не врахували умов і специфіки роботи вечірніх шкіл. Незадовільно укомплектовані ці школи були педагогічними кадрами. Значна їх частина не мала відповідної освіти, працювала за сумісництвом.

Подекуди мала місце шкідлива практика переведення до вечірньої школи тих учителів, які не справлялися зі своїми обов'язками, працюючи в загальноосвітній школі [195, 6].

У 1960-х роках державою було визначено завдання: протягом найближчого десятиліття здійснити обов'язкову освіту в обсязі восьми класів для молоді, яка зайнята в народному господарстві і не має відповідної освіти, для того, щоб забезпечити для всіх можливість отримання повної середньої освіти у наступному десятилітті. Для того, щоб ці школи могли успішно виконувати свої завдання, необхідно було перш за все забезпечити загальнодоступність їх для всієї працюючої молоді обов'язковість у першому десятиріччі восьмирічної, а в другому – середньої освіти для працюючої молоді до 29-30 років [5, 92].

Загальнодоступність освіти для працюючої молоді забезпечувалася перш за все розвитком широкої мережі шкіл, заочних відділень при школах за територіальним і виробничим принципом (на базі конкретних підприємств, будівництва, колгоспів і радгоспів), змінним проведенням занять і найбільш зручною для працюючої молоді структурою навчального року тижня і навіть дня. Так, у 1961-1962 н.р. було створено 314 закладів, які працювали на базі конкретних підприємств. Істотним недоліком в організації навчання працюючої молоді залишався низький відсоток охоплення навчанням дівчат та жінок. До початку 1961-1962 н.р. у школах працюючої молоді було лише 27-28 відсотків дівчат і жінок, а в школах сільської молоді – ще менше, 22-24 відсотки від загального контингенту учнів [5, 93].

Зміни, які відбулися в організації освіти дорослих, характеризувалися перш за все значним зростанням контингентів учнів у вечірніх (змінних) і особливо заочних школах працюючої молоді. У 1962-1963 н.р. кількість учнів у школах працюючої молоді досягла 1138,9 тис. осіб на противагу 835,8 тис. у попередньому році, а кількість учнів у 5-8 класах збільшилася на 70 тис. осіб [5, 119].

Позитивним явищем у практиці опіки дітей і молоді стало значне розширення мережі заочних шкіл. У 1962-1963 н.р. порівняно з 1961-1962 н.р. загальна кількість таких шкіл в Україні збільшилася з 280 до 458, а кількість учнів зросла з 139,9 тис. до 303, 2 тис. осіб, тобто на 163,3 тис. осіб. Одночасно відбулося значне збільшення середньої кількості учнів у кожній школі, приблизно з 500 до 660 осіб. Значне розширення мережі заочних шкіл у Вінницькій, Харківській, Львівській, Київській, Одеській та ін. обл. дозволило додатково охопити навчанням десятки тисяч працюючої молоді, особливо вихідців із малонаселених пунктів [5, 120].

Також цього навчального року започатковано удосконалення мережі і структури середніх шкіл, у яких запроваджено виробниче навчання. Незважаючи на значне зростання контингентів учнів у старших класах (з 426 до 612 тис. осіб), загальна кількість середніх шкіл у 1962-1963 н.р. порівняно з попереднім скоротилась з 6320 до 6090 тобто на 230. Це відбулося головним чином за рахунок організаційної перебудови середньої школи [5, 122].

Отже, значне збільшення масштабів середньої освіти, насамперед шляхом широкого розвитку сітки шкіл для працюючої молоді, сприяло подальшому піднесенню культурного рівня молоді та підвищенню їх продуктивності праці.

Відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 17.12.69 р. № 656 «Про зміну порядку надання пільг особам, які навчаються без відриву від виробництва в школах робітничої і сільської молоді та заочних середніх та загальноосвітніх школах» керівникам підприємств, будов, установ та організацій надавалося право встановлювати для осіб, які навчалися без відриву від виробництва у V, VI, VII, IX і X класах цих шкіл, на час складання ними відповідних екзаменів від 4 до 6 вільних від роботи днів і збереженням середньої заробітної плати за основним місцем роботи за рахунок скорочення загальної кількості днів (на 8-12), які надавалися відповідно до вже існуючих постанов [266, 11].

У 1970-х рр. з метою завершення переходу до загальної середньої освіти опікунська діяльність держави здійснювалася в таких напрямках: вживалися заходи з повнішого охоплення молоді середньою освітою, зверталася особлива увага на запобігання відсіву учнів шкіл та зменшення другорічництва; розвивалася й удосконалювалася загальноосвітня школа як трудова і політехнічна, яка стала основною формою одержання молоді загальної середньої освіти; поліпшувалася робота вечірніх (змінних) і заочних загальноосвітніх шкіл, створювалися необхідні умови для завершення середньої освіти працюючої молоді [269, 9].

У ці роки молодь набула належної загальноосвітньої підготовки, залучалася до громадсько-корисної, виробничої та творчої праці, що позитивно позначилося на соціальній структурі суспільства. Так, на початок 1980-1981 н.р. в УРСР різними формами навчання було охоплено майже 17 млн. осіб, або кожний третій; вищу і середню (повну і неповну) освіту мали дві третини всіх робітників; кількість колгоспників з вищою середньою освітою порівняно з довоєнним часом зросла майже в 9 разів [151, 297].

У 1986 р. колегія МО УРСР відмітила, що відділами народної освіти, педагогічними колективами вечірніх і заочних шкіл проведена значна робота з удосконалення функціонування вечірніх і заочних шкіл з підвищення загальноосвітнього рівня працюючої молоді. Зокрема, відповідно до реальних контингентів, впорядкована мережа цих навчальних закладів. У кожному сільському районі залишена, як правило, одна школа для дорослих з очно-заочною формою навчання, що цілком забезпечувало потреби працюючих в отриманні середньої освіти. У цей час у республіці функціонувало 743 вечірніх і заочних шкіл, що на 327 менше, ніж у 1985-1986 н.р. Контингенти учнів скоротилися на 200 тис. і склали 383 тис. осіб [301, 3].

Однак перевірки, проведені МО УРСР в жовтні-листопаді цього ж року показали, що виявлені раніше недоліки усувалися дуже повільно. Окремі відділи народної освіти ставились до впорядкування роботи вечірніх і заочних шкіл формально, без ретельного контролю, в окремих випадках

проводилося комплектування класів і груп, до складу учнів зараховували тих, хто не бажав навчатися. Найсуттєвішим недоліком у діяльності шкіл працюючої молоді залишалося низьке відвідування учнями занять (50-60 %) [301, 3-4].

При вдосконаленні мережі передбачалося залишати в містах, населених пунктах міського типу школи, класи при денних школах тільки з очною формою навчання, а заочну форму організувати лише там, де є сезонні роботи або неможливо укомплектувати клас необхідної наповнюваності. Учні, які у профтехучилищі не отримували середньої освіти, повинні були навчатися лише за очною формою навчання. У вечірній школі заняття проводилися не менше чотирьох днів на тиждень, у заочній – не менше трьох з рівномірним розподілом навчальних, залікових та факультативних годин [301, 6].

Таким чином, держава, опікуючись освітою молоді, яка працювала в промисловості та сільському господарстві, протягом 1945-1990 рр. розвивала та вдосконалювала мережу вечірніх та заочних шкіл робітничої молоді. Опікунсько-виховні заходи спрямовувалися на забезпечення загальнодоступності освіти для працюючої молоді, повнішого охоплення її середньою освітою, запобігання відсіву учнів шкіл та зменшення другорічництва, поліпшення роботи вечірніх та заочних загальноосвітніх шкіл тощо. Попри систематичні недоліки, що існували в діяльності вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді, в Україні були створені умови для здобуття середньої освіти працюючої молоді, надавалися пільги на період навчання, що забезпечило підвищення її загальноосвітнього та культурного рівня.

3.3. Опікунсько-виховна робота в дитячих будинках та загальноосвітніх школах-інтернатах за означеної доби

Одним із основних напрямів опікунсько-виховної роботи у післявоєнний період було створення в державних закладах опіки нормальних матеріально-побутових умов дітям-сиротам. Вживалися заходи з відбудови дитячих будинків, які існували раніше, та організації нових, створення нормальних матеріально-побутових умов дітям-сиротам, які перебували у дитячих будинках.

Проте через труднощі повоєнних років значна кількість дітей-сиріт у 1945 р. не була охоплена дитячими будинками.

Такий стан роботи дитячих будинків був зумовлений тим, що Міністерство освіти УРСР та його місцеві органи не забезпечили належного керівництва й контролю щодо організації роботи дитячих будинків та охоплення ними дітей-сиріт насамперед дітей фронтників, які загинули. Так, у ряді випадків спеціальні будинки комплектувались дітьми на загальних підставах, чим грубо порушувалось Положення про спеціальні дитячі будинки. Міністерство освіти УРСР недостатньо контролювало роботу у

справі постачання дитячим будинкам, внаслідок чого промислові товари, призначені для дитячих будинків, використовувалися невчасно і часто не за призначенням у той час, коли дитячі будинки мали в них велику потребу. Були факти крадіжок і розбазарювання фондів дитячих будинків.

У ряді дитячих будинків навчально-виховна робота, трудове навчання, позашкільна робота і дозвілля дітей були організовані незадовільно. Мало приділяли уваги дитячій самодіяльності і роботі гуртків. Багато дитячих будинків були укомплектовані кадрами вихователів, які не мали відповідної освіти, але, незважаючи на це, робота щодо підвищення їх педагогічної кваліфікації не організовувалася.

Медичне обслуговування дітей дитячих будинків було незадовільне. Понад 100 дитячих будинків не були укомплектовані лікарями, їх обслуговували медичні сестри, які часто не мали достатньої підготовки і досвіду роботи. Медикаментами і перев'язочними матеріалами дитячі будинки постачалися незадовільно. Серед вихованців дитячих будинків мали місце інфекційні та інші захворювання, а госпіталізація хворих дітей проходила невчасно. Так, у Ніжинському спеціальному дитячому будинку Чернігівської області із 97 вихованців 27 хворіли на коросту, ніодермію; в Хотинському спеціальному дитячому будинку Чернівецької області 9 дітей хворіли на екзему, але їх не було ізолювано. Не було вчасним і безперервним постачання дитячих будинків продуктами харчування, наслідком чого в Сумській, Одеській, Чернігівській, Миколаївській, Чернівецькій та Ізмаїльській областях торговельні організації систематично замінювали основні види продуктів іншими, менш якісними, отоварювання нарядів на продукти харчування проводилось не повністю і з великим запізненням. Велику потребу відчували дитячі будинки в меблях, посуді та своєчасному виготовленні швейних виробів [222, 155-156].

У післявоєнні роки виникла необхідність комплектування відповідним контингентом спеціальних дитячих будинків, створення допоміжних господарств у дитячих будинках там, де їх нема, посилення допомоги дитячим будинкам у проведенні весняної сівби, в розширенні і зміцненні допоміжних господарств з метою залучення громадськості до активної участі у поліпшенні роботи дитячих будинків. Прикріплювалися порядком шефства до кожного дитячого будинку промислові підприємства, організації, колгоспи і радгоспи для поліпшення навчально-виховної та позашкільної роботи серед вихованців дитячих будинків і дітей, які перебувають на патронаті і під опікою.

В опікунсько-виховній роботі зосереджувалася увага на поліпшенні трудового виховання, підготовки дітей до адаптації в суспільному житті, в першу чергу – професійній підготовці дітей, для чого було взято на особливий контроль завдання про організацію навчально-виробничих майстерень у всіх дитячих будинках, для чого залучались молоді робітники підприємств, учні ремісничих училищ і шкіл ФЗН, забезпечивши їх кваліфікованими інструкторами.

Для стимулювання в навчанні й дисципліні вихованців дитячих будинків дозволялося директорам дитячих будинків залишати в дитячих будинках вихованців, старших за 14 років, до закінчення ними семирічної школи за умови, якщо вони мають оцінку «5» з поведінки та з основних предметів навчального плану. Вихованцям дитячих будинків, які направлялися для працевлаштування, на патронат, у навчальні заклади і до батьків, видавалося за кошти дитячих будинків обмундирування. Перелік обмундирування представлено у додатку Ж. 1, Ж. 2.

У роботі з вихованцями дитячих будинків зверталася особлива увага на підвищення якості їх навчання і дисципліни, прищеплення їм трудових навичок, на розвиток цікавого, змістовного дозвілля дітей. Для цього всі працівники дитячого будинку піклувалися про створення необхідних умов, що сприяли зміцненню здоров'я дітей, а також виконанню санітарних вимог, встановлених санітарною інспекцією для дитячих будинків. Вихователі постійно піклувалися про кожну дитину, чуйно та уважно ставилися до її інтересів та потреб, стежили за фізичним розвитком і станом здоров'я кожної дитини своєї групи і виконували вимоги лікаря щодо охорони та зміцнення здоров'я дітей. Одночасно так організовували заняття з дітьми, щоб кожну включити у види діяльності, які їй цікаві і найбільше сприяли б розвитку її індивідуальних здібностей. Отже, на порядок дня опіки дітей у дитячих будинках стала проблема рішучого поліпшення роботи «щодо виховання і матеріально-побутового забезпечення дітей-сиріт, які перебувають у дитячих будинках, на патронаті і під опікою» [222, 159].

Велике значення в дитячих будинках змішаного типу надавалось спілкуванню дітей дошкільного та шкільного відділів, яке здійснювалося через відвідування молодших дітей старшими щодня у визначені для цього години, на загальних прогулянках, на спільно проведених святах, вечорах і ранках. Щоб прищепити старшим вихованцям навички доглядати за малими дітьми, а також для позитивного впливу старших дітей, які мали сталі культурно-гігієнічні та трудові навички, на молодших встановлювали періодичні чергування вихованців, старших 11 років, у дошкільному відділі для участі у проведенні режимних моментів (їжа, сон, прогулянки, ігри, читання книжок тощо). Вихованці шкільних відділів дитячих будинків змішаного типу постійно залучали до виготовлення в майстернях іграшок та навчального приладдя для дошкільників, а також до поладження та виготовлення для них одягу та взуття [163, 20].

Дитячий будинок на 30 осіб організовувався при існуючому на підприємстві дитячому садку, в якому були інструктор по праці та 2,5 ставок вихователя-педагога. Постійно на одного вихователя припадало 12 дітей. Якщо було більше дітей, то для дитячого будинку виділялося приміщення, призначався директор, відповідно до штатного розкладу формувалася педагогічний та обслуговуючий персонал (додаток Ж. 3) [99, 407].

У дитячих будинках основний наголос в опікунсько-виховній роботі робився на створенні добрих умов для життя вихованців: заходи по

забезпеченню чистоти примішень, поліпшення харчування дітей, гігієнічні умови роботи в майстернях та робочих кімнатах; корегування денного навантаження, правильності чергування праці та відпочинку дітей; здійснення контролю за правильним сидінням дітей під час готування домашніх завдань, охорона праці під час навчання дітей у майстернях та сільському господарстві; прищепленні санітарно-гігієнічних навичок (бесіди вихователів, лікаря на санітарно-гігієнічні теми, популярно-наукові бесіди, роботу дитячих санітарних комісій, розроблення санітарного режиму дитячого будинку, заходи щодо його здійснення); оздоровлення дітей в умовах дитячого будинку та в санаторіях, проведення лікарських оглядів, лікування, влаштування ізолятора, аптечки, забезпечення посиленого харчування для ослаблених дітей тощо.

Ще одним напрямом опікунсько-виховної роботи стало літнє оздоровлення дітей, позбавлених батьківського піклування. Зокрема, у 1955 р. в Україні функціонувало 117 піонерських таборів дитячих будинків, які обслуговували упродовж літа за всі зміни 11784 дітей (додаток Ж. 4). Кількість працівників, залучених до літнього оздоровлення дітей з дитячих будинків, становила 2188 осіб [353, 2].

Неабиякого значення надавалося включенню дітей у різні види діяльності з метою їх всебічного розвитку. Для цього при організації фізкультурної та оборонно-масової роботи звертали увагу на загартування організму, виховання стійкості та розвитку фізичних сил дітей: проведення фізкультурної зарядки, ігор, робота фізкультурних гуртків, спортивні змагання, масові оборонні заходи, організація фізкультурного майданчика (додаток Ж. 5). Не менша увага приділялася культурно-масовій та гурткової роботі. Культурно-масова робота проводилася в таких формах: підготовка й організація ранків, вечорів дитячої самодіяльності; відвідування кіно, театрів, концертів, слухання музики, відвідування музеїв, виставок, участь у роботі гуртків палацу піонерів; проведення екскурсій, проведення конкурсів, оглядів художньої самодіяльності, участь в олімпіадах, масові форми фізкультурної роботи.

Гурткова робота передбачала участь у гуртках художнього читання і розповіді, театральних – драматичного, хореографічного, хорового, лялькового театру і т.п., фізкультурного, образотворчого мистецтва – малювання, ліпки, музично-народних інструментів, художнього вишивання тощо. Особливий наголос робився на участі дітей в індивідуальних заняттях: навчання грі на музичних інструментах; навчання малювання та скульптури тощо. Проводилася індивідуальна робота з обдарованими дітьми.

Не меншого значення надавалося роботі бібліотеки: комплектування бібліотеки, популяризація нової літератури, складання рекомендованих списків, улаштування літературних вечорів, читань, робота з газетою, організація виставок, улаштування читальні, робота з бібліотечним активом, самостійне читання вихованців. Культурно-масова та гурткова робота передбачала конкретні заходи щодо організації дозвілля та розумового

відпочинку вихованців щодня, у вихідні дні, під час канікул. Загалом при організації виховної роботи з дітьми вихователь намагався «враховувати інтереси, запити окремих дітей, виховні завдання в справі формування характеру дитини, спостереження над її розвитком тощо» [200, 176]. Тобто у повсякденній роботі створювалися умови для врахування інтересів, зацікавленень кожної дитини.

У виховній роботі дошкільного дитячого будинку особливий наголос робиться на організації відпочинку дітей, організації для них цікавих розваг, ігор, а також на проведення занять, які повинні були бути різноманітні і всебічно розвивати дітей. Однією з найважливіших форм стимулювання розвитку індивідуальних здібностей дітей було проведення в групі, класі, гуртку, майстерні, підсобному господарстві облікових виставок дитячих робіт та виробів, які збиралися в процесі навчання і роботи, та підсумкова виставка, яка організовувалася наприкінці року.

Важливим кроком у підготовці вихованців дитячих будинків до життя в суспільстві було рішення Ради Міністрів УРСР про переведення з 1956-1957 н.р. усіх дитячих будинків на виробниче навчання по вивченню вихованцями VI-X класів спеціальностей кваліфікованого робітника на базі заводів, МТС, колгоспів, ФЗІ, ФЗО, ремісничих училищ та інших навчальних закладів.

Дітям, які закінчували навчання в дитячих будинках, видавали безкоштовно комплект одягу та постіль [232]. Необхідно наголосити, що проводилася значна робота по гуманізації стосунків педагогічного колективу дитячих будинків зі своїми випускниками. Останнім дозволялося у випадку необхідності переводити працевлаштованого випускника з одного підприємства на друге, упродовж першого року після випуску зараховувати його на харчування в дитячий будинок на місячний термін і надавати йому допомогу у повторному влаштуванні на роботу; зараховувати на харчування в дитбудинки на термін до двох тижнів колишніх випускників – учнів вищих, середніх і професійних навчальних закладів, які приїжджали на канікули в дитячий будинок, де вони раніше виховувалися.

Відповідно до постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР «Про заходи по розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР на 1959-1965 рр.» (постанова № 955 від 23.06.59 р.) дитячі будинки реорганізовувалися в школи-інтернати. У зв'язку з цим окремі обласні відділи народної освіти та директори дитбудинків послабили увагу до питань навчання і виховання дітей-сиріт, до створення їм належних житлово-побутових умов, байдуже ставилися до їх запитів і потреб, допускали нічим не виправдане і безжалісне руйнування створених роками дитячих колективів, що стали для багатьох вихованців найближчими і добрими. Так, Черкаський облвно, реорганізовуючи в школу-інтернат Смілянський дитбудунок, у якому виховувалось 150 дітей-сиріт, до школи-інтернату передав лише 7 вихованців цього дитбудинку, а решту – 143 особи – перевів по декілька осіб в інші дитбудинки області. Сумський облвно з 954 вихованців лише 259 направив до шкіл-інтернатів, а 695 перевів до

інших дитбудинків. Аналогічні факти мали місце в Кіровоградській, Рівенській та інших областях [365, 32].

Школи-інтернати повинні були розташовуватися в сприятливій для здоров'я дітей місцевості, мати відповідні приміщення, спортивне містечко, навчально-дослідну ділянку та підсобне господарство. Діти-сироти, а також в окремих випадках діти з багатодітних, малозабезпечених сімей приймалися на повне державне забезпечення.

У школі-інтернаті створювалися сприятливі умови для опіки дітей, а саме:

- для фізичного розвитку дитини (правильна організація режиму дня, раціональне харчування, прищеплення учням гігієнічних навичок, щоденні заняття ранковою гімнастикою з наступними водними процедурами, систематичне загартування організму вихованців, заняття різними видами спорту, проведення змагань, прогулянок і туристичних походів, занять працею на свіжому повітрі тощо);
- для естетичного виховання учнів;
- для розвитку індивідуальних здібностей і хисту учнів як у процесі навчальної роботи, так і в процесі різноманітної позакласної роботи;
- для трудового виховання школярів, підготовки дітей до роботи на підприємствах, у сільському господарстві, шляхом організації роботи учнів на навчально-дослідній ділянці, у своєму підсобному господарстві, в колгоспах, радгоспах, у поєднанні з відпочинком та оздоровчими заходами (у різних таборах);
- для одержання випускниками виробничої підготовки, яка зазначалася у атестаті зрілості;
- для працевлаштування випускників шкіл-інтернатів, які направлялися виконками місцевих Рад депутатів трудящих для роботи на промислові підприємства, в колгоспи, радгоспи, радгоспи, МТС і культурно-освітні установи, а також у технічні училища [234, 34-35].

Одночасно з перебудовою дитячих будинків з 1961 р. створювалися санаторно-лісні школи інтернатного типу, призначені для навчання та оздоровлення фізично ослаблених дітей, схильних до захворювання туберкульозом. Організовувалися вони в системі МО УРСР, і їх завдання полягало в отриманні знань учнями в обсязі програм загальноосвітньої масової восьмирічної школи та забезпеченні оздоровлення, правильного фізичного розвитку дітей і запобіганні загостренню захворювання їх на туберкульоз. Приймалися діти-учні I-VIII класів масових шкіл і шкіл-інтернатів віком від 7 до 15 років [376, 1].

Піклування держави про нормальне харчування дітей з дитячих будинків, шкіл-інтернатів, дитячих садків, дошкільних інтернатах виявилось і в тому, що при цих закладах були створені громадські контрольні комісії. Ці громадські контролери не рідше, ніж раз у місяць, повинні були перевірити вчасне отоварювання фондів харчування, зберігання продуктів харчування в коморі та систему видачі з неї, правильність видачі продуктів харчування з

комори, правильність складання меню і кількість дітей, на яких продукти випикують, закладання продуктів у казан, якість виготовлених страв, залишок продуктів і страв на кінець дня, правильне використання одягу, взуття та м'якого інвентарю для вихованців, його пошиття, лагодження та зберігання. Результати перевірки з пропозиціями щодо усунення недоліків передавалися керівником навчального закладу і одночасно до відділу народної освіти [16, 70].

Серйозні недоліки виявлялися також у медичному обслуговуванні вихованців шкіл-інтернатів, особливо в тих школах, які знаходилися на значній віддалі від міст. Це пояснювалося передовсім тим, що більшість цих шкіл не була повністю укомплектована медичними працівниками (Луганська, Сталінська, Тернопільська та ін. обл.) і тим, що лікарі переважною більшістю шкіл-інтернатів працювали за сумісництвом (за типовими штатами у школах-інтернатах з кількістю учнів до 300 осіб передбачено 0,5 ставки лікаря). Значна частина шкіл-інтернатів укомплектовувалася не педіатрами чи терапевтами, а лікарями інших спеціальностей. У багатьох випадках медичне керівництво й контроль за роботою медичних працівників шкіл-інтернатів з боку завідуючих поліклінік, в районі діяльності яких знаходилися ці школи, здійснювалося незадовільно. Внаслідок цього в окремих школах медичне обслуговування було поставлено слабо, не проводилися поглиблені медогляди дітей, не організовувалося оздоровлення дітей у час літніх канікул. У багатьох школах санітарно-освітня робота з дітьми та їх батьками проводилася на низькому рівні [366, 71].

Вибіркова перевірка шкіл-інтернатів, проведена на початку 1970-х рр., показала, що заклади сприяють успішному здійсненню обов'язкової восьмирічної і всезагальної середньої освіти молоді, тут забезпечуються нормальні умови для виховання дітей, які залишилися без опіки батьків, і дітей з багатодітних і неблагополучних сімей. Проте опікунсько-виховній роботі шкіл-інтернатів та в керівництві ними з боку органів народної освіти перевіркою виявлялися такі недоліки:

- 1) у низці шкіл-інтернатів мало уваги приділялося виробленню навичок самостійної роботи учнів;
- 2) виявлені факти недостатньо ефективної організації роботи з вихованцями у позаурочний час, в окремих школах-інтернатах вона проводиться безсистемно, нецікаво;
- 3) спостерігалася неправильна практика проведення виховної роботи лише в межах школи-інтернату, без зв'язку із шефськими організаціями;
- 4) керівники органів освіти, знаючи про істотні недоліки в роботі шкіл-інтернатів, не приймали міри до виправлення такого стану, не виявляли необхідної вимогливості до директорів цих шкіл;
- 5) окремі школи-інтернати не піддавалися ґрунтовному інспектуванню протягом багатьох років;
- 6) грубе порушення санітарно-гігієнічних вимог і норм розміщення вихованців;

- 7) у забезпеченні шкіл-інтернатів продуктами харчування та меблями;
- 8) окремі директори не використовували право робити окремі зміни у переліку забезпечення вихованців шкіл-інтернатів одягом, взуттям і м'яким інвентарем у межах вартості повного комплексу обмундирування на одного вихованця.
- 9) послаблена увага до підбору, розстановки фахівців, вихователів і підвищення їх кваліфікації [386, 12].

Перевірки умов утримання, навчання, виховання й оздоровлення дітей, які залишилися без батьківської опіки, що навчалися в інтернатних установах за 1970-ті рр. показала, що відділи народної освіти, керівники переважної більшості інтернатних установ приділяли значну увагу цим дітям. Облпрофради низки областей (Донецької, Кіровоградської, Полтавської, Сумської та ін.), відповідно до постанови ВЦРПС від 13.06.1969 р., надавали постійну допомогу в оздоровленні дітей-сиріт. В окремих областях на базі шкіл-інтернатів або дитячих будинків були організовані для них оздоровчі літні табори. Також були затверджені основні напрями щорічного туристсько-екскурсійного обслуговування дітей-сиріт, які навчалися в школах-інтернатах УРСР (додаток 3. 1).

Керівники інтернатних установ працевлаштовували випускників-сиріт, частина з яких продовжувала навчання в IX класах шкіл-інтернатів, вищих і середніх спеціальних навчальних закладах або профтехучилищах. Підтримувалися зв'язки з випускниками-сиротами, в літній час запрошували їх відпочивати з вихованцями. Поряд із цим, у роботі педагогічних колективів з дітьми-сиротами були виявлені суттєві недоліки. Так, у ряді шкіл-інтернатів та окремих дитячих будинках не було чіткого обліку дітей-сиріт і тих дітей, які залишилися без батьківської опіки, виявлено непорядковані їх особові справи. З цими дітьми не проводилася належна індивідуальна виховна і навчальна робота, глибоко не вивчався стан їх здоров'я, не приділялося необхідної уваги їх одягу, зовнішньому вигляду, забезпеченню предметами особистої гігієни, підручниками й письмовими приладдям та іншими речами [382, 35].

Керівники частини шкіл-інтернатів Миколаївської, Харківської, Житомирської та ін. областей не приділяли належної уваги створенню необхідних умов життя, побуту, дозвілля й відпочинку дітей-сиріт у святкові і вихідні дні та під час канікул, не використовували наданих їм можливостей щодо оздоровлення цих дітей. Також послабилась шефська робота, не здійснювалося шефство над вихованцями-сиротами. Відділами народної освіти не ставилися питання про умови життя і побуту, організацію навчання і виховання, оздоровлення дітей-сиріт перед виконками місцевих Рад депутатів трудящих, рідко вони заслуговувалися на радах по народній освіті [382, 36].

У діяльності інтернатних установ за 1971 р. виявлені значні недоліки і труднощі, зокрема в організації харчування і забезпеченні вихованців одягом, взуттям і м'яким інвентарем. Більшість недоліків обумовлювалася

невідповідністю бюджетних асигнувань і фактичною вартістю набору продуктів, передбачених нормами, та роздрібними цінами на предмети обмундирування для вихованців. Так, бюджетом на харчування одного вихованця на день в загальноосвітніх школах-інтернатах, спеціальних школах-інтернатах для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку та важковиховуваних неповнолітніх і підлітків-правопорушників, шкільних дитячих будинках було передбачено 83 коп., а фактична вартість набору продуктів для денного раціону на одного вихованця за нормами складала 1 крб. 11 коп. Таких інтернатних установ в Україні – 730, в них 212,3 тис. вихованців. Невідповідність асигнувань і вартості продуктів для харчування цих дітей становила на рік в середньому 14209,0 тис. крб. (додаток 3. 2). Дуже складним залишалось питання забезпечення вихованців інтернатних установ одягом, взуттям і м'яким інвентарем, оскільки на частину предметів обмундирування були встановлені великі терміни носіння. Однак, вони зношувалися значно раніше, ніж це передбачено термінами. Наприклад, одна пара взуття, яка видавалася вихованцям на 8 місяців, зношувалася за 4-5 місяців; зимове пальто, видане на 4 роки, – за 2,5-3 роки.

Асигнування, які виділялися на придбання одягу, взуття, м'якого інвентарю, не відповідали державним роздрібним цінам. Так, фактична вартість зимового пальта для дівчат (від 34 до 50 розмірів) в середньому становила 45,2 крб., а асигнування для цієї мети виділялося в розмірі 38 крб.; шкільної форми для хлопчиків – відповідно 28,7/20,8 крб. Подібна невідповідність між асигнуваннями і роздрібними цінами стосувалася й інших предметів одягу і взуття. Міністерство освіти внесло перелік пропозицій з питань поліпшення роботи, умов, утримання вихованців інтернатних установ на розгляд Ради Міністрів УРСР, Міністерства фінансів УРСР МО УРСР [383, 15]. Матеріальне забезпечення інтернатних установ здійснювалося за нормами, встановленими постановою Ради Міністрів СРСР № 1290 від 15.09.56 р., якою не передбачена диференціація асигнувань відповідно до віку дітей. За період 1956-1970 рр. ціни на одяг, взуття, м'який інвентар неодноразово змінювалися, що призвело до певної невідповідності між грошовими асигнуваннями і державними роздрібними цінами на ці предмети [383, 41]. Дані про необхідність додаткових асигнувань також представлено у додатку 3. 3.

У 1985 р. колегією Міністерства освіти УРСР, секретаріатом ЦК ЛКСМУ, колегією Міністерства охорони здоров'я УРСР, президією ЦК Товариства Червоного Хреста у спільній постанові були підбиті підсумки загальносоюзного огляду дитячих будинків і загальноосвітніх шкіл-інтернатів з подальшого поліпшення умов життя вихованців, стану навчально-виховної й оздоровчої роботи. В огляді взяло участь 45 дошкільних дитячих будинків і 327 загальноосвітніх шкіл-інтернатів України. Підготовці та проведенню огляду сприяла постійна допомога партійних і радянських органів, шефських організацій. Під час огляду була проведена робота з удосконалення мережі інтернатних закладів, поліпшення матеріальної бази і житлово-побутових

умов, вчасному лікуванню й оздоровленню вихованців, підвищення рівня навчально-виховного процесу, добудови класних кімнат, навчальних і лікувальних кабінетів, гуртожитків, майстерень, придбання твердого і м'якого інвентарю, одягу і взуття.

Для проведення позаурочної виховної роботи у школи-інтернати було направлено близько 2 тис. молодих виробників, колгоспників, службовців і студентів. Це дозволило значно розширити мережу секцій, гуртків і клубів за інтересами. У додатку 3 4 представлено стан гурткової роботи у восьмирічних та середніх школах-інтернатах за 1984-1985 н.р. Зокрема, технічні гуртки, юних натуралістів і сільськогосподарські функціонували у 288 школах-інтернатах з 327 існуючих на той час, а гуртки художньої самодіяльності працювали у 317 школах-інтернатах [394, 10].

Студентськими будівельними бригадами було побудовано 300 спортивних та ігрових площадок, на бюджет дитячих будинків і шкіл-інтернатів перераховано 750 тис. крб. За участю кращих творчих колективів республіки було організовано Всесоюзний тиждень «Творча молодь – вихованням дитячих будинків». 1800 піонерів-активістів були оздоровлені у таборах ЦК ВЛКСМ «Артек» і ЦК ЛКСМУ «Молода гвардія».

Проведена робота з організації якісного і різнобічного харчування дітей. Значну допомогу в цьому надавали підсобні сільські господарства. Діти з хронічними захворюваннями забезпечувалися дієтичним харчуванням. Разом з органами охорони здоров'я приймалися заходи з поліпшення медичного обслуговування та оздоровлення дітей. За період огляду відкрито 5 санаторних середніх шкіл-інтернатів для дітей з хронічними неспецифічними захворюваннями органів дихання, серцево-судинними захворюваннями, згасаючими формами туберкульозу, хворих сколіозом. Створені оздоровчі бази для дітей-сиріт у Кримській, Миколаївській і Полтавській обл. На дачах відомчих дошкільних закладів відпочивали вихованці дитячих будинків Донецької, Запорізької, Харківської обл. [280, 18-19].

У 1984 р. був проведений семінар-практикум директорів шкіл-інтернатів і дитячих будинків на базі Миколаївської школи-інтернату й Очаківського дитячого будинку з питань охорони дитинства. Разом із тим органи народної освіти й охорони здоров'я, комсомольські організації і комітети Товариства Червоного Хреста у ході огляду не повністю використали наявні можливості для покращення умов проживання і всебічного розвитку вихованців дитячих будинків і шкіл-інтернатів. Окремі оргкомітети не забезпечили участь у цій роботі ряд громадських організацій, промислових колективів. Не одержали широкого розповсюдження колективне шефство над дитячими будинками і школами-інтернатами, індивідуальна робота з дітьми і підлітками, схильними до правопорушень. Не задовольнялися потреби населення в школах-інтернатах для дітей з психоневрологічними захворюваннями, захворюваннями органів дихання і травлення у Ворошилоградській, Дніпропетровській, Закарпатській, Кримській, Львівській, Рівненській, Полтавській обл., серцево-судинної системи у Черкаській обл. [280, 18-20]. За

підсумками результатів огляду було визначено низку шкіл-інтернатів, нагороджених грамотою ЦК Товариства Червоного Хреста УРСР (додаток К).

У наступні роки здійснювалася робота з подальшого удосконалення умов життя вихованців дитячих інтернатних закладів, стану навчально-виховної та оздоровчої роботи. Планувалося здійснити організаційно-практичні заходи з ліквідації існуючих недоліків у роботі інтернатних закладів, забезпечення повної реалізації першочергових завдань шкільної реформи. Актуальним напрямом опікунсько-виховної роботи було визначено організацію недільних і канікулярних днів, літнього відпочинку вихованців шкіл-інтернатів та дитячих будинків, піклування про подальше навчання та працевлаштування вихованців інтернатних закладів, вчасного забезпечення вихованців одягом, взуттям, м'яким і твердим інвентарем, поліпшення санітарно-гігієнічного стану інтернатних закладів та забезпечення регулярних профілактичних оглядів усіх дітей.

3.4. Методичні рекомендації з удосконалення опікунсько-виховної роботи в сучасних умовах

У сучасному українському суспільстві виховання особистості повинно бути спрямоване на формування патріота, громадянина, національно свідомої людини, яка могла б успішно адаптуватися у складних суспільних процесах і якнайшвидше в ньому визначитися, враховуючи у цьому процесі демократичні світові цінності. Основними шляхами розв'язання цієї проблеми є: запровадження нових підходів і технологій опікунської роботи в середніх загальноосвітніх закладах, що відповідають сучасним соціально-економічним та культурно-освітнім реаліям України, використання продуктивних ідей історично набутого позитивного досвіду, удосконалення підготовки майбутніх учителів до виконання опікунсько-виховної функції.

Важливе значення набуває підготовка майбутніх учителів, які повинні набути професійних знань, умінь, навичок визначення мети, завдань, змісту навчально-виховного процесу відповідно до рівня розвитку і вихованості учнів, до статусу, який вони займають у соціально-культурному середовищі. Водночас вони мусять навчитися на основі постійної психолого-педагогічної діагностики прогнозувати стратегію цього процесу, використовувати різні форми, методи, засоби та прийоми організації педагогічного процесу, аналізувати та корегувати його, вивчати й узагальнювати педагогічний досвід. Отже, перед майбутніми педагогами стоять складні завдання, на розв'язання яких і спрямовані наукові пошуки вітчизняних дослідників останніх років.

Висвітленню окремих аспектів підготовки майбутніх вчителів присвячені праці В. Андрущенко, Є. Бондаренка, Ю. Грицай, Н. Дем'яненко, О. Кіліченко, А. Ковальова, В. Поліщук, О. Савченко, В. Сагарди, М. Сметанського та інших.

Однак трансформація суспільного устрою, кардинальні зміни у суспільному житті України останніх десятиліть, прагнення інтегруватися в європейський культурний та економічний простір вплинули на систему ціннісних орієнтацій, на формування світогляду і життєвих пріоритетів у суспільстві (особливо серед молоді), позначилися на виховному потенціалі середовища. Сьогодні спостерігається послаблення впливу сім'ї на виховання дітей, що викликано погіршенням матеріального стану батьків, виїздами багатьох із них за кордон. Так, за офіційними даними, за підсумками 2002 р., за межею прожиткового мінімуму знаходиться 94 % українських сімей, до категорії бідних відноситься 27,9 % населення, до злидених – 15,0 %. А, як відомо, бідність не тільки обмежує доступ до освіти, але й призводить до непередбачуваних наслідків. Сьогодні в Україні понад 600 тисяч дітей не мають опікунства, близько півмільйона підлітків ніде не вчиться і не працює [84, 7]. Крім того, спостерігається поширення наркоманії й алкоголізму, дитячої злочинності, агресивності, зростає кількість дитячих суїцидів та число соціальних сиріт, «дітей вулиці» [292, 18]. Не випадково багато науковців різних країн наполягають на тому, що у наш час необхідно посилити опікунсько-виховну функцію школи. І все ж в українській педагогіці ще не сформовано єдиної думки щодо визнання опікунсько-виховної функції як однієї з найважливіших серед інших функцій, до виконання якої повинен бути готовий випускник вищого навчального закладу.

Як зазначає О. Савченко, в останні роки спостерігається «розширення й ускладнення функцій вчительської праці. Вона охоплює тепер навчальну, виховну, розвивальну, культурно-просвітницьку, соціально-педагогічну, корекційну, комунікативну, інноваційну, дослідницьку та інші функції» [311, 7]. Як бачимо, серед функцій вчителя, кожна з яких носить універсальний характер, вчена не виділяє окремо опікунсько-виховну, але постійно наголошує на необхідності посилення підготовки майбутніх вчителів «до виховної і соціально-корекційної роботи». Аналіз запропонованих функцій дозволяє зробити висновок, що опікунсько-виховна може розглядатися як інтегрована функція, яка включає в себе виховну, соціально-педагогічну і корекційну. Це впливає із самого змісту опікунсько-виховної функції, яка вимагає необхідності створення в школі, позашкільному середовищі, за місцем проживання найкращих умов, які б інтенсифікували психічний і соматичний розвиток дитини і створювали можливості для повної реалізації її потреб [94, 102].

За твердженнями польських дослідників, зміст опікунсько-виховної функції полягає в тому, що «вихователь, здійснюючи опіку над дітьми, повинен не тільки забезпечувати окреслені умови, наприклад, для гри, але й привчати їх до безпечних, культурних, технічних і ощадливих засад користування ігровими засобами (м'ячем, інструментом тощо). Вчитель, що проводить навчальні заняття, повинен мати на увазі опіку над дитиною, тобто повинен враховувати деякі індивідуальні і колективні потреби своїх

вихованців, наприклад, дбати про забезпечення безпеки, щоб не створювати в них надлишкових нервових напружень» [425, 479].

Однак, як засвідчує досвід викладацької роботи, спостереження за роботою вчителів-початківців, проведене анкетування серед студентів-практикантів, сучасний стан підготовки майбутніх педагогів до виконання вищезазначеної функції є незадовільним. І це є однією із причин того, «що молоді вчителі, як вогню, бояться класного керівництва, проведення виховних заходів. Багато дітей перебуває в ситуації соціальної незахищеності, тому вчителеві треба вміти не лише навчати дітей, а й захищати їхні права. Крім того, виховання здійснюється в нерівній боротьбі із засиллям реклами, неякісним телебаченням і засобами масової інформації, які маніпулюють свідомістю дітей і молоді» [311, 7]. Пояснюється це тим, що переважна частина студентів не розуміє самого терміну «опіка», не обізнана з новими технологіями освіти, а якщо і чула про них, то в основному лише на теоретичному рівні, а не під час педпрактики чи на семінарських заняттях.

Опікунсько-виховна функція педагога є комплексним утворенням і носить універсальний характер. Тому перед вищими навчальними закладами з підготовки майбутніх педагогів стоїть завдання не тільки посилити профільну спрямованість у змісті всіх предметів, що входять до циклу гуманітарної та соціально-педагогічної підготовки, але й збагатити його матеріалом більш цілеспрямованим з точки зору підготовки студентів до розв'язання проблеми виховання та опіки дітей і молоді в опікунсько-виховному середовищі. Важливим шляхом розв'язання цього питання є введення у навчальний план таких предметів, які сприяли б покращенню підготовки майбутніх педагогів до виконання виховно-опікунської функції.

Враховуючи, що АПН України відстоює думку про утвердження нової методології ставлення до дітей-інвалідів як до рівноправних членів суспільства, більшість з яких повинна навчатися в звичайній школі, необхідно розв'язати проблему підготовки майбутніх вчителів до праці з цією категорією молоді. Останнє зумовлює необхідність введення на всіх спеціальностях такої дисципліни, як «Робота з дітьми та молоддю з особливими потребами», «Теорія і практика опіки в Україні і за кордоном», «Опікунсько-виховна робота в сучасній школі». Але, передовсім, необхідно переглянути зміст програм з педагогіки, історії педагогіки, порівняльної педагогіки, соціальної та педагогічної психології, зробити їх, безперечно, фундаментальними, а й гнучкими. Для цього доцільно доповнити їх темами з проблем опікунсько-виховної функції школи, організації опіки дітей і молоді в сучасному суспільстві, допомоги дітям у відстоюванні своїх прав, вироблення навичок безконфліктного співіснування вчителя з різними категоріями людей з особливими потребами, розширення знань і шляхів самовдосконалення комунікативних умінь студентів з метою їх спілкування з вищезазначеною категорією учнів та їх батьками тощо [202, 66].

Не менше можливостей для розв'язання проблеми підготовки майбутніх педагогів до виконання опікунсько-виховної функції дають такі предмети, як

«Методика виховної роботи», «Робота класного керівника». Але необхідно переглянути зміст цих дисциплін, розширити коло питань, які поставлені перед організаторами роботи з різними категоріями молоді, з урахуванням їх інтересів, зацікавленість і нахилів, потребами сьогодення. Наприклад, при вивченні згаданих предметів доцільно ставити студентів у позицію діяльних учасників запровадження нових технологій навчання і виховання, організаторів роботи в опікунсько-виховному середовищі, яке включає співпрацю з позашкільними закладами освіти і виховання та роботу за місцем проживання, враховуючи індивідуальні особливості школярів, виробляти навички здійснення особисто орієнтованого підходу у навчанні та вихованні.

Одночасно необхідно залучати студентів до розробки, на основі матеріалів перегляду телепрограм та прослуховування радіопередач, відвідування виставок, участі в туристично-краєзнавчій роботі тощо, варіативних моделей виховних заходів з урахуванням соціально-культурного простору, в якому знаходиться навчальний заклад, окрема дитина.

Важливими шляхами розв'язання поставленої проблеми може бути посилення акценту в навчально-виховному процесі та в позааудиторній роботі на вироблення у студентів умінь і навичок, а також формування в них потреби до постійного самовдосконалення як вчителя, так і особистості взагалі. Все це буде сприяти підвищенню загальнокультурного рівня, розширенню інтелектуальної ерудиції студентів.

Недостатня обізнаність майбутніх учителів з питань опіки дітей та молоді викликала потребу розроблення спецкурсу «Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)», тематичний план якого поданий у Додатку Л.

Таким чином, важливими шляхами підготовки майбутніх вчителів до виконання опікунсько-виховної функції виступають: оновлення змісту педагогічної підготовки, переструктурування предметів психолого-педагогічного циклу та введення нових дисциплін; посилення опікунсько-виховною спрямованістю змісту предметів, що входять до циклу гуманітарної, соціально-педагогічної та психологічної підготовки; використання у навчально-виховному процесі нових технологій навчання й виховання; залучення студентів до використання отриманої з різних джерел інформації в організації навчально-виховного процесу.

Серед продуктивних ідей історично набутого позитивного досвіду в галузі опіки дітей та молоді, на увагу заслуговують такі: залучення громадськості (через різні форми волонтерської роботи, громадські огляди роботи інтернатних закладів, утримання дітей в прийомних сім'ях) та нових суб'єктів економічної діяльності (потужних компаній, банків, приватних підприємств, що діють у конкретних містах) в порядку шефства до опікунських закладів; поліпшення позашкільної та позакласної роботи шкіл і позашкільних установ, залучення до неї якнайбільшої кількості учнів, організація при всіх школах і позашкільних установах гуртків за здібностями та інтересами; відновлення та впорядкування існуючих дитячих ігрових

майданчиків і дитячих кімнат у міських скверах, парках при великих житлових будинках; піклування про освіту та працевлаштування молоді; розкриття специфіки опікунсько-виховної роботи в закладах професійно-технічної освіти в підготовці фахівців у вищих педагогічних навчальних закладах.

Висновки до розділу 3

Таким чином, аналіз опікунсько-виховних завдань у середніх школах України дозволив виявити різну їх ступінь та повноту реалізації у межах виокремлених етапів розвитку практики опіки. Так, у післявоєнний період 1945-1956 рр. більшою мірою реалізовувались завдання першої і другої груп: опіка, яка охоплювала всіх учнів, та завдання щодо учнів, сім'я яких не могла створити умови для їх життя і розвитку, що дозволило значно зменшити кількість дітей, не охоплених навчанням, і меншою мірою опікунсько-виховні завдання третьої і четвертої груп.

У наступний період, 1956-1985 рр., поряд зі значним посиленням реалізації завдань перших двох груп, значно активізувалася діяльність держави із забезпечення опікунсько-виховних завдань у середніх школах стосовно учнів, які вимагали посиленої уваги та обов'язків щодо виняткових дітей. Поліпшилося медичне обслуговування учнів, їхнє літнє оздоровлення, значного розмаху набули позакласна і позашкільна робота, зокрема в таких основних напрямках: освітньо-наукові заняття, заняття з праці і техніки, політико-виховна робота, попередження бездоглядності і правопорушень, моральне виховання учнів, заняття різними видами мистецтва, фізкультура і спорт тощо.

Основними формами опікунсько-виховної роботи в школах стали: шкільний продовжений день, факультативи, гуртки, учнівські виробничі бригади, підготовчі класи, індивідуальне навчання вдома хворих дітей тощо.

У 1985-1990 рр. в опікунсько-виховній роботі середніх шкіл особлива увага зосереджувалась на зміцненні здоров'я учнів та створенні умов для навчання дітей шестирічного віку відповідно до встановлених санітарно-гігієнічних вимог.

Значна увага приділялася розвитку вечірніх і заочних шкіл для здобуття освіти працюючої молоді на виробництві і в сільському господарстві.

З цією метою здійснювалися такі опікунсько-виховні заходи:

- 1) збільшення кількості шкіл робітничої і сільської молоді, заочних шкіл та забезпечення їх власними приміщеннями;
- 2) створення заочних середніх шкіл та навчально-консультаційних пунктів при них для учнів, які не могли навчатися стаціонарно;
- 3) прикріплення шкіл робітничої молоді до шефських підприємств для надання їм систематичної допомоги (ремонт приміщень, поліпшення матеріальної бази, наставництво тощо);

4) піклування про збереження стабільності та зростання контингентів учнів;

5) підвищення якості навчально-виховної роботи цих шкіл і методичного керівництва ними;

6) створення необхідних умов для здобуття середньої освіти працюючої молоді згідно з нормами чинного законодавства.

Опікунська виховна робота в дитячих будинках у післявоєнний період спрямовувалась на створення матеріально-побутових умов для дітей-сиріт, поліпшення їх харчування та медичного обслуговування, оздоровлення та організацію літнього відпочинку, удосконалення трудового виховання та професійної підготовки з метою адаптації в суспільному житті.

Зі створенням шкіл-інтернатів та розвитком їх мережі в 1956-1985 рр. опікунська виховна робота значно поліпшилася, хоча мали місце недоліки, серед яких:

1) невідповідність державних асигнувань вартості харчування, одягу, взуття вихованців та м'якого інвентарю, необхідних інтернатним закладам;

2) відсутність поглиблених медоглядів дітей у окремих школах та їх літнього оздоровлення;

3) низька ефективність позаурочної виховної роботи та дозвілля дітей-сиріт;

4) відсутня належна індивідуальна виховна і навчальна робота із дітьми-сиротами;

5) недостатня укомплектованість відповідними кадрами (психологами, медичним та обслуговуючим персоналом).

Опікунсько-виховна робота в сучасних середніх загальноосвітніх закладах України вимагає концептуального оновлення через впровадження нових її форм і методів, підвищення компетентності вчителів щодо виховної і соціально-корекційної роботи, поліпшення умов в закладах і позашкільному середовищі, за місцем проживання, які б інтенсифікували розвиток дитини і створили можливості для повної реалізації її потреб.

ПІСЛЯМОВА

Узагальнення результатів наукового дослідження дає підстави для таких висновків:

1. У сучасній Україні гострою залишається проблема соціального сирітства та захисту дитинства. Опіка як історико-педагогічне та соціально-правове явище стала предметом дослідження сучасних вітчизняних учених – О. Антонової-Турченко, А. Артюшкіної, А. Волинець, Т. Завгородньої, І. Звереві, Н. Лисенко, А. Капської, Н. Комарові, І. Козубовської, Г. Лактіонової, І. Пеші, А. Полянничко, В. Слюсаренка, Б. Стуларика, О. Шипіленко, Л. Штефан, В. Яковенко та ін.

Значну увагу науковці зосередили на розкритті причин соціального сирітства, пошуку шляхів удосконалення опіки в умовах трансформації суспільства, обґрунтуванні теоретико-методичних основ соціально-педагогічної роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування, вивченні зарубіжного досвіду та інноваційних форм опіки над дітьми.

У країнах Західної Європи на межі ХХ-ХХІ сторіч активізувалися дослідження з теорії і практики опіки дітей та молоді, що зумовило формування нової галузі – опікунської педагогіки. Зарубіжні науковці (С. Бадора, Ф. Басаглій, А. Гофман, З. Домбровський, А. Кельм, Д.-К. Мажец та ін.) уточнюють термін «опіка», пропонують класифікації видів та форм опіки, розкривають досвід сучасного опікунства.

Поняття «опіка» є багатоаспектним поліфункціональним терміном. У педагогіці його розглядають у двох значеннях. У широкому соціально-педагогічному – це опікунсько-виховна система на макрорівні, що передбачає загальні й організаційно-правові положення, сферу реалізованих суспільних потреб, напрями і форми опіки над дитиною, функціональні взаємозв'язки, освітні й опікунсько-виховні заклади та їх компетенції, освітній і професійний статус фахівців. У вузькому педагогічному значенні – опіка над дитиною є сукупністю дій одного суб'єкта чи колективу з метою створення умов для задоволення потреб дітей і молоді.

2. Вивчення нормативно-правових документів, архівних джерел і наукових праць 1945-1990 рр. уможливило висновок про те, що Україна, перебуваючи в складі Радянського Союзу, не проводила самостійну політику у сфері опіки дітей і молоді, а наслідувала загальносоюзну. За результатами її аналізу встановлено етапи та виявлено особливості здійснення опіки дітей і молоді в межах кожної з них.

У складний повоєнний період 1945-1956 рр. зусилля держави були спрямовані на розширення та вдосконалення мережі закладів опіки дітей і молоді. Зміст опіки реалізовувався у трьох напрямках: подолання дитячої безпритульності та бездоглядності; створення суворівських та спеціальних ремісничих училищ, спеціальних дитячих будинків і дитячих приймачів-розподільників для дітей, батьки яких загинули у Великій Вітчизняній війні;

поліпшення умов опікунсько-виховної роботи з усіма дітьми, а особливо з дітьми-сиротами в державних закладах опіки та охоплених сімейними формами опіки.

На наступному етапі здійснення опіки дітей і молоді в Україні (1956-1985 рр.) внаслідок освітніх реформ відбувся істотний поступ у розвитку шкільництва (1959-1965 рр.), була створена цілісна державна система опіки та піклування. Провідними напрямками змісту опікунської діяльності держави стали: вдосконалення законодавства в галузі опіки; попередження безпритульності та бездоглядності дітей; створення державної системи інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з метою їх повної опіки та забезпечення нормальних умов для їхнього розвитку й виховання; значне вдосконалення обслуговування та підвищення ефективності виховання всіх дітей і молоді.

Глибока криза всіх державно-партійних і господарських структур у 1980-х рр. негативно вплинула на опіку дітей і молоді в Україні. У 1985 - 1990 рр. виявилася негативна тенденція до зростання кількості дітей, позбавлених батьківського піклування, порівняно з попереднім періодом. Істотних позитивних зрушень у створенні умов для розвитку, навчання, виховання і лікування дітей у значній частині дитячих установ і шкіл-інтернатів не відбулося, мали місце випадки формалізму та байдужого ставлення до дітей-сиріт.

Опікунсько-виховна система інтернатних закладів не відповідає потребам дітей-сиріт з позиції гуманізму та принципів соціальної справедливості, не сприяє їхній адаптації у суспільство. Для змісту опіки в Україні цього періоду характерні такі тенденції: реорганізація мережі неповних середніх шкіл-інтернатів у середні загальноосвітні заклади; розширення мережі інтернатних закладів санаторного типу; визнання необхідності модернізації інтернатної системи та створення дитячих будинків сімейного типу (1988) для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

3. Управління опікою в Україні (1945-1990 рр.) здійснювали Міністерство освіти, Міністерство охорони здоров'я і Міністерство соціального забезпечення, на яких у межах їх компетенції було покладено організацію органів опіки і піклування, надання їм методичної допомоги. Розподіл функцій в управлінні опікою, відсутність централізації зумовили низку недоліків у організаційній діяльності державних відомств та органів опіки та піклування, а саме: центральні юридичні та організаційні директиви не завжди були адекватними до регіональних, місцевих та індивідуальних потреб, що ускладнювало досягнення основних цілей опіки та піклування; неефективний зворотний зв'язок між конкретними закладами опіки та центральними керівними відомствами; відсутність повної законодавчої бази та достатніх фінансових можливостей у діяльності державних органів та установ; висока плінність керівних кадрів; відсутність систематичного

контролю за господарською та опікунсько-виховною діяльністю інтернатних установ.

До участі в управлінні опікою дітей і молоді в цей період залучалася громадськість. Ефективною формою громадської опіки виявилось шефство партійних, профспілкових і комсомольських організацій, підприємств і установ, колгоспів і радгоспів над інтернатними закладами.

4. Опікунсько-виховна робота в закладах загальної середньої освіти в Україні в 1945-1990 рр. вдосконалювалася відповідно до розвитку економіки та збільшення капіталовкладень у сфері охорони здоров'я, освіти та соціального забезпечення населення. Її спрямованість полягала в піклуванні про всіх дітей та молодь з метою допомогти реалізувати їхні потреби, створити необхідні умови для навчання, оздоровлення та відпочинку.

Основними шляхами здійснення опікунсько-виховної роботи в закладах загальної середньої освіти в Україні досліджуваного періоду були: створення належних побутово-господарських умов для навчання учнів у школах та зміцнення навчально-матеріальної бази освітніх закладів; систематичний облік дітей семирічного віку й охоплення навчанням усіх дітей шкільного віку; піклування про здоров'я учнів (підвіз до школи, перевірка стану здоров'я учнів, забезпечення гарячим харчуванням, контроль за санітарним станом закладів); фізичне виховання дітей та організація літнього відпочинку та оздоровлення; створення умов для доступу дітей і молоді до навчання в старших класах середніх шкіл, спеціальних і вищих навчальних закладах; поліпшення навчально-виховного процесу в закладах загальної середньої освіти; створення виробничої бази та здійснення професійної підготовки учнів; збільшення кількості груп продовженого дня (з 4300 груп у 1960-1961 н.р. до 74000 у 1985-1986 н.р.).

5. За умов сучасної України в процесі вдосконалення опіки дітей і молоді можна творчо використати такі ідеї вітчизняної соціально-педагогічної опікунської практики періоду 1945-1990 рр.:

- посилення державної, суспільної, громадської турботи про дітей-сиріт і дітей, які залишилися без батьківського піклування;
- створення умов в опікунських закладах та інституціях для розвитку задатків і здібностей дітей, позбавлених батьківського піклування; особлива увага до талановитих та обдарованих особистостей та сприяння їх творчій самореалізації;
- залучення громадськості до відновлення системи літнього оздоровлення та відпочинку дітей;
- підвищення якості позакласного навчання та виховання позашкільної освіти у здійсненні превентивної опікунсько-виховної роботи, запобігання негативних впливів, які існують у суспільстві, попередження та корекції шкідливих звичок та девіантної поведінки у дітей;
- організація систематичного педагогічного просвітництва з питань опіки дітей і молоді за допомогою різних сучасних засобів масової інформації як важливого шляху педагогізації суспільства.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів наукової проблеми. Подальшого дослідження потребують такі напрями, як опікунська діяльність з дітьми дошкільного віку; спеціальна опіка та розвиток мережі закладів, що її забезпечували; опікунська діяльність з молоддю в системі професійно-технічної та вищої освіти; підготовка вихователів до роботи з дітьми, позбавленими батьківського піклування; види і форми громадської опіки та піклування дітей і молоді досліджуваного періоду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблятипов А.С. Становлення й розвиток інтернатних закладів освіти в Криму (1920-2000 рр.): Автореф. дис. ... к. п. н.: 13.00.01/ Луганський держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка / А.С.Аблятипов. – Луганськ, 2003. – 20 с.
2. Артюшкіна Л.М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): Монографія / Л.М.Артюшкіна, А.О.Полянничко. – Суми: Сум ДПУ. – 2002. – 268 с.
3. Бадора С. Теорія і практика виховання в опікунському середовищі (на матеріалах Польщі): Автореф. дис. ... д. п. н.: 13.00.05. / Ін-т педагогіки АПН України / С.Бадора. – К., 2001. – 46 с.
4. Бадора С. Теорія і практика опікунства в Польщі / С.Бадора. – Івано-Франківськ. – 2000. – 252 с.
5. Березняк Е.С. Пути развития всеобщего образования на Украине / Е.С. Березняк. – К.: Радянська школа, 1964. – 129 с.
6. Білодід І.К. За дальше піднесення роботи шкіл-інтернатів / І.К. Білодід // Радянська школа. – 1957. – № 6. – С. 3-11.
7. Білоусов С.І. Щоб дитинство було щасливим / С.І. Білоусов // Радянська школа. – 1979. – № 7. – С. 49-55.
8. Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР / А.Д. Бондар. – К.: Вид-во КДУ, 1968. – 224 с.
9. Бондар А.Д. Узагальнювати досвід шкіл-інтернатів / А.Д. Бондар // Радянська школа. – 1957. – № 2. – С. 36-37.
10. Бондар А.Д. Навчально-виховна робота в школах-інтернатах і школах подовженого дня / А.Д. Бондар, Б.С. Кобзар. – К.: Вища школа, 1969. – 303 с.
11. Василевский Л.М. Голгофа ребенка. Беспризорность и дети улицы / Л.М. Василевский. – Л. – М.: Книга, 1924. – 101 с.
12. Василевский Л.М. Детская «преступность» и детский суд / Л.М. Василевский. – Тверь: Изд-во «Октябрь», 1923. – 191 с.
13. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред., В.Т.Бусел. – Київ-Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2001. – 140 с.
14. Виноградова А.А. Особенности организационно-педагогического руководства воспитательным процессом в детском доме.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.А. Виноградова. – М., 1976. – 17 с.
15. Виноградова-Бондаренко В.Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х років ХХ ст.: Автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.Є. Виноградова-Бондаренко / Інститут педагогіки АПН України. – К., 2001. – 21 с.
16. Витяг з указу Верховної Ради УРСР від 26.08.67 р. «Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх» // Відомості Верховної Ради УРСР. – К., 1967. – № 34. – С. 68-80.
17. Власова О.І. Проблеми професійної підготовки вихователів дитячих

- містечок у спадщині Германа Гмейнера: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / О.І.Власова. – К., 1993. – 146 с.
18. Воляннюк Р.Я. Педагогічний аспект опіки дітей та молоді в Галичині (II пол. XIX – перша третина XX ст.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 Р.Я. Воляннюк. – Івано-Франківськ, 2004. – 220 с.
 19. Ворожейкин Е.М. Правовые основы брака и семьи / Е.М. Ворожейкин. – М.: Юридическая литература, 1969. – 158 с.
 20. Воскобойникова С.А. Нет чужих детей: Раздумья о проблемах современного сиротства: Кн. для учителя / С.А. Воскобойникова. – М.: Просвещение, 1989. – 175 с.
 21. Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту та розвитку дітей // Педагогіка толерантності. – 2001. – № 1. – С. 121-125.
 22. Вугрич В.П. Особливості позаурочної виховної діяльності у школах-інтернатах для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без опіки батьків / В.П. Вугрич. – К.: Мін.-во освіти України, Інститут педагогіки АПН України, 1995. – 96 с.
 23. Галузинский В.М. Исследование особенностей развития детского коллектива в школе-интернате.: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.М. Галузинский. – К., 1963. – 19 с.
 24. Галузинський В.М. Педагогіка: теорія та історія / В.М.Галузинський, М.Б. Євтух. – К.: Вища шк., 1995. – 236 с.
 25. Гербеев Ю.В. Воспитательная работа в учреждениях интернатного типа / Ю.В. Гербеев. – М.: Просвещение, 1984. – 143 с.
 26. Гербеев Ю.В. Система воспитательной работы в детском доме / Ю.В.Гербеев, А.А.Виноградова. – М.: НИИ школ РСФСР, 1976. – 172 с.
 27. Гернет М.Н. Социально-правовая охрана детства за границей и в России / М.Н. Гернет. – М.: Право и жизнь, 1924. – 68 с.
 28. Гончаренко С.У. Український педагогічний словник / С.У. Гончаренко, С.Головка (гол.ред.). – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
 29. Гопанчук В.С. Лишение родительских прав: Дисс. ... канд. юр. Наук / В.С. Гопанчук. – К., 1991. – 212 с.
 30. Гопанчук В.С. Законодавство України про шлюб і сім'ю / В.С.Гопанчук, В.М.Співак. – К.: Наукова думка, 1998. – 238 с.
 31. Гриценко Г.Г. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917 – 1965 рр.) / Г.Г. Гриценко. – К.: Радянська школа, 1966. – 260 с.
 32. Гриценко Г.Г. Всенародне піклування про дітей в роки Великої Вітчизняної війни / Г.Г. Гриценко // Радянська школа. – 1972. – № 5. – С. 38-40.
 33. Гунда Г.В. Міжнародна соціально-педагогічна діяльність організації «SOS – Кіндердорф» / Г.В.Гунда, М.В. Павлишин // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія педагогіка. Соціальна робота. – Ужгород. – 2005. – Вип. 9. – С. 30-32.
 34. Гусак А.А. Комсомол – помічник Коммунистической партии в борьбе

- с детской беспризорностью в Украине (1921-1928 гг.). – Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.А. Гусак. – Днепропетровск, 1976. – 198 с.
35. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), Постанова про заходи по ліквідації дитячої безпритульності, Ф. Р-3, оп.2, спр.79. – 43 арк.
 36. ДАІФО, Наказ Міністерства освіти УРСР № 167 «Про роботу шкіл робітничої і сільської молоді», Ф.3, оп.2, спр.417. – 149 арк.
 37. ДАІФО, Інформації, доповідні записки, листи Міністерства освіти УРСР, облвиконкому, обласного управління і про роботу дитячих будинків області, Ф.Р-3, оп.2, спр.532. – 61 арк.
 38. ДАІФО, Листування з вищими партійними і радянськими організаціями та Міністерством освіти УРСР в справі роботи шкіл-інтернатів області, Ф.3, оп.2, спр.658.– 70 арк.
 39. ДАІФО, Листування з вищими партійними і радянськими організаціями та Міністерством освіти УРСР в справі роботи інтернатних установ області, Ф.3, оп.2, спр.677. – 84 арк.
 40. ДАІФО, Наказ Міністра освіти УРСР від 17 квітня 1957 р. № 167 «Про роботу шкіл робітничої і сільської молоді та заочних середніх шкіл», Ф.Р-3, оп.2, спр.681. – 63 арк.
 41. ДАІФО, Інструктивні листи, розпорядження Міністерства освіти УРСР та відповіді на них в справі навчально-виховної роботи інтернатних установ, Ф.Р-3, оп.2, спр.684. – 90 арк.
 42. ДАІФО, Матеріали (докладні записки, справки, акти и др.) інспекторських перевірок інтернатних установ області за 1968-69 г., Ф. Р-3, оп.2, спр.705. – 115 арк.
 43. ДАІФО, Прикази Міністерства просвіщення УРСР за 1971 г., Ф. Р-3, оп.2, спр.773. – 151 арк.
 44. ДАІФО, Прикази Міністерства просвіщення УРСР по вопросам учебно-воспитательной работы за 1971 г., Ф. Р-3, оп.2, спр.774. – 139 арк.
 45. ДАІФО, Відділ народної освіти виконавчого комітету Станіславської обласної Ради депутатів трудящих (1944 – 1962 рр.), Листування з обласним довідковим бюро і іншими організаціями про розшук дітей в дитячих будинках за 1945 р., Ф.Р-3, оп.3. спр.2. – 37 арк.
 46. ДАІФО, Наряди на відправку дітей до дитбудинків за 1945 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.3. – 45 арк.
 47. ДАІФО, Листування з обласними довідковими бюро і іншими органами про розшук дітей в дитячих будинках за 1946 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.4. – 36 арк.
 48. ДАІФО, Наряди на відправку дітей до дитячих будинків за 1946 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.5. – 45 арк.
 49. ДАІФО, Листування з МО УРСР та іншими органами про дітей в дитячих будинках за 1947 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.7. – 57 арк.
 50. ДАІФО, Листування з обласними управліннями МО по розшуку дітей в дитячих будинках за 1948 р.), Ф. Р-3, оп.3. спр.8. – 59 арк.

51. ДАІФО, Листування з обласними управліннями МВД про влаштування дітей в дитячі будинки у 1949 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.10. – 67 арк.
52. ДАІФО, Листування з райміськвно і іншими органами про влаштування дітей в дитячі будинки у 1950 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.12. – 49 арк.
53. ДАІФО, Листування з Центральним довідковим бюро і іншими органами про розшук дітей в дитячих будинках за 1950 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.15. – 45 арк.
54. ДАІФО, До всіх зав. секторів дитбудинків облвно, Ф.Р-3, оп.3. спр.17. – 23 арк.
55. ДАІФО, Відомості про влаштування вихованців дитбудинків до ремісничих шкіл за 1952 р. Списки вихованців, Ф. Р-3, оп.3. спр.18. – 49 арк.
56. ДАІФО, Листування з Центральним довідковим бюро і іншими органами про розшук дітей в дитячих будинках за 1952 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.19. – 59 арк.
57. ДАІФО, Відомості про влаштування вихованців дитбудинків в школи ФЗН і РУ за 1953 р. Списки вихованців, Ф. Р-3, оп.3. спр.20. – 28 арк.
58. ДАІФО, Листування МО УРСР про влаштування вихованців дитячих будинків та патронованих дітей на навчання за 1954 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.23. – 54 арк.
59. ДАІФО, Листування з МО УРСР та іншими органами про розшук дітей в дитячих будинках за 1954 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.24. – 53 арк.
60. ДАІФО, Листування з МО УРСР про влаштування вихованців дитячих будинків на навчання і роботу за 1955 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.25. – 62 арк.
61. ДАІФО, Наказ по МО УРСР від 07.07.55 р. “Про трудовлаштування вихованців дитячих будинків та патронованих підлітків у 1955 р.”, Ф. Р-3, оп.3. спр.26. – 8 арк.
62. ДАІФО, Листування з МО УРСР по розшуку дітей з дитячих будинків у 1955 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.27. – 11 арк.
63. ДАІФО, Рішення райвиконкомів про влаштування дітей в дитячі будинки за 1959 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.29. – 163 арк.
64. ДАІФО, План розгортання мережі шкіл робітничої та сільської молоді Станіславської обл., Ф. Р-3, оп.3. спр.89. – 13 арк.
65. ДАІФО, Звіт про роботу шкіл робітничої молоді за 1947-1948 рр.), Ф. Р-3, оп.3. спр.92. – 38 арк.
66. ДАІФО, Наказ МО УРСР про роботу дитячих будинків за 1949 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.108. – 52 арк.
67. ДАІФО, Акти ревізій фінансово-господарської діяльності дитячих будинків за 1949 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.139. – 52 арк.
68. ДАІФО, Накази МО УРСР про роботу дитячих будинків за 1950 р.), Ф. Р-3, оп.3. спр.143. – 46 арк.
69. ДАІФО, Накази і розпорядження МО УРСР про роботу дитячих будинків за 1951 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.186. – 48 арк.
70. ДАІФО, Інформація про влаштування вихованців дитячих будинків до

- ремісничих училищ за 1951 р., Ф. Р-3, оп.3. спр.208. – 15 арк.
71. XXVI з'їзд Комуністичної партії України, 10-12 лют. 1981 р.: Стенографічний звіт. – К.: Політвидав України, 1986. – 357 с.
72. XXVII з'їзд Комуністичної партії України, 6-8 лют. 1986 р.: Стеногр. звіт. – К.: Політвидав України, 1986. – 359 с.
73. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 1997 року. – К., 1998. – 150 с.
74. Державна національна програма «Освіта (Україна XXI ст.)» // Освіта. – 1993. – № 44-46. – С. 2-12.
75. Деякі питання організації навчально-виховної роботи в дитячих будинках (інструктивно-методичні листи). – Ужгород, 1957. – 12 с.
76. Дзвінчук Д.І. Державне управління освітою в Україні: тенденції і законодавства / Д.І. Дзвінчук. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 240 с.
77. Диптан И.И. Деятельность чрезвычайных государственных органов борьбы с детской беспризорностью в Украинской ССР (1919-1932 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / АН Украины. И-т ист. Украины / И.И. Диптан. – К., 1991. – 17 с.
78. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: 3б. документів. – К.: АТ Вид.-во «Столиця», 1998. – Ч.1. – 248 с.
79. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист: 3б. документів. – К.: АТ Вид.-во «Столиця», 1998. – Ч.2. – 292 с.
80. Діптан І.І. Проблема дитячої безпритульності (1919-1932 рр.) / І.І. Діптан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип. 2. – С. 52-60.
81. Діти України в умовах перехідного періоду. – К., 1996. – 81 с.
82. Дітям Чорнобиля // Світ про Україну. – 1993. – 16 червня. – С. 36.
83. Долгих А. Дитяча кімната відділку міліції / А. Долгих // Радянська Україна. – 1945. – № 6. – С. 3-5.
84. Домаранський О. Правове забезпечення освіти / О. Домаранський // Освіта України. – 2003. – № 40-41. – С. 7-8.
85. Допомога дітям-сиротам // Радянська освіта. – 1945. – № 4. – С. 8-10.
86. Дорогіна О.В. Соціально-превентивна робота з важковиховуваними дітьми молодшого шкільного віку в інтернатних закладах: Монографія / О.В. Дорогіна, І.В. Козубовська, О.Т. Смух. – Ужгород, 2003. – 47 с.
87. Дубровина И.В. Особенности психического развития в семье и в домах ребенка: Возрастные особенности психического развития детей / И.В. Дубровина, М.И. Лысина. – М., 1982. – 192 с.
88. Евграфова Л.И. Формирование родственных взаимоотношений детей-сирот (на материалах дошкольных отделений школ-интернатов для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей в Украинской ССР): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.И. Евграфова. – К., 1987. – 157 с.
89. Ершова Н.М. Опекa и попечительство над несовершеннолетними по советскому праву / Н.М.Ершова. – М.: Юридическая литература, 1959. –

- 107 с.
90. Ершова Н.М. Опекa и попечительство / Н.М. Ершова. – М.: «Юридическая литература», 1971. – 78 с.
91. Жерносек І.К. Діти-сироти повинні мати такі самі права і увагу, як діти в сім'ях / І.К. Жерносек // Освіта України. – 2003. – № 71. – С.6; № 73. – С. 9-10.
92. Жилинкова І.В. Личные права и обязанности родителей и детей / И.В. Жилинкова, Л.И. Кузьмичева / Учеб. пособие. – К., 1991. – 54 с.
93. Завгородня Т.К. Розвиток теорії і практики навчання в Галичині (1919-1939 рр.): Автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Т.К. Завгородня / Ін-т педагогіки АПН України. – К., 2000. – 30 с.
94. Завгородня Т.К. Опіка над дітьми в добу трансформації суспільного устрою / Т.К. Завгородня, Н.В. Лисенко, Д.-К. Мажец, Б.М. Ступарик. – Івано-Франківськ – Ужгород, 2002. – 152 с.
95. Закон України про загальну середню освіту // Початкова школа. – 1999. – № 8. – С. 1-11.
96. Закон України про охорону дитинства (від 26.04.2001 р. № 2402-3) // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – С. 97-103.
97. Закон України про соціальну роботу з дітьми та молоддю (від 21.06.2001 р. № 2558-3) // Соціальна робота з неповнолітніми, які перебувають у місцях позбавлення волі / За ред. В.М.Синьова. – К., 2003. – С. 109-118.
98. Законодавства об охоране детства. Сборник нормативних актов / Под ред. О.Г. Павшуковой. – К.: Рад. Школа., 1982. – 519 с.
99. Законодавство о несовершеннолетних: Сборник нормативных актов. Политиздатство Украины / Под ред. С.И. Рудика. – К., 1974. – 635 с.
100. Збірник законів Української РСР і указів президії Верховної Ради Української РСР. 1938 – 1973 рр.: У 2 т. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1974. – Т.1. – 739 с.
101. Збірник законів Української РСР і указів президії Верховної Ради Української РСР. 1938-1973 рр.: У 2 т. – К.: Вид.- во політичної літератури України, 1974. – Т.2. – 733 с.
102. Збірник міжнародних доповідей та нормативно-правових актів України з питань соціально-правового захисту дітей (частина I, II). – К., 2001. – 267 с.
103. Зверева І.Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні: Дис. ... доктора пед. наук: 13.00.05 / І.Д. Зверева / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1999. – 450 с.
104. Зверева І.Д. Соціально-педагогічний захист дитинства / І.Д.Зверева // Рідна школа. – 1994. – № 3-4. – С. 18-21.
105. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в радянській Україні в 20-х – першій половині 30-их років ХХ століття: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / А.Г. Зінченко / Одеський державний політехнічний ун-т. – Одеса, 2001. – 189 с.

106. Зінченко А.Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні у 20-х роках / А.Г. Зінченко. – К.: ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1998. – 35 с.
107. Ильенков Э.В. Психическое развитие детей, воспитывающихся вне семьи / Э.В. Ильенков. – М., 1979. – 154 с.
108. Іванченко О. Завжди в житті / О.Іванченко. – К.: Радянський письменник, 1985. – 385 с.
109. Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці: Зб. наук. праць. – Івано-Франківськ, 2005. – 340 с.
110. Інструкція «Про передачу дітей і підлітків на всиновлення, під опіку (піклування) і захист інтересів дітей раннього віку»: Затверджена Міністерством охорони здоров'я СРСР і Міністерством освіти СРСР від 14.01.86 р. № 12/71 // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – К.: Радянська школа, 1986. – № 10, травень. – С. 6-19.
111. Історія України / Візн. Ред. Ю.Сливка; керівник авт. кол. 70. Зайцев.-вид. 4-е вид. – Львів: Світ, 2003. – 520 с.
112. Історія Української РСР: У 2 т. – К., 1962. – Т.2. – 346 с.
113. Каждому воспитаннику – всестороннее развитие // Детский дом, сборник № 2, М.: Учпедгиз. – 1960. – 79 с.
114. Казанцева А.Е. Обязанности и права родителей (замещающих лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение / А.Е. Казанцева / Под ред. Б.Л. Хаскельберга. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 1987. – 140 с.
115. Канишевська Л.В. Формування гуманних відносин учнів I-IV класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, у позаурочній діяльності: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Л.В. Канишевська. – К., 1995. – 164 с.
116. Капська А.Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю: Навч. Посіб / А.Й. Капська. – К.: УД ЦССМ, 2001. – 219 с.
117. Капська А.Й. Соціальна робота: Навчальний посібник / А.Й. Капська. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.
118. Караман О.Л. Соціально-педагогічні умови захисту дитинства в діяльності загальноосвітньої школи: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / О.Л. Караман / Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. – Луганськ, 2002. – 20 с.
119. Карпенко О.І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: Автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О.І. Карпенко / Національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2002. – 17 с.
120. Кобзар Б.С. Дитячому сирітству – соціальний захист / Б.С. Кобзар // Директор школи. – 2001. – № 35(179). – С. 4-5.
121. Кобзар Б.С. Рідний дім / Б.С. Кобзар // Радянська школа. 1985. – № 8. – С. 77-79.
122. Кобзар Б.С. Управління виховною роботою у школі-інтернаті / Б.С. Кобзар. – К.: Інститут педагогіки АПН України, 1996. – 260 с.

123. Кобзарь Б.С. Внеурочная воспитательная работа в школах и группах продленного дня / Б.С. Коюзарь. – К.: Радянська школа, 1984. – 167 с.
124. Кобзарь Б.С. Основы формирования гуманных взаимоотношений учащихся школ-интернатов для детей-сирот и детей, оставшихся без опеки родителей во внеурочной деятельности / Б.С. Кобзарь. – К.: Стило, 1999. – 250 с.
125. Коваленко С.С. История возникновения и развития детских домов в Украинской ССР в период с 1917 по 1929 годы: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / С.С. Коваленко. – К., 1954. – 234 с.
126. Коваленко С.С. Навчально-виховну роботу в дитячих будинках – на вищій рівень / С.С. Коваленко // Радянська школа. – 1951. – № 4. – С. 36–41.
127. Коваленко С.С. Про навчально-виховну роботу в дитячих будинках // Навчально-виховна робота в дитячих будинках / С.С. Коваленко. – 1950. – № 3. – С. 3–11.
128. Кодекс Законів УРСР «Про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану (зі змінами і доповненнями)». – Київ – Харків.: Українське вид-во політ. літ., 1946. – 108 с.
129. Козубовська І.В. Роль і функції соціально-педагогічної служби в роботі з сім'єю / І.В. Козубовська, В.Ю. Керецман, Г.В. Товканець. – Ужгород: Ужгор. держ. ун-т, 1998. – 173 с.
130. Комар І.В. Опікунська діяльність релігійних організацій Української греко-католицької церкви у Галичині (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / І.В. Комар. – К., 2007. – 20 с.
131. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Пер. з 8-го рос. вид. / За заг. ред. К.У.Черненко, А.Г.Єгорова. – К.: Політвидав України, 1983. – Т. 12. (1975-1977). – 581 с.
132. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК / За заг. ред. К.У. Черненко, А.Г. Єгорова. – К.: Політвидав України, 1983. – Т. 13. (1978-1980). – 629 с.
133. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК/ За заг. ред. К.У. Черненко, А.Г. Єгорова. – К.: Політвидав України, 1983. – Т. 14. (1980-1981). – 550 с.
134. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – К.: Вид-во політ. літ-ри України, 1977. – Т. 2. (1941-1976). – 1022 с.
135. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / Кер. авт. кол. В.Ф.Солдатенко. – К.: Вид-во «Україна», 1991. – 478 с.
136. Конвенція ООН про права дитини. – К.: АТ «Видавництва «Столиця», 1997. – 32 с.
137. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України

- 28.06.1996. – К.: Преса України, 1997. – 80 с.
138. Концепція загальної середньої освіти (12-річна школа) // Початкова школа. – 2002. – № 2. – С.3-5.
139. Кравченко Т. Взаємодія сім'ї та школи у вихованні дітей (1945-1990 рр.). – Автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т. Кравченко. – К., 1993. – 24 с.
140. Кудінов М. Позашкільна робота серед дітей – не кампанія / М. Кудінов // Молодь України. – 1945. – № 5. – 18 травня. – С. 2-4.
141. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перші десятиріччя (1919-1928 рр.) / С.В. Кульчицький. – К.: Основи, 1996. – 396 с.
142. Кульчицький С.В. Становище дітей на Україні у 1931-1933 роках (документальна розповідь) / С.В. Кульчицький, Є.П. Шаталіна // Минуле України: відновлені сторінки / ред. кол. І.М.Хворостяний та ін. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 168-190.
143. Курляк І.Є. До питання про становлення і розвиток опікунської педагогіки в Україні і Польщі / І.Є. Курляк // Науковий вісник Чернівецького університету: Вип. 137: Педагогіка та психологія. – Чернівці, 2002. – С. 112-119.
144. Лактионова Г.М. Инновационные формы опеки детей: международный и национальный опыт / Г.М.Лактионова, Е.С. Шипиленко, И.В. Братусь. – К.: Науковий світ, 2001. – 61 с.
145. Латинський В. Новосілля в дитячих будинках / В. Латинський // Освіта України. – 2003. – № 80, 24 жовтня. – С. 7-9.
146. Лиханов А. Дети без родителей: Кн. для учителя / А. Лиханов. – М.: Просвещение, 1987. – 271 с.
147. Лихолат П.В. Борьба с преступностью несовершеннолетних в УССР: Дис. ... канд. юр. наук / П.В. Лихолат. – К., 1970. – 214 с.
148. Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия. / Редактор-сост. В.С. Мухина. – М.: Просвещение, 1991. – 223 с.
149. ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій (1919-1966 рр.). – К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь». – 1969. – 667 с.
150. Лук'янова О.М. Здоров'я дітей – багатство країни / О.М. Лук'янова // Радянська школа. – 1981. – № 9. – С. 3-9.
151. Любар О.О. Історія української школи і педагогіки: Навч. Посіб / О.О. Любар, М.Г. Стельмахович, Д.Т. Федоренко. – К.: Знання, 2003. – 453 с.
152. Люблинский П.И. Охрана детства и борьба с безпризорностью за 10 лет / П.И. Люблинский // Право и жизнь. – 1927. – №8. – С. 27-36.
153. Мажец Д. – К. Опіка над дітьми в добу суспільних змін / Д.-К. Мажец. – Івано-Франківськ: Плай, 2001. – 226 с.
154. Макаренко А.С. Методика организации воспитательного процесса: Соч. в 7 т / А.С. Макаренко. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1958. – Т.5. – С. 105-187.
155. Макаренко А.С. Твори: У 5 т / А.С. Макаренко. – К.: Рад. школа,

1954. – Т.5. – 346 с.
156. Малая советская энциклопедия / Гл. ред. Н.П. Мищеряков. – М.: ОГИЗ РСФСР, 1938. – Т.7. – 991 с.
157. Матеріали XXVIII з'їзду Комуністичної партії України, 19-23 черв. 1990 р.: (І етап). – К.: Політвидав України, 1990. – 141 с.
158. Миргородський П.Л. За дальший розвиток шкіл-інтернатів / П.Л. Миргородський // Радянська школа. – 1960. – № 1. – С. 39-40.
159. Миргородський П.Л. Розвиток народної освіти в Українській РСР за 40 років / П.Л. Миргородський // Радянська школа. – 1957. – № 6. – С. 12-24.
160. Михайлицкая И.М. Взаимосвязь цели и результатов воспитания детей-сирот в школах-интернатах: Автореф. дис. ... канд. пед. наук / И.М. Михайлицкая. – К., 1991. – 21 с.
161. Міщенко М.Д. Оздоровлення та соціальна допомога потерпілим дітям / М.Д. Міщенко // Чорнобиль і соціум. Соціально-психологічна динаміка наслідків катастрофи. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1995. – Вип. 2. – С. 108-115.
162. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику / А.В. Мудрик. – М.: Ин-т практической психологии, 1997. – 365 с.
163. На допомогу працівникам дитячих будинків: Зб. основних постанов партії і уряду. – К.: Радянська школа, 1946. – 43 с.
164. Навчально-виховна робота в дитячих будинках. – К.: Радянська школа, 1950. – № 7 – 28 с.
165. Нагачевська З.І. Становлення і розвиток українського суспільного дошкільного виховання в східній Галичині (1869-1939 рр.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / З.І. Нагачевська. – К., 1995. – 177 с.
166. Наказ МО УРСР від 10.01.85 р. № 6-р-2 «Про заходи по поліпшенню організації громадського харчування учнів загальноосвітніх шкіл і навчальних закладів системи професійно-технічної освіти» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Рад. школа, 1985. – № 13, липень. – С. 9-15.
167. Наказ МО УРСР від 25.04.85 р. № 78 «Про атестацію вчителів, вихователів, старших піонервожатих загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, дитячих будинків усіх типів і найменувань, вихователів дитячих дошкільних закладів» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1985. – № 22, листопад. – С. 3-16.
168. Наказ МО СРСР від 01.10.85 р. № 180 «Положення про порядок призначення і виплати грошової допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1985. – № 23, грудень. – С. 3-8.
169. Наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 10.11.86 р. № 1470 «Про посилення медико-санітарного контролю за умовами навчання і станом здоров'я дітей шестирічного віку» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1988. – № 5. – березень. – С. 3-17.

170. Наказ МО УРСР від 26.02.86 р. № 65 «Про попередження травматизму і нещасних випадків серед вихованців шкіл-інтернатів» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1986. – № 7. – С. 29-31.
171. Наказ МО УРСР від 11.09.86 р. № 296 «Про затвердження положення про батьківський комітет загальноосвітньої школи» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1986. – № 22. – С. 3-7.
172. Наказ Міністерства освіти УРСР від 13.07.87 р. № 221 «Про додаткові заходи щодо покращення організації харчування дітей в загальноосвітніх школах, дошкільних і інтернатних закладах республіки» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1987. – № 19. – С. 9-13.
173. Наказ Міністерства народної Української РСР від 29.12.88 р. № 60 «Про реалізацію органами народної освіти республіки завдань, передбачених рішенням Президії Ради Міністрів УРСР „Про хід виконання рішень Партії та Уряду з питань поліпшення роботи дитячих інтернатних закладів та зміцнення їх матеріально-технічної бази» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1989. – № 6. – квітень. – С. 12-18.
174. Наказ МО УРСР і Бюро Міжнародного молодіжного туризму «Супутник» ЦК ЛКСМ України від 14.03.88 р. № 38/53 «Про хід виконання постанови колегії МО УРСР і Секретаріату ЦК ЛКСМ України від 30.05.85 р. «Про вдосконалення туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді» і завдання по виконанню постанови Секретаріату ЦК ВЛКСМ і колегії Міністерства освіти СРСР від 05.08.87р. «Про заходи по дальшому вдосконаленню туристсько-екскурсійної роботи з школярами» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1988. – № 12. – червень. – С. 24-29.
175. Наказ Міністерства освіти СРСР від 16.02.88 р. № 21 «Про затвердження положення про інспектора шкіл по охороні дитинства» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1988. – № 16. – С. 8-27.
176. Наказ Державного комітету СРСР по народній освіті від 08.06.88 р. № 123 «Про вдосконалення організації і проведення туристських походів, експедицій та екскурсій школярів» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1988. – № 21. – листопад. – С. 3-4.
177. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Вид-во політ. літ. України, 1947. – 761 с.
178. Нариси історії України ХХ століття / За заг. ред. акад. В.А. Смолія. – К.: Генеза, 2002. – 472 с.
179. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР: 1917-1967. – К., 1967. – 234 с.

180. Народна освіта і педагогічна наука в УРСР у 10 п'ятиріччі. – К.: 1981. – 335 с.
181. Народне господарство Української РСР у 1989 році : Стат. щорічник / Держкомстат УРСР. – К.: Техніка, 1990. – 463 с.
182. Народное образование и педагогическая наука в Украинской ССР за 50 лет: Тезисы юбилейной научной сессии / А.М. Бандура и др. – К.: Рад. шк., 1967. – 486 с.
183. Настасьев Г.К. Самопідготовка в школі продовженого дня і в школі-інтернаті / Г.К. Настасьєв // Радянська школа. – 1979. – № 4. – С.54-56.
184. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті // Освіта. – 2002. – 24 квітня. – 1 травня. – С. 14.
185. Нечаєва А.М. Правовая охрана детства в СССР / А.М. Нечаева / Отв.ред. В.П.Мозолин; АН СССР, Ин-т государства и права. – М.: Наука, 1987. – 110 с.
186. Нечай С.П. Психолого-педагогічна характеристика процесу адаптації дітей-сиріт молодшого дошкільного віку до нових умов життя в дитячих установах / С.П. Нечай // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Кн. 1. – С. 276-282.
187. Овчарова Р.В. Справочная книга социального педагога / Р.В. Овчарова. – М.: ТЦ «Сфера», 2001. – 480 с.
188. Организация и воспитание коллектива школьников в детских домах. Изд. АПН РСФСР. – М., 1958. – 145 с.
189. Оржеховська В.М. «Діти вулиці» потребують захисту / В.М. Оржеховська // Початкова школа. – 1994. – № 12. – С. 58-60.
190. Оржеховська В.М. Соціально-педагогічні основи профілактики правопорушень важковиховуваних учнів: Дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / В.М. Оржеховська. – К., 1995. – 246 с.
191. Основні чинні кодекси і закони України / Уклад. Ю.П. Єлісєвєнко. – 2-е вид. – К.: Махаон, 2003. – 976 с.
192. Особенности развития личности ребенка, лишенного родительского попечительства. Дети с отклоняющимся поведением / Под ред. В.С.Мухиной. – М., 1989. – 231 с.
193. Педагогический словарь / Под ред. М.А. Каирова. – М., 1960. – Т.2. – 766 с.
194. Педагогічна національна доповідь про реалізацію Україною Положень Конвенції ООН про права дитини / Упоряд.: Л.В. Волинець та ін. – К., 1998. – 215 с.
195. Період, сповнений хвилюючих подій // К.: Радянська школа, 1960. – № 2. – лютий. – С. 3-29.
196. Песталотци И.Г. Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. / Под ред. В.А. Ротенберг, В.М. Кларина. – М.: Педагогика, 1982. – Т.2. – 416 с.

197. Петрусенко Т.С. Втілення ідей А.С.Макаренка в практику роботи дитячих будинків і шкіл-інтернатів / Т.С. Петрусенко // Радянська школа. – 1958. – № 3. – С. 23-32.
198. Пеша І.В. Соціальне становлення дітей в дитячих будинках сімейного типу: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / І.В. Пеша / Націон. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2000. – 18 с.
199. Пеша І.В. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (проблеми реформування) / І.В. Пеша. – К.: Логос, 2000. – 87 с.
200. Пflugator І.Б. Опіка вихованців дитячих будинків України в процесі освітньої діяльності (60-ті роки ХХ ст.) / І.Б. Пflugator // Вісник Прикарпатського університету: Педагогіка – Івано-Франківськ, 2003. – Вип. ІХ. – С. 172-180.
201. Пflugator І.Б. Види і форми опіки та їх особливості / І.Б. Пflugator // Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – Ужгород, 2005. – № 9. – С. 71-73.
202. Пflugator І.Б. До питання опіки дітей-інвалідів / І.Б. Пflugator // Наукові записки Вінницького педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Серія: Педагогіка і психологія. – Вінниця: Вид-во «Гіпаніс», 2003. – Вип. 8. – С. 63-66.
203. Пflugator І.Б. Етапи розвитку опіки дітей і молоді в Україні (1945-1991 рр.) / І.Б. Пflugator // Ідея опіки дітей і молоді в історико-педагогічній науці: Збірник наукових праць. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 252-257.
204. Пflugator І.Б. Нові підходи до проблеми опіки дітей і молоді в українській та світовій педагогіці / І.Б. Пflugator // Пріоритети сучасної української освіти і виховання в контексті завдань педагогічної науки: Матеріали педагогічних читань на пошану члена-кореспондента АПН України, доктора пед. наук, професора Прикарпатського ун-ту ім. В. Стефаніка Богдана Михайловича Ступарика. – Івано-Франківськ, 2003. – С. 86-89.
205. Пflugator І.Б. Опіка дітей і молоді в роки Великої Вітчизняної війни / І.Б. Пflugator // Науковий вісник Чернівецького університету: Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута, 2003. – Вип. 190. – С. 150-155.
206. Пflugator І.Б. Сім'я як фактор попередження негативних явищ серед дітей / І.Б. Пflugator // Науково-методичний вісник «Джерела». – Ів.-Франківськ: Івано-Франківський обласний ІППО, 2001. – № 3-4. – С. 118-121.
207. Пflugator І.Б. Софія Русова про вчителя-вихователя української національної школи / І.Б. Пflugator // Вісник Прикарпатського університету: Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. V. – С. 69-72.
208. Пflugator І.Б. Шляхи підготовки майбутніх вчителів до виконання опікунсько-виховної функції / І.Б. Пflugator // Науковий вісник Чернівецького університету: Педагогіка та психологія. – Чернівці: Рута,

2003. – Вип. 186. – С. 96-101.
209. Познышев С.В. Детская беспризорность и меры борьбы с ней / С.В. Познышев. – М.: Новая Москва, 1926. – 136 с.
210. Покась В.П. Соціально-педагогічні основи становлення та розвитку загальноосвітніх шкіл-інтернатів в Україні (1956-1966 рр.): Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / В.П. Покась / Інститут проблем виховання АПН України. – К., 1999. – 17 с.
211. Поліщук В.А. Професійна підготовка фахівців соціальної сфери: зарубіжний досвід: Посібник / В.А. Поліщук. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. – 184 с.
212. Понятійно-термінологічний словник з соціальної роботи: Уклад. І.В. Козубовська, І.І. Мигович, В.В. Сагарда та ін. / Заг.ред. І.В. Козубовської, І.І. Миговича. – Ужгород: УжНУ, Вид. - во «Мистецька лінія», 2001. – 152 с.
213. Попович Г.М. Соціальна робота в Україні і за рубежом: Навч.-метод. посіб / Г.М. Попович. – Ужгород: Гражда, 2000. – 134 с.
214. Постанова РНК УРСР від 11.06.40 р. № 831 «Про затвердження Положення порядок патрунування дітей у колгоспах та родинах трудящих» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1945. – № 15-17. – 1 липня. – С. 113.
215. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 23.02.45 р. № 280 „Про роботу вечірніх шкіл робітничої та селянської молоді УРСР” // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1945. – № 3. – 1 травня. – С. 45-48.
216. Постанова РНК УРСР від 11.04.45 р. № 559 «Про затвердження положення про колгоспний дитячий будинок» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1945. – № 4-5. – 11 квітня. – С. 107-109.
217. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 15.06.45 р. № 896 «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл до нового 1945-46 н.р.» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1945. – № 7. – 15 червня. – С. 167-173.
218. Постанова РНК УРСР від 24.07.45 р. № 1127 «Про зміни й доповнення Положення про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах і родинах трудящих» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1945. – № 10. – 1 серпня. – С. 264-266.
219. Постанова РНК УРСР від 08.03.46 р. № 349 «Про організацію в колгоспах і при сільських Радах УРСР дитячих ясел і дитячих майданчиків у 1946 р. « // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1946. – № 5. – С. 103-106.»
220. Постанова Ради Міністрів УРСР від 22.08.46 р. № 1527 «Про зміну строків навчання у вечірніх школах сільської молоді УРСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1946. – № 16. – 30 серпня – С. 34-35.

221. Постанова Ради Міністрів УРСР від 21.09.46. № 1677 «Про роботу вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді УРСР у 1946-47 н.р.» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1946. – № 18. – 30 вересня. – С. 460-462.
222. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП (б)У від 5.04.46 р. № 573 «Про стан дитячих будинків Української РСР та заходи щодо поліпшення їх роботи» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1946. – № 8-9. – 15 червня. – С. 154-159.
223. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП (б)У від 13.04.47 р. № 150-23 «Про заходи по оздоровленню дітей влітку 1947 р.» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1947. – № 10. – 25 квітня. – С. 12-14.
224. Постанова Ради Міністрів УРСР від 03.07.47 р. № 1092 «Про поліпшення роботи організацій Червоного Хреста щодо шефства над дітьми-сиротами, сім'ями загиблих та інвалідами Вітчизняної війни» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1947. – № 13. – 5 липня. – С. 24-27.
225. Постанова Ради Міністрів УРСР від 14.07.47 р. № 1124 «Про прийом дітей з дитячих будинків Міністерства освіти УРСР із дитприймників МВС УРСР у ремісничі та залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1947. – № 7. – 13 травня. – С. 28-30.
226. Постанова Ради Міністрів УРСР від 19.11.48 р. № 1642 «Про заходи щодо поліпшення роботи дитячих будинків» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1948. – № 6. – 31 березня. – С. 20-21.
227. Постанова Ради Міністрів УРСР від 25.06.48 р. № 1162 «Про земельні ділянки при дитячих будинках» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1948. – № 11-12. – 30 червня. – С. 21-22.
228. Постанова Ради Міністрів УРСР від 22.05.49 р. № 1613 «Про організацію в системі Міністерства освіти УРСР заочних середніх шкіл» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1949. – № 12-13. – 10 червня, 15 липня. – С. 3-4.
229. Постанова РНК УРСР від 24.11.49 р. № 1876 «Про створення дитячих будинків при промислових підприємствах» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1949. – № 18. – 16 листопада. – С. 12-14.
230. Постанова Ради Міністрів УРСР від 27.08.51. № 2265 «Про заходи щодо поліпшення роботи дитячих закладів у колгоспах Української РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1951. – № 16. – 30 серпня. – С. 11.
231. Постанова Ради Міністрів УРСР від 14.09.56 р. № 1134 «Про

- заходи щодо поліпшення виховання дітей, які залишилися без піклування батьків» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1956. – № 10. – 26 жовтня. – С. 15-17.
232. Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.03.57 р. № 238 «Про забезпечення вихованців дитячих будинків одягом і взуттям» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1957. – № 5-6. – 31 березня – С. 40
233. Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.05.57 р. № 474 «Про заходи по поліпшенню охорони материнства і дитинства в Українській РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1957. – № 9. – 31 травня. – С. 32-33.
234. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15.06.57 р. № 615 «Про затвердження положення про школи-інтернати Міністерства освіти Української РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1957. – № 10 – 30 червня. – С. 32-39.
235. Постанова Ради Міністрів УРСР від 18.07.57 р. № 786 «Про затвердження інструкції по обліку дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1957. – № 11 – 31 липня. – С. 20-27.
236. Постанова Ради Міністрів УРСР від 09.08.57 р. № 892 «Про додаткові заходи, зв'язані з організацією шкіл-інтернатів» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1957. – № 12. – 31 серпня. – С. 37.
237. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.03.58 р. № 328 «Про затвердження Положення про комісії по влаштуванню дітей і підлітків при виконавчих комітетах обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1958. – № 3. – 28 березня – С. 64-65.
238. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15.04.58 р. № 417 «Про порядок затвердження індивідуальних статутів середніх спеціальних учбових закладів і внесення змін у Положення про середні школи робітничої молоді і школи сільської молоді» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1958. – № 4. – 30 квітня – С. 23.
239. Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 13.04.59 р. № 522 «Про соціалістичне змагання областей, міст і районів за кращу підготовку шкіл та дитячих установ до нового навчального року» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1959. – № 4. – 3-30 квітня. – С. 42-49.
240. Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23.06.59 р. № 955 «Про заходи по розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР на 1959-1965 рр.» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1959. – № 6. – 1-24 червня. – С. 8-14.
241. Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від

- 13.07.59 р. № 1073 «Про розширення самообслуговування в загальноосвітніх школах, школах-інтернатах, дитячих будинках, професійно-технічних училищах, суворовських училищах, у середніх спеціальних та вищих учбових закладах Української РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1959. – № 7. – 3-31 липня. – С. 3-7.
242. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26.08.59 р. № 1314 «Про затвердження інструкції по обліку дітей і підлітків шкільного віку» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1959. – № 8. – 3-26 серпня. – С. 31-35.
243. Постанова Ради Міністрів УРСР від 09.12.59 р. № 1890 «Про встановлення скороченого робочого дня або скороченого робочого тижня для осіб, які успішно навчаються без відриву від виробництва в школах робітничої і сільської молоді – вечірніх (змінних – сезонних) і заочних середніх загальноосвітніх школах» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1959. – № 12. – 3-31 грудня. – С. 167.
244. Постанова Ради Міністрів УРСР від 11.07.60 р. № 1132 «Про затвердження Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1960. – № 7. – 10-3 липня. – С. 34-39.
245. Постанова Ради Міністрів УРСР від 16.08.60 р. № 1337 «Про затвердження положень про восьмирічну школу, середню трудову політехнічну школу з виробничим навчанням, вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу робітничої та сільської молоді та загальноосвітню середню заочну школу» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1960. – № 8. – 4-31 серпня. – С. 50-58.
246. Постанова Ради Міністрів УРСР від 16.08.60 р. № 1338 «Про затвердження Положення про школу з продовженим днем» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1960. – № 8. – 4-31 серпня. – С. 73-81.
247. Постанова Ради Міністрів УРСР від 28.03.61. р. № 400 «Про Положення про середні спеціальні учбові заклади СРСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1961. – № 3. – 28 лютого – 30 березня. – С. 38-46.
248. Постанова Ради Міністрів УРСР від 28.03.61. р. № 24 «Про підсумки соціалістичного змагання областей, міст і районів за кращу підготовку шкіл і дитячих установ до нового 1960-61 н.р.» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1961. – № 1. – 28 грудня 1960 – 10 січня 1961. – С. 7-9.
249. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26.02.62 р. № 218 «Про доповнення типових штатів дитячих дошкільних закладів, дитячих будинків, шкіл-інтернатів і санаторно-лісних шкіл» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1962. – № 2. – 3-26 лютого.

– С. 13-20.

250. Постанова Ради Міністрів УРСР від 29.09.62 р. № 1137 «Про типові штати шкіл-інтернатів» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1962. – № 9. – 1-29 вересня. – С. 23-31.
251. Постанова Ради Міністрів УРСР від 05.02.63 р. № 132 „Про затвердження положення про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових шкіл з виробничим навчанням Української РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1963. – № 2. – 23 січня-28 лютого. – С. 58-67.
252. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15.02.63 р. № 199 «Про пільги для вихованців дитячих будинків і шкіл-інтернатів, які поступають для продовження навчання у середні спеціальні навчальні заклади» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1963. – № 3. – 15 лютого – 30 березня. – С. 3.
253. Постанова Ради Міністрів УРСР від 13.09.63 р. № 1062 «Про затвердження типових штатів і штатних нормативів денних та вечірніх (змінних) міських і сільських професійно-технічних училищ, Головного управління професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1963. – № 9. – 12-30 вересня. – С. 42.
254. Постанова Ради Міністрів УРСР від 30.10.63 р. № 1213 «Про професійно-технічні училища з 12-річним строком навчання» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1963. – № 10. – 5-31 жовтня. – С. 55.
255. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15.11.63 р. № 1267 «Про фінансування та нормативи асигнувань на утримання учнів, навчальні витрати і обладнання Київської спеціалізованої школи-інтернату фізико-математичного профілю» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1963. – № 7. – 11 червня – 31 липня. – С. 33-35.
256. Постанова Ради Міністрів УРСР від 28.11.63 р. № 1321 «Про організацію інтернату при Київському хореографічному училищі» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1963. – № 11. – 2-28 листопада. – С. 51.
257. Постанова Ради Міністрів УРСР від 09.05.64 р. № 581 «Про подальше поліпшення вищої і середньої спеціальної заочної та вечірньої освіти» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1964. – № 6. – 5-29 серпня. – С. 9-15.
258. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 28.08.64 р. № 919 «Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням в УРСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1964. – № 8. – 4-31 серпня. – С. 8-10.
259. Постанова Ради Міністрів УРСР від 02.11.64 р. № 1115 «Про перетворення виховних колоній для неповнолітніх в спеціальні школи і

спеціальні професійно-технічні училища» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1964. – № 11. – 2-30 листопада. – С. 8-31.

260. Постанова Ради Міністрів УРСР від 25.05.65 р. № 522 «Про внесення часткових змін і доповнень до постанови Ради Міністрів Української РСР від 2 листопада 1964 року № 1115 «Про перетворення виховних колоній для неповнолітніх у спеціальні школи і спеціальні професійно-технічні училища» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1965. – № 5. – 3-31 травня. – С. 67-69.
261. Постанова Ради Міністрів УРСР від 04.05.66 р. № 360 «Про затвердження Положення про комісії по трудовлаштуванню молоді» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1966. – № 5. – 18 квітня, 4-31 травня. – С. 22-23.
262. Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 13.08.65 р. «Про безплатний проїзд школярів, які проживають у сільській місцевості» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1965. – № 9. – 21 серпня, 1-28 вересня. – С. 12-16.
263. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 08.12.66 р. № 900 «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1966. – № 12. – 7-27 грудня. – С. 3-12.
264. Постанова Ради Міністрів УРСР від 25.04.67 р. № 260 «Про затвердження Положення про технічні училища Української РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1967. – № 4. – 3-29 квітня. – С. 24-31.
265. Постанова Ради Міністрів УРСР від 08.01.69 р. № 9 «Про норми видачі та строки використання одягу, взуття і м'якого інвентарю в установах соціального забезпечення» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1969. – № 1. – 7-30 січня – С. 12-21.
266. Постанова Ради Міністрів УРСР від 17.12.69 р. № 656 «Про зміну порядку надання пільг особам які навчаються без відриву від виробництва у школах робітничої і сільської молоді та заочних середніх загально-освітніх школах» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1970. – № 12. – 21 листопада, 5-24 грудня 1969 р. – С. 10-11.
267. Постанова Ради Міністрів УРСР від 12.07.71 р. № 264 «Про деякі заходи по зміцненню навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1971. – № 6. – 31 травня, 4-24 червня. – С. 39-41.
268. Постанова Ради Міністрів УРСР від 18.08.71 р. № 389 «Про відрахування на виховну і фізкультурно-масову роботу з дітьми в домоуправліннях» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1971. – № 9. – 18, 20, 27, 31 серпня. – С. 11.

269. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів РСР від 07.07.72 р. № 326 «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи Української РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1972. – № 7. – 27, 28, 30 червня. – С. 9.
270. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.06.72 р. № 344 «Про подальше вдосконалення системи професійно-технічної освіти Української РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1972. – № 8. – 7-25 липня. – С. 6-13.
271. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 28.08.73 р. № 395 «Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи в Українській РСР» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1973. – № 9. – 28, 31 серпня, 11-21 вересня. – С. 3-10.
272. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 20.01.78 р. № 46 «Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1978. – № 1. – 9-31 січня. – С. 17-20.
273. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26.09.78 р. № 474 «Про заходи по дальшому зміцненню навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл для поліпшення трудового навчання учнів» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1978. – № 10. – 26 вересня, 5-25 жовтня. – С. 3-7.
274. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26.07.80 р. № 405 «Про заходи по дальшому поліпшенню використання випускників професійно-технічних учбових закладів республіки на промислових підприємствах, будовах і в сільському господарстві» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1980. – № 7. – 15-24 липня. – С. 7-9.
275. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 14.04.81 р. № 186 «Про організацію виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 22.01.81. «Про заходи по посиленню державної допомоги сім'ям, які мають дітей» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1981. – № 7. – 14 квітня, 30 червня, 2-27 липня. – С. 3-12.
276. Постанова Ради Міністрів УРСР від 23.03.82 р. № 154 «Про затвердження Положення про порядок працевлаштування випускників середніх загальноосвітніх шкіл та іншої молоді, яка не продовжує навчання з відривом від виробництва» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1982. – № 4. – 23 березня. – С. 8-12.
277. Постанова Ради Міністрів УРСР від 14.02.84 р. № 83 «Про загальноосвітні школи-інтернати, дитячі будинки та інші інтернатні заклади» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1984. – № 3. – 14, 21 лютого, 5-21 березня. – С. 5-18.
278. Постанова Ради Міністрів УРСР від 10.07.84 р. № 281 «Про

- подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1984. – № 9. – 15, 23 травня, 10 липня, 17, 30 серпня, 4-8 вересня. – С. 7-21.
279. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 15.02.85 р. № 67 «Про заходи по поліпшенню виховання, навчання і матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків у будинках дитини, дитячих будинках та школах-інтернатах» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1985. – № 3. – 14-26 лютого. – С. 6-9.
280. Постанова колегії МО УРСР, Секретаріату ЦК ЛКСМ України, колегії Міністерства охорони здоров'я УРСР, Президії ЦК Товариства Червоного Хреста УРСР № 12/144 р. «Про підсумки всесоюзного огляду дитячих будинків і загальноосвітніх шкіл-інтернатів щодо подальшого покращення умов життя вихованців, стану навчально-виховної і оздоровчої роботи» // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – К.: «Радянська школа», 1985. – № 8, квітень. – С. 17-24.
281. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 25.08.87 р. № 289 «Про організацію виконання в республіці постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по усуненню серйозних недоліків у роботі з дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, докорінному поліпшенню їх виховання, навчання і матеріального забезпечення» // Збірник постанов уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1987. – № 11. – 5 жовтня, 18 листопада. – С. 3-11.
282. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 31.07.87 р. № 872 «Про заходи з докорінного поліпшення виховання, навчання й матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків» // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – К.: Радянська школа, 1987. – № 6. – квітень. – С. 12-18.
283. Постанова уряду СРСР від 05.10.88 р. № 318 «Про створення дитячих будинків сімейного типу» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1988. – № 11. – 23 листопада. – С. 16-23.
284. Постанова Президії Укрпрофради, Бюро ЦК ЛКСМ України, колегії Міністерства народної освіти УРСР від 13.01.89 р. № П-18-2 г/Б-3/За/3/33р. «Про підсумки республіканського огляду по організації відпочинку дітей і підлітків під час канікул у 1988 році» // Збірник наказів та інструкцій Міністерства освіти Української РСР. – К.: Радянська школа, 1989. – № 5. – березень. – С. 3-7.
285. Постанова Ради Міністрів СРСР від 08.12.90 р. № 1238 «Про заходи щодо поліпшення роботи спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які мають вади у фізичному або розумовому розвитку» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1990. – № 7. – 15 червня. – С. 13-18.

286. Постанова Ради Міністрів УРСР від 09.01.91 р. № 8 «Про поліпшення умов життя дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Україна, 1991. – № 1. – 22 вересня, 29 грудня 1990 року, 8-22 січня 1991 року. – С. 17-23.
287. Права дитини: від витоків до сьогодення. – К.: Либідь, 2002 – 280 с.
288. Правила опіки і піклування в Українській РСР. – К.: Бяд-во політичної літератури України. – 1971. – 16 с.
289. Притулки для неповнолітніх: статус та особливості роботи / Матеріали на допомогу працівникам притулків для неповнолітніх. – К.: НВФ «Студцентр», 1998. – 152 с.
290. Прихожан А.М. Дети без семьи (Детский дом: заботы и тревоги общества) / А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
291. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Наукова думка, 1992. – 52 с.
292. Програма «Дети улицы»: Методические рекомендации по медико-психологической, социальной и педагогической реабилитации детей в приюте. – К.: Нора-принт, 2001. – 96 с.
293. Психическое развитие воспитанников детского дома / М.И.Лысина, И.В.Дубровина, А.Г.Рузская и др.; Под ред. И.В.Дубровиной, А.Г.Рузской. – М.: Педагогика, 1990. – 94 с.
294. Психологічні особливості розвитку дитини в умовах інтернатного закладу.: Метод. реком. / уряд. О.Г.Антонова-Турченко. – РНМК. – К., 1992. – 56 с.
295. Психологічні особливості розвитку особистості дитини в умовах інтернатного закладу. – К., 1992. – 56 с.
296. Рабченко Т.С. Управление внеурочной деятельностью учащихся в условиях работы школы продленного дня.: Автореф. ... дис. канд. пед. наук / Т.С. Рабченко. – К., 1982. – 24 с.
297. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХ ст. // Наук. метод. зб.: У 2-х ч. – К., 1998. – Ч.1. – 105 с.
298. Республіканська нарада працівників дитячих будинків // Радянська школа. – 1958. – № 7. – С. 94 – 97.
299. Рибаків М.О. Всеукраїнська Рада захисту дітей / М.О. Рибаків // Радянська школа, 1981. – № 6. – С. 89-91.
300. Рішення колегії МО УРСР від 24.03.84 р. Протокол 3/30 «Про стан утримання і виховання дітей в дитячих будинках та школах-інтернатах для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1984. – № 17, вересень. – С. 3-7.
301. Рішення колегії МО УРСР від 28.11.86 р. № 11/122-р «Про дальше вдосконалення роботи вечірніх і заочних шкіл по підвищенню

- загальноосвітнього рівня працюючої молоді» // Збірник наказів та інструкцій МО УРСР. – К.: Радянська школа, 1987. – № 4, лютий. – С. 3-7.
302. Розвиток народної освіти в Українській РСР у 1974-1976 рр. Доповідь на ХХХVI міжнародній конференції з питань освіти. – Женева, 1977. – С. 8-18.
303. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 08.08.52 р. № 1116-р «Про поширення на учнів шкіл робітничої молоді, які працюють в установах і організаціях, чинності розпорядження Раднаркому Української РСР від 6 липня 1945 р. № 676 про надання додаткових відпусток на період випускних екзаменів» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1952. – № 15-16. – 31 серпня. – С. 18.
304. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 11.02.70. р. № 101-р. «Про встановлення норм харчування у школах-інтернатах для хворих дітей» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1970. – № 2. – 29 січня, 2-23 грудня. – С. 63.
305. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 17.07.66.р. № 782-р «Про створення спеціалізованої школи-інтернату спортивного профілю» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1966. – № 7. – 30 червня, 5-28 липня. – С. 33-37.
306. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 25.08.65. р. 982-р «Про дозвіл Міністерства освіти УРСР при потребі направляти на вільні місця в школах-інтернатах республіки дітей з інших областей» // Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К.: Політвидав, 1965. – № 8. – 4-31 серпня. – С. 17-21.
307. Романовская З.В. Защита в советском семейном праве / З.В. Романовская. – Львов: Вища школа., Изд-во ЛГУ, 1985. – 179 с.
308. Рудкин В.Г. Борьба с детской беспризорностью в БССР (1921-1931 гг.). – Дис. ... канд. ист. Наук / В.Г. Рудкин. – М., 1970. – 234 с.
309. Русова С. Дошкільне виховання / С. Русова // Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – С. 34-184.
310. Русова С. Софія Русова і Галичина: Збірник статей і матеріалів / С. Русова / Упорядник З. Нагачевська. – Івано-Франківськ, 1996. – 124 с.
311. Савченко О.Я. Функціональний підхід при підготовці майбутнього вчителя / О.Я. Савченко // Освіта України. – 2003. – 17 червня. – № 44-45. – С. 7.
312. Семейное воспитание: Краткий словарь / Сост. И.В.Гребенников, Л.В.Ковинько. – М.: Политиздат, 1990. – 319 с.
313. Семигіна Т.В. Словник із соціальної політики / Т.В. Семигіна. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2005. – 253 с.
314. Сивець О.Г. Розвиток радянської школи в УРСР (цифри й факти) / О.Г. Сивець // Радянська школа. – 1947. – № 5. – С. 49-55.
315. Сімейне право України: Навч. посібник для студентів юридичних вузів і факультетів / С.П. Індиченко, В.С. Гопанчук, О.В. Дзера, Л.А.

- Савченко; О.В. Дзера ред.- К.: Вентурі, 1997. – 272 с.
316. Слюсаренко В.Г. Соціально-педагогічні функції установ інтернатного і напівінтернатного типу і умови їх реалізації в Україні.: Автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / В.Г. Слюсаренко / Інститут педагогіки АПН України. – К., 1997. – 48 с.
317. Социальная педагогика: Курс лекций / Под общ. ред. М.А.Галагузовой. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
318. Соціальна робота: технологічний аспект: Навч. посіб. / За ред. проф. А.Й. Капської. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 352 с.
319. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи управління та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, О.Т. Антонова-Турченко та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 1998. – 120 с.
320. Стельмахович М.Г. Погляд на «Педагогіку опікунську в нарисах» Дзислава Домбровського / М.Г. Стельмахович // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ: Плай, 1997. – С. 326-330.
321. Стефанів С.М., Марцінковська С.І. Роботі груп продовженого дня – постійну увагу / С.М. Стефанів, С.І. Марцінковська // Радянська школа, 1970. – № 3. – С. 79-81.
322. Ступарик Б.М. Національна школа: витоки, становлення: Навч.-метод. посіб. / Б.М. Ступарик. – К.: ІЗМН, 1998. – 336 с.
323. Ступарик Б.М. Опікунсько-виховна функція школи / Б.М. Ступарик // Обрії. – 2001. – №1 (12). – С. 5-7.
324. Сухомлинский В.А. Родительская педагогика / В.А. Сухомлинский. – Новосибирск, 1985. – 213 с.
325. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру / О.В. Сухомлинська // Педагогічна газета. – 2002. – № 10-11. – С. 3-4.
326. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 4. – 638 с.
327. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т / В.О. Сухомлинський. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 5. – 639 с.
328. Тичина П.Г. Підсумки виконання постанови РНК СРСР від 21.06.1944 р. та завдання шкіл на новий навчальний рік / П.Г. Тичина // Радянська школа. – 1945. – № 4. – С. 3-9.
329. Ткачук О.Ф. З досвіду методичної роботи в школі-інтернаті / О.Ф. Ткачук // Радянська школа. – 1960. – № 1. – січень. – С. 45-50.
330. Українсько-радянський енциклопедичний словник. – К.: Головна ред. укр. рад. енциклопедій, 1987. – 736 с.
331. Ушинский К.Д. Проект учительских семинарий / К.Д. Ушинский // Избранные педагогические сочинения. – М.: Учпедгиз, 1945. – С. 180-

- 192.
332. Ушинський К.Д. Про сімейне виховання / К.Д. Ушинський / Упоряд. О.Т. Губко. – К.: Радянська школа, 1974. – 151 с.
333. Фендрик Л.К. Організація літнього відпочинку піонерів і школярів / Л.К. Фендрик // Радянська школа. – 1951. – № 3. – С. 11-14.
334. Філіпов О.М. Розвиток шкіл Української РСР у післявоєнний Сталінській п'ятирічці / О.М. Філіпов // Радянська школа. – 1951. – № 3. – С. 3 – 10.
335. Футер Д. К. Вопросы детской беспризорности и преступности в Германии и Австрии (Краткий обзор) / Д. К. Футер // На помощь детям. Общественно-литературный и научный сборник, посвященный вопросам борьбы с детской беспризорностью. – М., 1926. – С. 97-100.
336. Футер Д.К. Из истории борьбы с детской преступностью и беспризорностью в России / Д. К. Футер // На помощь детям. Общественно-литературный и научный сборник, посвященный вопросам борьбы с детской беспризорностью. – М., 1926 – С. 72-93.
337. Харчев А.Г. Социология воспитания / А.Г. Харчев // О некоторых актуальных социальных проблемах воспитания личности. – М.: Политиздат. – 1990. – С. 122-124.
338. Хмырев А.Н. Охрана детства и профилактика беспризорности в Петрограде (1917-1920 гг.): Дис. ... канд. ист. Наук / А.Н. Хмырев. – Л., 1980. – 186 с.
339. Хронологічне зібрання законів, указів президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР (1917-1941 рр.). – К.: Державне вид.-во політичної літератури УРСР. – 1963. – Т.1. – 432 с.
340. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВОВУ), Матеріали про охорону дитинства в Україні (постанови, інструкції, протоколи, листування) Ф.166, оп.6, спр.2234, Т.2. – 63 арк.
341. ЦДАВОВУ, Звіт про влаштування дітей, що лишилися без батьків за 1945 рік, Ф.166, оп.15, спр.7. – 123 арк.
342. ЦДАВОВУ, Звіти об'єднано про влаштування дітей, що лишилися без батьків за 1945 р., Ф.166, оп.15, спр.72, Т.1. – 135 арк.
343. ЦДАВОВУ, Звіти об'єднано по позашкільним установам на 1 січня 1946 р., форма II-I. 1945 р. форма 103 1945 р., Ф.166, оп.15, спр.73, Т.1. – 173 арк.
344. ЦДАВОВУ, Звіти про літні майданчики за 1945-1946 н.р., Ф.166, оп.15, спр.160, Т.1. – 123 арк.
345. ЦДАВОВУ, Звіт про влаштування дітей, що лишилися без батьків за 1946 р., Ф.166, оп.15, спр.165. – 165 арк.
346. ЦДАВОВУ, Зведений звіт про влаштування дітей, що лишилися без батьків за 1946 р.) форма РВК 103 1946 р.), Ф.166, оп.15, спр.165, Т.1. – 145 арк.
347. ЦДАВОВУ, Зведення обліку чисельності дітей і підлітків 7-15 років і охоплення їх школою на початок 1947-1948 н.р.), Ф.166, оп.15,

- спр.272. – 112 арк.
348. ЦДАВОВУ, Річні звіти дитячих будинків за 1949 р., Ф.166, оп.15, спр.603, Т.2, форма а-У. – 500 арк.
349. ЦДАВОВУ, Зведений звіт про влаштування дітей і підлітків, що лишилися без батьків на 1949 рік, Ф.166, оп.15, спр.604, Т.1, форма РВК – 103. – 68 арк.
350. ЦДАВОВУ, Зведений звіт про влаштування дітей і підлітків, що лишилися без батьків на 1949 рік, Ф.166, оп.15, спр.605, Т.2, форма РВК – 103. – 46 арк.
351. ЦДАВОВУ, Річні звіти дитячих будинків за 1949 р.), Ф.166, оп.15, спр.606, Т.2, форма Д – 13. – 104 арк.
352. ЦДАВОВУ, Зведений звіт про дитячі будинки УРСР за 1955 р., Ф.166, оп.15, спр.1643, Т.2. – форма Д-В. – 42 арк.
353. ЦДАВОВУ, Річний звіт за літні піонерські табори та дитячі майданчики за 1955 р., Ф.166, оп.15, спр.1645, Т.2, форма РВК-79 ПЛС. – 78 арк.
354. ЦДАВОВУ, Зведений звіт про влаштування дітей-сиріт, що залишилися без батьків за 1955 р., Ф.166, оп.15, спр.1647, Т.2, форма РНК – 103. – 43 арк.
355. ЦДАВОВУ, Річні звіти шкіл-інтернатів за 1955 рік, Ф.166, оп.15, спр.1648, Т.2. – 143 арк.
356. ЦДАВОВУ, Стенограма наради вихователів шкіл-інтернатів з питань організації учбово-виховної роботи (19 жовтня 1956 р.), Ф.166, оп.15, спр.1814, Т.2. – 18 арк.
357. ЦДАВОВУ, Відомості про виконання народногосподарського плану по установах народної освіти УРСР за 1956 р., Ф.166, оп.15, спр.1823, Т.2. – 35 арк.
358. ЦДАВОВУ, Зведені відомості облно про облік та чисельність дітей і підлітків 7-15 років, які не навчаються в школах, на початок 1955-1956 н.р., Ф. 166, оп.15, спр.1835, Т.2. – форма РВК – 77. – 32 арк.
359. ЦДАВОВУ, Зведений звіт МО УРСР про влаштування дітей і підлітків, що залишилися без батьків за 1956 р., Ф.166, оп.15, спр.1844, Т.2, форма А – 5. – 35 арк.
360. ЦДАВОВУ, Зведений звіт облно за літні піонерські табори та дитячі майданчики за 1956 р., Ф.166, оп.15, спр.1846, Т.2, форма П – Л – с та РВК – 79. – 64 арк.
361. ЦДАВОВУ, Зведений звіт МО УРСР про позашкільні установи, про кількість установ, педагогічних працівників та гуртків за 1956 р., Ф.166, оп.15, спр.1847, Т.2, форма П. – 175 арк.
362. ЦДАВОВУ, Стенограма Республіканської наради директорів шкіл-інтернатів та завідуючих обл. відділами народної освіти УРСР про стан роботи шкіл-інтернатів (20.03. – 21.03.1957 р.), Ф.166, оп.15, спр.2029 Т.2. – 229 арк.
363. ЦДАВОВУ, Доповідні записки відділу до Президії Верховної

- Ради УРСР та ЦК КП України, про стан та роботу дитячих будинків УРСР, Ф.166, оп.15, спр.2615, Т.2. – 23 арк.
364. ЦДАВОВУ, Зведений звіт Міністерства освіти УРСР про влаштування дітей і підлітків, які лишилися без батьків за 1960 р., Ф.166, оп.15, спр.2737, Т.3, форма РВК-103. – 103 арк.
365. ЦДАВОВУ, Доповідь Міністра освіти УРСР на республіканській нараді директорів дитячих будинків «Про стан і заходи до поліпшення роботи дитячих будинків Української РСР» (30 березня 1960 р.), Ф.166, оп.15, спр.2953, Т. 3. – 79 арк.
366. ЦДАВОВУ, Листування з Радою Міністрів УРСР та ЦК КП України з питань медичної роботи (7 березня – 9 жовтня 1961 р.Ф.166, оп.15, спр.3157, Т. 3. – 33 арк.
367. ЦДАВОВУ, Довідки відділу про стан та перебудову навчально-виховної роботи в дитячих будинках УРСР відповідно до закону про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти республіки за 1961 р.), Ф.166, оп.15, спр.3226, Т. 3. – 31 арк.
368. ЦДАВОВУ, Директивні вказівки відділу підвідомчим установам з питань методичної роботи (3 січня – 14 грудня 1962 р., Ф. 166, оп.15, спр.3499.– 91 арк.
369. ЦДАВОВУ, Директивні вказівки відділу підвідомчим установам з питань методичної роботи, Ф.166, оп.15, спр.4380, Т.3.– 23 арк.
370. ЦДАВОВУ, Положення про затвердження Міністерством освіти УРСР про місячник громадського огляду роботи дитячих будинків УРСР, та стану патрунування дітей, Ф.166, оп.15, спр.4381, Т.3. – 5 арк.
371. ЦДАВОВУ, Інформації облно про працевлаштування вихованців-сиріт шкіл-інтернатів за 1964-1965 н.р., Ф.166, оп.15, Т.3, спр.4602.– 77 арк.
372. ЦДАВОВУ, Інформації облно про трудовлаштування вихованців-сиріт шкіл-інтернатів за 1964-1965 н. р., Ф.166, оп.15, спр.4602, Т.4. – 77 арк.
373. ЦДАВОВУ, Інформації та довідки облно про хід виконання постанови ЦК КПУ Ради Міністрів УРСР за № 888 від 23.01.64 р. «Про заходи по викоріненню бездоглядності і злочинності серед неповнолітніх в УРСР за 1965 р.», Ф.166, оп.15, спр.4603, Т.4. – 59 арк.
374. ЦДАВОВУ, Інформації та довідки облно про хід виконання постанови ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР за № 88-8 від 23.01.1964 р. «Про заходи по викоріненню бездоглядності і злочинності серед неповнолітніх в УРСР « за 1965 р., Ф.166, оп.15, спр.4603, Т.4. (1965-1968 рр.). – 266 арк.
375. ЦДАВОВУ, Інформації облно про підсумки оздоровлення дітей влітку 1965 р., Ф.166, оп.15, спр.4773, Т.4.– 151 арк.
376. ЦДАВОВУ, Положення, затверджені Міністерством освіти УРСР про санітарно-лісну школу Української РСР (28. 09.1962 р., Ф.166, оп.15, спр.3562. – 7 арк.

377. ЦДАВОВУ, Відомості про виконання народногосподарського плану по установах народної освіти УРСР за 1965 р., Ф.166, оп.15, спр.4785, Т.4. – 27 арк.
378. ЦДАВОВУ, Зведений звіт МО УРСР про влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків, за 1965 р., Ф.166, оп.15, спр.4832, Т.4. – 29 арк.
379. ЦДАВОВУ, Довідка про стан контролю за виконанням постанов Партії та Уряду, постанов колегії та наказів Міністерства освіти УРСР в управлінні інтернат них установ за 1967 р., Ф.166, оп.15, спр.5488. – 10 арк.
380. ЦДАВОВУ, Зведений звіт Міністерства освіти УРСР про восьмирічні і середні школи-інтернати, про загальну кількість шкіл, відомості про учнів, шкільні гуртожитки і наслідки навчальної роботи за 1969-1970 н.р., Ф.166, оп.15, спр.7639, Т.5 за 1969-1972 роки. – 36 арк.
381. ЦДАВОВУ, Зведений звіт про влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків за 1970 р., Ф.166, оп.15, спр.7652, Т.5 за 1969-1970 н.р. – 30 арк.
382. ЦДАВОВУ, Директивні вказівки Управління підвідомчим установам з питань роботи шкіл-інтернатів УРСР (15.01 – 15.09.1971 р., Ф.166, оп.15, спр.7881, Т.5. – 49 арк.
383. ЦДАВОВУ, Доповідні записки та довідки управління про стан роботи інтернат них установ республіки за 1971 р.), Ф.166, оп.15, спр.7882, Т.5. – 60 арк.
384. ЦДАВОВУ, Зведені відомості облічно про облік та чисельність дітей і підлітків 7-15 років, які не навчаються в школах на початок 1955-1956 навчального року по УРСР), форма РВК – 77, Ф.166, оп.15, спр.7883. – 1835 арк.
385. ЦДАВОВУ, Зведений статистичний звіт про влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків за 1972 р., Ф.166, оп.5, спр.8489, Т.5. – форма РНК № 103. – 30 арк.
386. ЦДАВОВУ, Директивні вказівки відділу з питань роботи шкіл-інтернатів (05.01. – 19.12.73 р.), Ф.166, оп.15, спр.8577, Т.6. – 21 арк.
387. ЦДАВОВУ, Директивні вказівки відділу з питань роботи шкіл-інтернатів (5.01. – 19.12.1973 р., Ф.166, оп.15, спр.8577, Т.6. – 23 арк.
388. ЦДАВОВУ, Стенограма IV Всесоюзних педагогічних читань: «Совместная работа школы, семьи и общественности по коммунистическому воспитанию детей и молодежи» (23 березня 1976 р.), Ф.166, оп.15, спр.8876, Т.7. – 190 арк.
389. ЦДАВОВУ, Стенограма IV з'їзду вчителів Української РСР, Ф.166, оп.15, спр.8928, Т.7. – 306 арк.
390. ЦДАВОВУ, Документи, направлені в ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР та інших державних органів з питань народної освіти (довідні), інформації, листи, Ф.166, оп.15, спр.9060, Т.7. – 168 арк.
391. ЦДАВОВУ, Документи, направлені в ЦК КПУ, Ради Міністрів

- УРСР та інших державних органів з питань народної освіти (довідні), інформації, листи т.2, Ф.166, оп.15, спр.9061, Т.7. – 142 арк.
392. ЦДАВОВУ, Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1981 р., Ф.166, оп.15, спр.9112, Т.8. – 87 арк.
393. ЦДАВОВУ, Документи направлені в ЦК Компартії України, Ради Міністрів УРСР, Верховної Ради УРСР з питань народної освіти (інформації, доповіді, листи), Ф.166, оп.15, спр.9256 (2 вересня 1985р. – 30 грудня 1985 р.). – 142 арк.
394. ЦДАВОВУ, Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1985 р., Ф.166, оп.15, спр.9260, Т.8. – 54 арк.
395. ЦДАВОВУ, Документи, направлені в ЦК Компартії України, Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (інформації, переписка) 03.01. – 26.05.86 р., Ф.166, оп.15, спр.9289, Т.7. – 158 арк.
396. ЦДАВОВУ, Документи, направлені в ЦК Компартії України, Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (інформації, переписка) 03.06. – 23.12.86 р.), Ф.166, оп.15, спр.9290, Т.7. – 149 арк.
397. ЦДАВОВУ, Зведені статистичні звіти Міністерства освіти УРСР за 1987 р., Ф.166, оп.15, спр.9335, Т.7. – 193 арк.
398. ЦДАВОВУ, Документи, направлені в ЦК КПУ, Ради Міністрів УРСР та інші державні органи з питань народної освіти (інформації, переписка) 22.01. – 14.07.88 р., Ф.166, оп.15, спр.9350, Т.7. – 95 арк.
399. ЦДАВОВУ, Зведені звіти Міністерства народної освіти по педагогічних інститутах, педучилищах, профтехучилищах, школах на початок 1990/91 н.р.) / фф. №№ ППО, 76 рік, СВ – I, Д – 4, Д – 6, Д – 7, Д – 9, Д – 10, Ф.166, оп.17, спр.91. – 49 арк.
400. ЦДАВОВУ, Зведені звіти Міністерства народної освіти по педагогічних інститутах, педучилищах, профтехучилищах, школах за 1990р. по фф. №№ 76 – КД, 103 – рік, Д – 11, Д – 12, Д – 13, I – ВУ, 83 рік, I – т, 20 профтех Ф.166, оп.17, спр.92. – 61 арк.
401. Чавдаров С.Х. Найдемократичніша в світі школа / С.Х. Чавдаров // Радянська школа. – 1947. – № 5. – С. 29 – 49.
402. Чепелев В.І. Школи працюючої молоді і завдання педагогічної науки / В.І. Чепелев // Радянська школа. – 1960. – № 2. – С. 20-25.
403. Черняк М.М. Коммунистическая партия – организатор охраны здоровья и коммунистического воспитания подрастающего поколения (1917-1923 гг.): Дис. ... канд. ист. наук / М.М. Черняк. – М., 1970. – 204 с.
404. Чуб В.И. Деятельность Коммунистической партии по ликвидации детской беспризорности в годы осуществления новой экономической политики: Дис. ... канд. ист. наук / В.И. Чуб. – Х., 1985. – 198 с.
405. Шаповал Ю.І. Україна 20-50 років. Сторінки ненаписаної історії / Ю.І. Шаповал. – К.: Наукова думка, 1993. – 351 с.

406. Шатохіна Т.В. Формування гуманних відносин учнів X-XI класів шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків у позаурочній діяльності: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.В. Шатохіна. – К., 1996. – 161 с.
407. Шевченко Я.Н. Основы семейного законодательства / Я.Н. Шевченко. – К.: Вища школа. Голов. Изд-во, 1982. – 89 с.
408. Шендрик Л.К. Організація літнього відпочинку піонерів і школярів / Л.К. Шендрик // Радянська школа. – 1957. – № 3. – С.4-11.
409. Шкрєбтій Й. Чуйне ставлення до дітей-сиріт / Й. Шкрєбтій // Радянська школа. – 1954. – № 14. – С. 3-5.
410. Штефан Л.А. Соціально-педагогічна теорія і практика в Україні (20-90-ті рр. XX ст.) / Л.А. Штефан. – Х.: Харківський держ. педаг. ун-т ім. Г.С. Сково-роди, ТОВ «ТО Ексклюзив», 2002. – 264 с.
411. Штефан Л.А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Л.А. Штефан. – Х., 2003. – 43 с.
412. Яковенко В.С. Виховання та усиновлення дітей-сиріт / В.С. Яковенко. – Кіровоград, 1998. – 335 с.
413. Яковенко В.С. Дитина-сирота: розвиток, виховання, усиновлення / В.С. Яковенко. – Кіровоград, 1997. – 173 с.
414. Янкович О.П. Історія соціальної педагогіки і соціальної роботи: Навч.-метод. посібник / О.П. Янкович, В.А. Поліщук. – Тернопіль: ТНПУ, 2004. – 290 с.
415. Ярмаченко М.Д. Актуальні питання педагогічної науки / М.Д. Ярмаченко. – К.: Знання, 1978. – 48 с.
416. Badory Sylwii, Marzec Danuty. System opieki kompensacyjnej w zjednoczonej Europie. – Krakow, 2002. – 559 s.
417. Dabrowski Z. Pedagogika opiekynstza w zarysie. – Olsztyn, 1996. – Т.1. – 258 s.
418. Dabrowski Z. Pedagogika opiekynstza w zarysie. – Olsztyn, 1996. – Т.2. – 230 s.
419. Hans-Friedrich Essman, Davide Pettenella. Forestry in Ukraine at the crossroads. – Lviv. – 2001. – 22 s.
420. Leistungshbericht SOS-Kinderdorf. – Munchen, 2004. – S. 17.
421. Leitbild des SOS-Kinderdorf. – Munchen, 2004. – S. 11.
422. Kelm A. Formy opieki nad dzieckiem w Polsce Ludowej. – Warszawa. – 1983. – 283 s.
423. Pedagogika opiekunstza. – Warszawa, 1997. – 332 s.
424. Rex A. Skidmore, Milton G. Thackeray. Wprowadzenie do pracy socjalnej. – Katowice, 1998. – 366 s.
425. Trempala E. Opieka i wychowanie // Encyklopedia pedaqociczna. – Warszawa, 1966. – 654 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

Перелік документів нормативно-правової бази опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)

1. Постанова РНК УРСР від 11.06.40 р. № 831 «Про затвердження Положення порядок патрунування дітей у колгоспах та родинах трудящих».
2. Постанова РНК СРСР від 23.01.42 р. № 75 «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків».
3. Постанова РНК СРСР від 01.09.43 р. № 942 «Про поліпшення роботи дитячих будинків».
4. Постанова РНК УРСР і ЦК КП (б)У від 30.07.44 р. № 917 «Про заходи боротьби з безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР».
5. Постанова РНК СРСР від 06.07.44 р. № 829 «Положення про середні школи сільської молоді».
6. Розпорядження РНК СРСР від 30.04.44 р. № 9492 «Положення про середні школи робітничої молоді».
7. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 23.02.45 р. № 280 «Про роботу вечірніх шкіл робітничої та селянської молоді УРСР».
8. Постанова РНК УРСР від 11.04.45 р. № 559 «Про затвердження положення про колгоспний дитячий будинок».
9. Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 15.06.45 р. № 896 «Про підготовку початкових, семирічних і середніх шкіл до нового 1945-1946 н.р.»
10. Постанова РНК УРСР від 24.07.45 р. № 1127 «Про зміни й доповнення Положення про порядок патрунування дітей-сиріт у колгоспах і родинах трудящих».
11. Постанова РНК УРСР від 05.10.45 р. № 1228 «Про хід виконання плану заходів щодо поширення мережі дитячих закладів та поліпшення медичного і побутового обслуговування жінок та дітей».
12. Кодекс законів УРСР від 1.01.46 р. «Про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану (зі змінами і доповненнями)».
13. Постанова РНК УРСР від 08.03.46 р. № 349 «Про організацію в колгоспах і при сільських Радах УРСР дитячих ясел і дитячих майданчиків у 1946 р.».
14. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП (б)У від 5.04.46 р. № 573 «Про стан дитячих будинків Української РСР та заходи щодо поліпшення їх роботи».
15. Постанова Ради Міністрів УРСР від 22.08.46 р. № 1527 «Про зміну строків навчання у вечірніх школах сільської молоді УРСР».
16. Постанова Ради Міністрів УРСР від 21.09.46 р. № 1677 «Про роботу вечірніх шкіл робітничої та сільської молоді УРСР у 1946-1947 н.р.».
17. Постанова Ради Міністрів УРСР і ЦК КП (б)У від 13.04.47 р. № 150-23 «Про заходи по оздоровленню дітей влітку 1947 р.».

18. Постанова Ради Міністрів УРСР від 03.07.47 р. № 1092 «Про поліпшення роботи організацій Червоного Хреста щодо шефства над дітьми-сиротами, сім'ями загиблих та інвалідами Вітчизняної війни».
19. Постанова Ради Міністрів УРСР від 14.07.47 р. № 1124 «Про прийом дітей з дитячих будинків Міністерства освіти Української РСР із дитприймачів-розподільників Міністерства внутрішніх справ Української РСР у ремісничі та залізничні училища Міністерства трудових резервів СРСР».
20. Постанова Ради Міністрів УРСР від 10.11.47 р. № 2093 «Про штати і посадові оклади адміністративно-педагогічного і обслуговуючого персоналу інтернатів при початкових, семирічних і середніх школах».
21. Постанова Ради Міністрів УРСР від 10.03.48 р. № 335 «Про заходи по ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності».
22. Постанова Ради Міністрів УРСР від 25.06.48 р. № 1162 «Про земельні ділянки при дитячих будинках».
23. Постанова Ради Міністрів УРСР від 19.11.48 р. № 1642 «Про заходи щодо поліпшення роботи дитячих будинків».
24. Постанова Ради Міністрів УРСР від 22.05.49 р. № 1613 «Про організацію в системі Міністерства освіти УРСР заочних середніх шкіл».
25. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 01.07.49 р. № 788-р «Про порядок відкриття дитячих туристських баз (таборів) і дитячих майданчиків».
26. Постанова РНК УРСР від 24.11.49 р. № 1876 «Про створення дитячих будинків при промислових підприємствах».
27. Постанова Ради Міністрів УРСР від 23.02.51 р. № 360 «Про організацію в 1951 році сезонних дитячих ясел і дошкільних майданчиків у колгоспах і радгоспах Української РСР».
28. Постанова Ради Міністрів УРСР від 27.08.51. № 2265 «Про заходи щодо поліпшення роботи дитячих закладів у колгоспах Української РСР».
29. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 08.08.52 р. № 1116-р «Про поширення на учнів шкіл робітничої молоді, які працюють в установах і організаціях, чинності розпорядження Раднаркому Української РСР від 6 липня 1945 р. № 676 про надання додаткових відпусток на період випускних екзаменів».
30. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.54 р. № 1248 «Про норми забезпечення одягом і взуттям дітей і підлітків з дитячих будинків і шкіл-інтернатів для глухонімих, сліпих та розумово відсталих дітей, які направляються до батьків або осіб, які їх замінюють».
31. Постанова Ради Міністрів УРСР від 21.05.55 р. № 659 «Статут дитячого будинку системи Міністерства освіти УРСР».
32. Постанова Ради Міністрів УРСР від 22.06.55 р. № 789 «Про трудовлаштування вихованців дитячих будинків Міністерства освіти УРСР, дитячих колоній і приймачів-розподільників Міністерства внутрішніх справ УРСР та патрунованих підлітків у 1955 р.».

33. Постанова Ради Міністрів УРСР від 02.09.55 р. № 1148 „Про забезпечення учнів-сиріт і учнів-дітей багатодітних сімей безплатними підручниками”.
34. Основи законодавства СРСР і УРСР про шлюб і сім'ю.
35. Постанова Ради Міністрів УРСР від 14.09.56 р. № 1134 «Про заходи щодо поліпшення виховання дітей, які залишилися без піклування батьків».
36. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 20.10.56 р. № 1308 «Про заходи по дальшому розвитку мережі шкіл-інтернатів в Українській РСР».
37. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 15.09.56 р. «Про організацію шкіл-інтернатів».
38. Наказ Міністерства освіти УРСР від 17.04.57 р. № 167 «Про роботу шкіл робітничої і сільської молоді та заочних середніх шкіл».
39. Постанова Ради Міністрів УРСР від 25.02.57 р. № 166 «Про розміри і порядок стягування плати за утримання в школах-інтернатах дітей колгоспників».
40. Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.03.57 р. № 238 «Про забезпечення вихованців дитячих будинків одягом і взуттям».
41. Постанова Ради Міністрів УРСР від 20.05.57 р. № 474 «Про заходи по поліпшенню охорони материнства і дитинства в Українській РСР».
42. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15.06.57 р. № 615 «Про затвердження положення про школи-інтернати Міністерства освіти Української РСР».
43. Постанова Ради Міністрів УРСР від 18.07.57 р. № 786 «Про затвердження інструкції по обліку дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР».
44. Постанова Ради Міністрів УРСР від 09.08.57 р. № 892 «Про додаткові заходи, зв'язані з організацією шкіл-інтернатів».
45. Постанова Ради Міністрів УРСР від 29.11.57 р. № 1385 «Про стан і заходи щодо поліпшення патрунування дітей, роботи дитячих будинків та спеціальних шкіл-інтернатів».
46. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.03.58 р. № 328 «Про затвердження Положення про комісії по влаштуванню дітей і підлітків при виконавчих комітетах обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих».
47. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15.04.58 р. № 417 «Про порядок затвердження індивідуальних статутів середніх спеціальних учбових закладів і внесення змін у Положення про середні школи робітничої молоді і школи сільської молоді».
48. Закон Української РСР від 17.04.59 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР».

49. Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 23.06.59 р. № 955 «Про заходи по розвитку шкіл-інтернатів в Українській РСР на 1959-1965 рр.».
50. Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 13.04.59 р. № 522 «Про соціалістичне змагання областей, міст і районів за кращу підготовку шкіл та дитячих установ до нового навчального року».
51. Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 13.07.59 р. № 1073 «Про розширення самообслуговування в загальноосвітніх школах, школах-інтернатах, дитячих будинках, професійно-технічних училищах, суворовських училищах, у середніх спеціальних та вищих учбових закладах Української РСР».
52. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26.08.59 р. № 1314 «Про затвердження інструкції по обліку дітей і підлітків шкільного віку».
53. Постанова Ради Міністрів УРСР від 09.12.59 р. № 1890 «Про встановлення скороченого робочого дня або скороченого робочого тижня для осіб, які успішно навчаються без відриву від виробництва в школах робітничої і сільської молоді – вечірніх (змінних – сезонних) і заочних середніх загальноосвітніх школах».
54. Наказ Міністерства освіти Української РСР від 04.06.60 р. № 108 «Про хід виконання постанови колегії Міністерства освіти УРСР від 20 липня 1959 р.» „Про поступову реорганізацію протягом 1959-1965 рр. дитячих будинків у школи-інтернати».
55. Постанова Ради Міністрів УРСР від 11.07.60 р. № 1132 «Про затвердження Положення про об'єднану дошкільну дитячу установу (ясла-садок)».
56. Постанова Ради Міністрів УРСР від 16.08.60 р. № 1337 «Про затвердження положень про восьмирічну школу, середню трудову політехнічну школу з виробничим навчанням, вечірню (змінну) середню загальноосвітню школу робітничої та сільської молоді та загальноосвітню середню заочну школу».
57. Постанова Ради Міністрів УРСР від 16.08.60 р. № 3338 «Про затвердження Положення про школу з продовженим днем».
58. Постанова Ради Міністрів УРСР від 28.03.61. р. № 24 «Про підсумки соціалістичного змагання областей, міст і районів за кращу підготовку шкіл і дитячих установ до нового 1960-1961 н.р.».
59. Постанова Ради Міністрів УРСР від 28.03.61. р. № 400 «Про Положення про середні спеціальні учбові заклади СРСР».
60. Постанова Ради Міністрів УРСР від 19.12.61. р. № 1697 «Про затвердження Положення про вечірні (змінні) професійно-технічні училища і вечірні (змінні) відділення при денних професійно-технічних училищах».
61. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26.02.62 р. № 218 «Про доповнення типових штатів дитячих дошкільних закладів, дитячих будинків, шкіл-інтернатів і санаторно-лісних шкіл».

62. Постанова Ради Міністрів УРСР від 29.09.62 р. № 1137 «Про типові штати шкіл-інтернатів».
63. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 23.07.63 р. № 852 «Про заходи по дальшому розвитку вищої і середньої спеціальної освіти, поліпшенню підготовки і використання спеціалістів».
64. Постанова Ради Міністрів УРСР від 05.02.63 р. № 132 «Про затвердження положення про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових шкіл з виробничим навчанням Української РСР».
65. Постанова Ради Міністрів УРСР від 04.07.63 р. № 770 «Про оплату за утримання в будинках дитини дітей, які мають батьків».
66. Постанова Ради Міністрів УРСР від 17.07.63 р. № 824 «Про здійснення загального обов'язкового восьмирічного навчання дітей і підлітків та про заходи по запобіганню дитячій бездоглядності в Українській РСР».
67. Постанова Ради Міністрів УРСР від 19.07.63 р. № 836 «Про затвердження умов соціалістичного змагання областей міст і районів за кращу підготовку шкіл, дошкільних та інших дитячих закладів до нового навчального року».
68. Постанова Ради Міністрів УРСР від 13.09.63 р. № 1062 «Про затвердження типових штатів і штатних нормативів денних та вечірніх (змінних) міських і сільських професійно-технічних училищ, Головного управління професійно-технічної освіти при Раді Міністрів УРСР».
69. Постанова Ради Міністрів УРСР від 05.02.63 р. № 132 «Про затвердження Положення про виробниче навчання учнів середніх загальноосвітніх трудових політехнічних шкіл з виробничим навчанням Української РСР».
70. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15.02.63 р. № 199 «Про пільги для вихованців дитячих будинків і шкіл-інтернатів, які поступають для продовження навчання у середні спеціальні навчальні заклади».
71. Постанова Ради Міністрів УРСР від 30.09.63 р. № 1118 «Про доповнення положення про школи з продовженим днем».
72. Постанова Ради Міністрів УРСР від 30.10.63 р. № 1213 «Про професійно-технічні училища з 12-річним строком навчання».
73. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15.11.63 р. № 1267 «Про фінансування та нормативи асигнувань на утримання учнів, навчальні витрати і обладнання Київської спеціалізованої школи-інтернату фізико-математичного профілю».
74. Постанова Ради Міністрів УРСР від 28.11.63 р. № 1321 «Про організацію інтернату при Київському хореографічному училищі».
75. Постанова Ради Міністрів УРСР від 09.05.64 р. № 581 «Про дальше поліпшення вищої і середньої спеціальної заочної та вечірньої освіти».
76. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 28.08.64 р. № 919 «Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням в УРСР».

77. Постанова Ради Міністрів УРСР від 02.11.64 р. № 1115 «Про перетворення виховних колоній для неповнолітніх в спеціальні школи і спеціальні професійно-технічні училища».
78. Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 13.08.65 р. «Про безплатний проїзд школярів, які проживають у сільській місцевості».
79. Постанова Ради Міністрів УРСР від 25.05.65 р. № 522 «Про внесення часткових змін і доповнень до постанови Ради Міністрів Української РСР від 2 листопада 1964 року № 1115 «Про перетворення виховних колоній для неповнолітніх у спеціальні школи і спеціальні професійно-технічні училища».
80. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 25.08.65. р. 982-р «Про дозвіл Міністерства освіти УРСР при потребі направляти на вільні місця в школах-інтернатах республіки дітей з інших областей».
81. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 25.08.65. р. № 982-р. «Про заборону облвиконкомам, Київському і Севастопольському міськвиконкомам закривати школи-інтернати без погодження з міністерством УРСР».
82. Постанова Ради Міністрів УРСР від 04.05.66 р. № 360 «Про затвердження Положення про комісії по трудовлаштуванню молоді».
83. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 08.12.66 р. № 900 «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи в Українській РСР».
84. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 04.03.66 р. № 206 «Про заходи по розширенню навчання і влаштування на роботу в народне господарство молоді, яка закінчує загальноосвітні школи Української РСР в 1966 році».
85. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 17.07.66.р. № 782-р «Про створення спеціалізованої школи-інтернату спортивного профілю».
86. Указ Верховної Ради УРСР від 26.08.67 р. «Про затвердження положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1967 р. № 34).
87. Витяг з Указу Верховної Ради УРСР від 26.08.67 р. «Про затвердження Положення про громадських вихователів неповнолітніх» (Відомості Верховної Ради УРСР, 1967 р. № 34).
88. Наказ Міністерства освіти СРСР від 26.12.67 р. № 986/65 „Про серйозні недоліки в роботі дитячих будинків».
89. Постанова Ради Міністрів УРСР від 25.04.67 р. № 260 «Про затвердження Положення про технічні училища Української РСР».
90. Постанова Ради Міністрів УРСР від 08.01.69 р. № 9 «Про норми видачі та строки використання одягу, взуття і м'якого інвентарю в установах соціального забезпечення».
91. Постанова Ради Міністрів УРСР від 17.12.69 р. № 656 «Про зміну порядку надання пільг особам які навчаються без відриву від виробництва

- у школах робітничої і сільської молоді та заочних середніх загальноосвітніх школах».
92. Кодекс Законів УРСР від 20.06.69.р. «Про шлюб і сім'ю Української РСР».
93. Розпорядження Ради Міністрів УРСР від 11.02.70. р. № 101-р. «Про встановлення норм харчування у школах-інтернатах для хворих дітей».
94. Правила опіки і піклування в Українській РСР від 15.07.71 р.
95. Постанова Ради Міністрів УРСР від 12.07.71 р. № 264 «Про деякі заходи по зміцненню навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл у сільській місцевості».
96. Постанова Ради Міністрів УРСР від 18.08.71 р. № 389 «Про відрахування на виховну і фізкультурно-масову роботу з дітьми в домоуправліннях».
97. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.06.72 р. № 344 «Про дальше вдосконалення системи професійно-технічної освіти Української РСР».
98. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів РСР від 07.07.72 р. № 326 «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи Української РСР».
99. Постанова Ради Міністрів УРСР від 09.08.72 р. № 364 «Про затвердження інструкції з обліку дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР».
100. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 28.08.73 р. № 395 „Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи в Українській РСР».
101. Постанова Ради Міністрів СРСР від 17.03.73 р. № 162 «Про міри по дальшому розвитку мережі дитячих дошкільних закладів у колгоспах»
102. Закон Української РСР від 28.06.74 р. «Про народну освіту».
103. Положення від 05.11.74 р. № 516 «Про опікунську раду при виконкоммах місцевої ради народних депутатів».
104. Наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 19.01.76 р. № 52 «Положення про будинок дитини».
105. Інструкція «Про порядок прийому дітей у будинок дитини та виписку з нього»: Затв. Міністерством охорони здоров'я СРСР від 19.01.76 р. № 5.
106. Інструкція «Про порядок передачі дітей і підлітків на усиновлення, під опіку (піклування) та їх медичне забезпечення»№: Затверджена Міністерством охорони здоров'я СРСР і Міністерством освіти СРСР від 28.09.77 р. № 885/131.
107. Постанова ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР від 20.01.78 р. № 46 «Про заходи по виконанню постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР „Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл».
108. Наказ Міністерства освіти СРСР від 23.06.78 р. № 98 «Типове положення про загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків».

109. Наказ Міністерства освіти СРСР від 12.10.1978 р. № 160 «Про надання допомоги дитячим будинкам і школам-інтернатам для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без опіки батьків».
110. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26.09.78 р. № 474 «Про заходи по дальшому зміцненню навчально-матеріальної бази загальноосвітніх шкіл для поліпшення трудового навчання учнів».
111. Про комплектування шкіл-інтернатів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків // Лист Міністерства освіти СРСР від 24.04.79 р. № 29-м.
112. Про надання профспілковими організаціями допомоги дитячим будинкам і школам-інтернатам для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків // Лист Міністерства освіти СРСР від 20.08.79 р. № 58-м
113. Постанова Ради Міністрів УРСР від 26.07.80 р. № 405 «Про заходи по дальшому поліпшенню використання випускників професійно-технічних учбових закладів республіки на промислових підприємствах, будовах і в сільському господарстві».
114. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 14.04.81 р. № 186 «Про організацію виконання постанови ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 22.01.81. «Про заходи по посиленню державної допомоги сім'ям, які мають дітей».
115. Постанова Ради Міністрів УРСР від 23.03.82 р. № 154 «Про затвердження Положення про порядок працевлаштування випускників середніх загальноосвітніх шкіл та іншої молоді, яка не продовжує навчання з відривом від виробництва».
116. Постанова Ради Міністрів УРСР від 14.02.84 р. № 83 «Про загальноосвітні школи-інтернати, дитячі будинки та інші інтернатні заклади».
117. Постанова Ради Міністрів УРСР від 10.07.84 р. № 281 «Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи».
118. Рішення колегії МО УРСР від 24.03.84 р. Протокол 3/30 «Про стан утримання і виховання дітей в дитячих будинках та школах-інтернатах для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків».
119. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 15.02.85 р. № 67 «Про заходи по поліпшенню виховання, навчання і матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків у будинках дитини, дитячих будинках та школах-інтернатах».
120. Наказ МО УРСР від 25.04.85 р. № 78 2Про атестацію вчителів, вихователів, старших піонервожатих загальноосвітніх шкіл, шкіл-інтернатів, дитячих будинків усіх типів і найменувань, вихователів дитячих дошкільних закладів».
121. Наказ МО СРСР від 01.10.85 р. № 180 «Положення про порядок призначення і виплати грошової допомоги на дітей, які перебувають під опікою чи піклуванням».

122. Постанова колегії МО УРСР, Секретаріату ЦК ЛКСМ України, колегії Міністерства охорони здоров'я УРСР, Президії ЦК Товариства Червоного Хреста УРСР № 12/144 р. «Про підсумки всесоюзного огляду дитячих будинків і загальноосвітніх шкіл-інтернатів щодо подальшого покращення умов життя вихованців, стану навчально-виховної і оздоровчої роботи».
123. Інструкція «Про передачу дітей і підлітків на всиновлення, під опіку (піклування) і захист інтересів дітей раннього віку»: Затверджена Міністерством охорони здоров'я СРСР і Міністерством освіти СРСР від 14.01.86 р. № 12/71.
124. Рішення колегії МО УРСР від 28.11.86 р. № 11/122-р «Про дальше вдосконалення роботи вечірніх і заочних шкіл по підвищенню загальноосвітнього рівня працюючої молоді».
125. Наказ МО УРСР від 26.02.86 р. № 65 «Про попередження травматизму і нещасних випадків серед вихованців шкіл-інтернатів».
126. Наказ МО УРСР від 11.09.86 р. № 296 «Про затвердження положення про батьківський комітет загальноосвітньої школи».
127. Наказ Міністерства охорони здоров'я СРСР від 10.11.86 р. № 1470 «Про посилення медико-санітарного контролю за умовами навчання і станом здоров'я дітей шестирічного віку».
128. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 25.08.87 р. № 289 «Про організацію виконання в республіці постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР по усуненню серйозних недоліків у роботі з дітьми-сиротами і дітьми, які залишилися без піклування батьків, докорінному поліпшенню їх виховання, навчання і матеріального забезпечення».
129. Наказ Міністерства освіти УРСР від 30.12.87 р. № 394 «Про затвердження Положення про обласний, міський, районний Будинок (Палац) піонерів і школярів».
130. Наказ Міністерства освіти УРСР від 13.07.87 р. № 221 «Про додаткові заходи щодо покращення організації харчування дітей в загальноосвітніх школах, дошкільних і інтернатних закладах республіки».
131. Наказ Міністерства освіти УРСР від 30.12.87 р. № 372 «Про запровадження у загальноосвітніх школах щоденної години здоров'я».
132. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 31.07.87 р. № 872 «Про заходи з докорінного поліпшення виховання, навчання й матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків».
133. Постанова уряду СРСР від 05.10.88 р. № 318 «Про створення дитячих будинків сімейного типу».
134. Постанова Президії Укрпрофради, бюро ЦК ЛКСМУ, колегії Міністерства освіти УРСР, колегії Державного комітету УРСР по професійно-технічній освіті від 15.03.88 р. № П-11-5г «Про республіканський огляд роботи профспілкових і комсомольських організацій, установ народної та професійно-технічної освіти по організації відпочинку дітей та підлітків під час канікул 1988-1990 рр.».

135. Постанова Держкомпраці СРСР, Держосвіти СРСР, Секретаріату ВЦРПС та Секретаріату ЦК ВЛКСМ від 03.06.88 р. № 343/90-01-490/25-01/17-30/43/34-а «Положення про порядок і умови добровільної праці учнів загальноосвітньої і професійної школи у вільний від навчання час».
136. Наказ Міністерства освіти УРСР і Бюро Міжнародного молодіжного туризму «Супутник» ЦК ЛКСМ України від 14.03.88 р. № 38/53 «Про хід виконання постанови колегії Міністерства освіти УРСР і Секретаріату ЦК ЛКСМ України від 30.05.85 р. «Про вдосконалення туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді» і завдання по виконанню постанови Секретаріату ЦК ВЛКСМ і колегії Міністерства освіти СРСР від 05.08.87р. «Про заходи по дальшому вдосконаленню туристсько-екскурсійної роботи з школярами».
137. Наказ Міністерства освіти УРСР від 30.12.87 р. № 372 «Про запровадження у загальноосвітніх школах щоденної години здоров'я».
138. Наказ Міністерства освіти СРСР від 16.02.88 р. № 21 «Про затвердження положення про інспектора шкіл по охороні дитинства».
139. Наказ Міністерства народної Української РСР від 29.12.88 р. № 60 «Про реалізацію органами народної освіти республіки завдань, передбачених рішенням Президії Ради Міністрів УРСР «Про хід виконання рішень Партії та Уряду з питань поліпшення роботи дитячих інтернатних закладів та зміцнення їх матеріально-технічної бази».
140. Наказ Державного комітету СРСР по народній освіті від 08.06.88 р. № 123 «Про вдосконалення організації і проведення туристських походів, експедицій та екскурсій школярів».
141. Постанова Президії Укрпрофради, Бюро ЦК ЛКСМ України, колегії Міністерства народної освіти УРСР від 13.01.89 р. № П-18-2 г/Б-23/3а/3/33р. «Про підсумки республіканського огляду по організації відпочинку дітей і підлітків під час канікул у 1988 році».
142. Постанова Ради Міністрів СРСР від 08.12.90 р. № 1238 «Про заходи щодо поліпшення роботи спеціальних навчально-виховних закладів для дітей і підлітків, які мають вади у фізичному або розумовому розвитку».
143. Постанова Ради Міністрів УРСР від 09.01.91 р. № 8 «Про поліпшення умов життя дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків».

Додаток Б
Вибіркові дані про влаштування дітей і підлітків

Додаток Б 1
Звіти МО УРСР про влаштування дітей, що залишилися без батьків (вкл. 24 обл. і м. Київ) за 1945-1947 рр.

Діти, яких влаштовують органи народної освіти	Всього взято на облік дітей, що залишилися без батьків	Всього влаштовано дітей, що залишилися без батьків	З загального числа дітей Воїнів ЧА і партизанів ВВВ, а також дітей-сиріт, батьки яких загинули від рук німецьких окупантів		Куди влаштовано			
			Взято на облік	З них улаштовано	В дитячі заклади (будинок дитини, дитячі будинки)	На патронат	Установлено	На опіку
I квартал 1945р. по УРСР	11 910	10 305	7 288	6 508	2 131	3 817	470	3 239
II квартал 1945р. по УРСР	32 203	29 608	17 412	16 708	6 655	11 093	1 239	9 006
IV квартал 1945р. по УРСР	92 572	88 846	51 659	50 089	22 188	34 434	3 964	21 414
I квартал 1946 р.	22 384	18 726	13 058	12 070	3 483	9 459	746	4 418
III квартал 1946 р.	55 772	48 864	33 066	31 170	13 446	20 818	1 968	9 587
IV квартал 1947 р.	77 456	68 676	46 232	43 605	21 562	26 703	2 745	11 948

Джерела: [341; 346, 347].

Продовження додатку Б

Додаток Б 2

Звіт про влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків,
на 1 січня 1956 рокуРозділ I. Облік і влаштування дітей і підлітків віком до років включно, які влаштовані
вперше за 1955 рік*

Залишилися невлаштованими до початку звітнього року на 1.01.1955 р.	1.	300
Виявлено і взято на облік за звітний рік з 1.01.1955 р. до 31.12.1955 р. включно	2.	15 445
Із загальної кількості дітей (рядки 1+2) влаштовано за звітний рік	В дитячі будинки	3. 2 234
	В сім'ї працюючих (на опіку, патронат, усиновлено)	4. 12 524
	Влаштовано в радгоспи, МТС, колгоспи, на виробництво, в ремісничі і залізничні училища, в школи ФЗН та ін.	5. 755
Залишилися невлаштованими на 1 січня 1956 року (рядки 1+2-3-4-5=6)	6.	232

Розділ II. Рух дітей і підлітків віком до 17 років включно, які перебували на вихованні в сім'ях працюючих за 1955 рік

		Під опікою	Патронованих	Усиновлених	
		а	б	в	
Перебувало дітей і підлітків на вихованні в сім'ях працюючих на початок звітнього року, на 1.01.1955 р.	7.	19 718	58 804	14 255	
Прийнято на виховання в сім'ї працюючих з 1.01.1955 р. по 1.01.1956 р.	8.	2 729	9 007	3 402	
Знято з обліку дітей і підлітків, які знаходилися на вихованні в сім'ях працюючих за звітний рік з 1.01.1955 р. до 1.01.1956 р. з таких причин	За досягненням повноліття (18 років)	9.	1 539	4 382	706
	Влаштовано в дитячі будинки	10.	361	1 250	32
	Вибуло до батьків	11.	320	2 086	87
	Влаштовано в радгоспи, МТС, колгоспи, на виробництво, в ремісничі і залізничні училища, в школи ФЗН тощо	12.	1 301	6 113	135
	Інші причини	13.	588	2 841	229
Разом знято з обліку тих, які знаходилися на вихованні в сім'ях працюючих 1.01.1957 р. (рядки 9+10+11+12+13)	14.	4 109	16 672	1 189	
Перебуває дітей і підлітків на вихованні в сім'ях працюючих на 1.01.1956 р. (рядки 7+8-14=15)	15.	18 338	51 139	16 468	

* До звіту по I розділу не повинні включатися діти і підлітки: а) переведені з дитячих будинків на патронат, опіку, усиновлення; б) переведені з патронату, опіки і усиновлення в дитячі будинки; в) ті, які перебувають на патронаті і опіці; г) переведені з однієї групи в іншу, тобто переведені з патронату на опіку, з опіки на патронат тощо; д) діти і підлітки, переведені з дитячих будинків, інших районів (міст) в дитячі будинки, які знаходяться в даному районі (місті).

Джерело: [359, 2].

Продовження додатку Б

Додаток Б 3

Звіт про влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків
на 1 січня 1965 рокуРозділ I. Облік і влаштування дітей і підлітків віком до 17 років включно, які влаштовані
вперше, за 1965 рік*

Залишилися невлаштованими до початку звітнього періоду на 1 січня 1965 р.	1.	187
Виявлено і взято на облік за звітний рік з 1 січня 1965 р. по 31.12.1965 р. включно	2.	5 461
Із загального числа дітей (рядки 1+2) влаштовано за звітний рік	У дитячі будинки	3. 993
	В сім'ї працюючих (на опіку, патронат, усиновлення)	4. 4 308
	Влаштовано в радгоспи, МТС, колгоспи, на виробництво, в ремісничі і залізничні училища, до шкіл ФЗН та ін.	5. 249
Залишилися невлаштованими на 1 січня 1966 р. (рядки 1+2-3-4-5=6)	6.	98

Розділ II. Рух дітей і підлітків віком до 17 років включно, які перебували на вихованні в сім'ях працюючих за 1964 рік

		Перебувало на опіці	Патронованих	Усиновлених	
		А	Б	в	
Перебувало дітей і підлітків на вихованні в сім'ях працюючих на початок звітнього року, на 1.01.1965 р.	7.	8 740	3 296	19 631	
Прийнято на виховання в сім'ї працюючих з 1.01.1956 р. по 1.01.1966 р.	8.	1 704	884	1 068	
Знято з обліку тих, які перебували на вихованні в сім'ях працюючих за звітний рік з 1.01.1965 р. по 1.01.1966 р. з таких причин	За досягнення повноліття (18 років)	9.	861	427	3 073
	Влаштовано в дитячі будинки	10.	211	116	93
	Влаштовано в школи-інтернати	11.	598	170	295
	Вибуло до батьків	12.	76	57	88
	Влаштовано в радгоспи, колгоспи, на виробництво, в ремісничі училища, до шкіл ФЗН та ін.	13.	621	425	566
	З інших причин	14.	139	138	114
	Разом знято з обліку дітей і підлітків, які перебували на вихованні в сім'ях працюючих (рядки 9+10+11+12+13+14)	15.	2 506	1 333	4 229
Перебувало дітей і підлітків на вихованні в сім'ях працюючих на 1.01.1966 р. (рядки 7+8-15=16)	16.	7 938	2 847	17 370	

* До обліку по розділу I не повинні включатися діти і підлітки: а) переведені з дитячих будинків на патронат, опіку, усиновлення; б) переведені з патронату, опіки і усиновлення до дитячих будинків; в) ті, які знаходяться на патронаті та опіці і приїхали в складі сімей з інших районів (міст) на місце проживання в даний район (місто); г) переведені з однієї групи в іншу, тобто переведені з патронату на опіку, з опіки на патронат тощо; д) переведені з дитячих будинків інших районів (міст) до дитячих будинків, які знаходяться в даному районі (місті).

Джерело: [378, 1].

Продовження додатку Б

Додаток Б 4

Звіт про влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків, на 1 січня 1972 року

Розділ I. Облік і влаштування дітей і підлітків віком до 17 років включно, які влаштовані вперше, за 1972 рік*

Залишилися невлаштованими до початку звітної періоду на 1 січня 1972 року	1.	52
Виявлено і взято на облік за звітний рік з 1 січня 1972 р. по 31.12.1973 р. включно	2.	7 992
Із загального числа дітей (рядки 1+2) влаштовано за звітний рік	У дитячі будинки	3. 1 168
	В сім'ї працюючих (на опіку, патронат, усиновлення)	4. 6 673
	Влаштовано в радгоспи, МТС, колгоспи, на виробництво, профтехучилища	5. 181
Залишилися невлаштованими на 1 січня 1973 р. (рядки 1+2-3-4-5=6)	6.	22

Розділ II. Рух дітей і підлітків віком до 17 років включно, які перебували на вихованні в сім'ях працюючих за 1972 рік

		Перебувало	Патроно-	Усинов-
		на опіці	ваних	лених**
		а	б	в
Перебувало дітей і підлітків на вихованні в сім'ях працюючих на початку звітної року, на 1.01.1972 р.	7.	9 685	1 947	<u>19 516</u> 385
Прийнято на виховання в сім'ї працюючих з 1.01.1972 р. по 1.01.1973 р.	8.	3 814	654	<u>3 181</u> 206
Знято з обліку які перебували на вихованні в сім'ях трудящих за звітний рік з 1.01.1965 р. по 1.01.1966 р. з таких причин	За досягнення повноліття (18 років)	9. 1 097	319	1 413
	влаштовано в дитячі будинки і школи-інтернати	10. 389	96	79
	Вибуло до батьків	11. 169	46	32
	Влаштовано в радгоспи, колгоспи, на виробництво, в профтехучилища та ін.	12. 247	141	148
	З інших причин	13. 76	58	51
	Разом знято з обліку дітей і підлітків, які перебували на вихованні в сім'ях працюючих	14. 1 978	660	<u>1 722</u> 56
Перебувало дітей і підлітків на вихованні в сім'ях працюючих на 1.01.1973 р. (рядки 7+8-14=15)	15.	11 521	1 941	<u>20 975</u> 535

* До обліку по розділу I не повинні включатися діти і підлітки: а) переведені з дитячих будинків на патронат, опіку, усиновлення, б) переведені з патронату, опіки і усиновлення до дитячих будинків, в) ті, які знаходяться на патронаті та опіці і приїхали в складі сімей з інших районів (міст) на місце проживання в даній район (місто); г) переведені з однієї групи в іншу, тобто переведені з патронату на опіку, з опіки на патронат тощо; д) переведені з дитячих будинків інших районів (міст) до дитячих будинків, які знаходяться в даному районі (місті)

** У знаменнику показані дані про дітей, які проживають з одним з батьків, усиновлених вітчимами або мачухами. Дані про круглих сиріт у чисельнику.

Джерело: [385, 2].

Продовження додатку Б

Додаток Б 5

Звіт про влаштування дітей і підлітків, які залишилися без батьків, на 1 січня 1985 року

Розділ I. Облік і влаштування дітей і підлітків віком до 17 років включно, які влаштовані вперше, за 1985 рік

Всього дітей, які залишилися невлаштованими до початку звітної року на 1.01.1985 р.	1.	57
В тому числі дітей у віці від 7 років (6 років 11 місяців 29 днів і молодші)	2.	16
Всього дітей виявлено і взято під облік за звітний рік	3.	12 044
Із загальної кількості дітей (рядки 1+3) влаштованих за рік	Дітей у віці до 7 років (6 років 11 місяців 29 днів і молодші)	4. 4 517
	Дітей, взятих у батьків	5. 3 259
	В дитячі будинки і школи-інтернати на повне державне утримання	6. 3 054
	В тому числі дітей віком до 7 років	7. 1 398
	В сім'ї працюючих (під опіку, на патронат, на усиновлення)	8. 8 724
	В тому числі дітей віком до 7 років	9. 3 099
	В ПТУ, середні спеціальні навчальні заклади й інші навчально-виховні заклади на повне державне забезпечення	10. 237
Кількість дітей, які залишилися невлаштованими на 1.01.1985 р. (рядки 1+3-6-8-10=11)	11.	86 / в т.ч. дошкільнят

Розділ II. Рух дітей і підлітків віком до 17 років включно, які перебували на вихованні в сім'ях працюючих за 1985 рік

		Перебувало	Усиновлених *
		на опіці	
		1	2
Перебувало дітей і підлітків в сім'ях трудящих на 01.01.1985 р.	12.	26 184	<u>27 033</u> 9 963
Прийнято дітей на виховання в сім'ї працюючих	13.	7 327	<u>3 962</u> 1 563
В тому числі дітей у віці до 7 років	14.	2 005	<u>2 239</u> 685
Перебувало дітей і підлітків на вихованні в сім'ях працюючих на 01.01.1985 р.	15.	28 048	<u>29 102</u> 1 065

* У знаменнику показані дані про дітей, які проживають з одним з батьків, усиновлених вітчимами або мачухами. Дані про круглих сиріт у чисельнику.

Джерело: [394, 17].

Додаток Б 6
Форми влаштування дітей, які залишилися без батьків в Україні,
за 1955, 1965, 1985, 1990 роки.

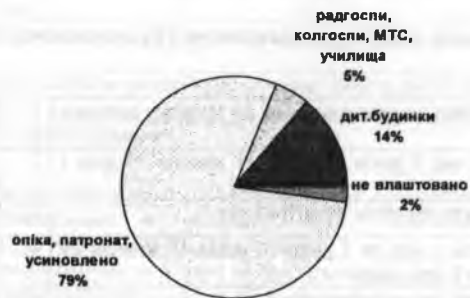

Рис. 1.2 (б). Форми влаштування дітей, які залишилися без батьків в Україні за 1955 р.

Рис.1.2 (в). Форми влаштування дітей, які залишилися без батьків, за 1965 р.

Рис. 1.2 (г). Форми влаштування дітей, які залишилися без батьків, за 1985 р.

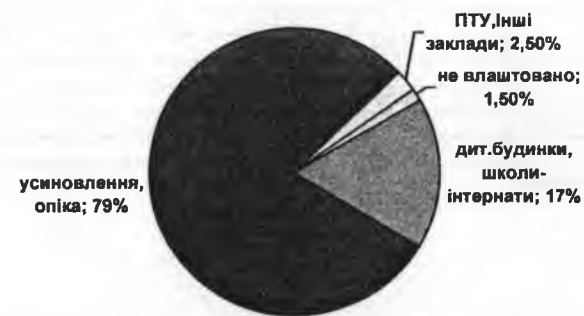

Рис.1.2 (д). Форми влаштування дітей, які залишилися без батьків в Україні, за 1990 р.

Додаток Б. 7

Зведені статистичні дані про контингенти учнів шкіл-інтернатів

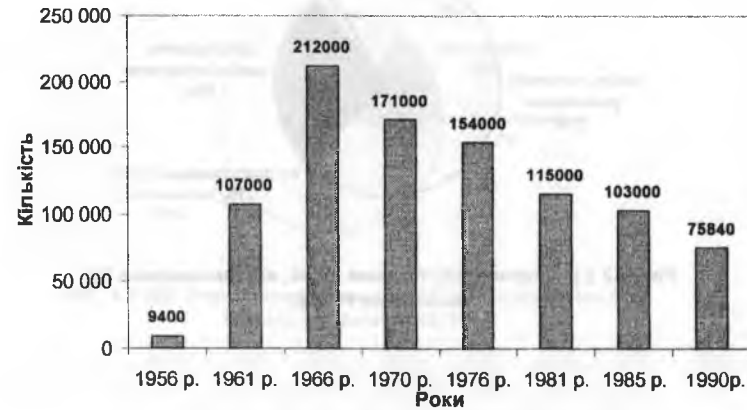

Рис. 1.3 (а). Контингент учнів шкіл-інтернатів за період 1956-1990 рр. (дані за Міністерством освіти УРСР)

Додаток В

Статистичні дані про заклади опіки дітей і молоді в Україні (1945-90 рр.)

Додаток В. 1

Відомість про кількість дітей з дитячих будинків Міністерства освіти УРСР і приймачів-розподільників Міністерства внутрішніх справ УРСР, що повинні бути прийняті в ремісничі та залізничні училища УРСР у 1947 р.

Області	Кількість дітей, що повинні бути прийняті	
	З дитячих будинків Міністерства освіти Української РСР	З приймачів-розподільників МВС Української РСР
1	2	3
Вінницька	395	-
Волошиловградська	1000	300
Дніпропетровська	710	390
Дрогобицька	160	40
Житомирська	100	35
Закарпатська	-	30
Запорізька	650	300
Ізмаїльська	-	50
Кам'янець-Подільська	60	-
Київська	720	280
Кіровоградська	-	50
Львівська	350	-
Миколаївська	400	-
Одеська	360	190
Полтавська	430	170
Сталінська	2200	-
Станіславська	100	80
Сумська	300	150
Тернопільська	-	125
Харківська	1200	310
Херсонська	15	-
Чернівецька	250	-
Чернігівська	-	100
Разом	9 400	2 600

Джерело: [225, 30].

Додаток В. 2

Продовження додатку В

План працевлаштування на підприємствах міністерств і відомств УРСР підлітків з дитячих приймачів-розподільників Міністерства внутрішніх справ УРСР та випускників дитячих будинків Міністерства освіти УРСР на 1948 р.

Міністерства на підприємствах	Всього підлітків	У тому числі:	
		з дитприймачів-розподільників (до кінця 1948 р.)	з дитячих будинків (протягом 3-го кварталу 1948 р.)
Міністерство місцевої промисловості УРСР	700	200	500
Міністерство житлово-цивільного будівництва УРСР	150	150	—
Міністерство промбудматеріалів УРСР	140	140	—
Міністерство комунального господарства УРСР	160	40	120
Міністерство рибної промисловості УРСР	40	40	—
Міністерство смакової промисловості УРСР	100	100	—
Міністерство легкої промисловості УРСР	400	—	400
Міністерство харчової промисловості УРСР	200	—	200
Міністерство текстильної промисловості УРСР	200	200	—
Міністерство меблевої промисловості і столярних виробів УРСР	150	150	—
Міністерство сільського господарства УРСР	50	50	—
Міністерство м'ясної і молочної промисловості УРСР	80	—	80
Укоопромлісспілка	250	250	—
Укоопромрада	600	420	180
Управління в справах поліграфії та видавництва при Раді Міністрів УРСР	60	60	—
Разом:	3 280	1 800	1 480

Джерело: [35, 40].

Продовження додатку В

Додаток В. 3

Список міст, в яких організовувалися додатково при відділах міліції дитячі кімнати у 1948 р.

Назва областей	Назва міст	Кількість кімнат
Харківська	Харків	3
	Богодухів	1
	Красноград	1
	Вовчанськ	1
	Чугуїв	1
Одеська	Первомайськ	1
	Котовськ	1
	Балта	1
	Роздільна	1
Закарпатська	Ужгород	2
	Хуст	1
	Берегове	1
	Мукачеве	1
	Севлюш (Виноградів)	1
Ізмаїльська	Рені	1
	Всього:	18 кімнат

Джерело: [35, 19-20].

Продовження додатку В

Додаток В. 4

Список міст УРСР, в яких організувалися заочні середні школи (1949 р.)

№ п.п.	Місто, де відкривається школа	Контингент учнів	Територія обслуговування
1.	Київ	500	м. Київ, Київська, Житомирська, Кам'янець-Подільська, Чернігівська області
2.	Харків	400	Харківська, полтавська, Сумська області
3.	Дніпропетровськ	300	Дніпропетровська, Запорізька області
4.	Жданов	300	Сталінська область
5.	Сталіно	300	Сталінська, Ворошилоградська області
6.	Одеса	500	Одеська, Кіровоградська, Вінницька області
7.	Миколаїв	300	Миколаївська, Херсонська області
8.	Ізмаїл	700	Ізраїльська область
9.	Львів	500	Львівська, Станіславська, Ровенська, Волинська, Дрогобицька, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська області

Джерело: [228, 4].

Продовження додатку В

Додаток В. 5

Мережа й контингенти шкіл-інтернатів системи Народного Комісаріату Освіти УРСР на 1945-46 р. для глухонімих, сліпих і розумово-відсталих дітей

ОБЛАСТІ	Кількість шкіл	В них вихованців
Вінницька	6	560
Ворошилоградська	4	360
Дніпропетровська	4	450
Житомирська	4	450
Запорізька	3	370
Ізмаїльська	1	120
Кам'янець-Подільська	3	360
Кіровоградська	3	200
Київська	7	500
м. Київ	4	450
Миколаївська	3	300
Одеська	7	600
Полтавська	9	630
Сталінська	8	720
Сумська	6	500
Харківська	5	600
Херсонська	2	200
Чернігівська	5	400
<i>Разом по східних областях</i>	84	7770
Волинська	1	100
Дрогобицька	2	160
Львівська	3	250
Ровенська	3	200
Станіславська	2	160
Тернопільська	2	160
Чернівецька	3	200
<i>Разом по західних областях</i>	16	1230
Разом	100	9000

Джерело: [217, 173].

Продовження додатку В

Додаток В. 6

Мережа закладів дитячих будинків станом на 01.01.1946 року

Типи установ	Міста і міські населення		Сільські місцевості		Разом		
	Кількість установ	В них дітей	Кількість установ	В них дітей	Кількість установ	В них дітей	
Всього	301	30 458	200	20 364	501	50 822	
З них для дітей	Дошкільного віку	18	1 669	1	94	19	1 763
	Шкільного віку	67	7 063	37	3 830	104	10 893
	Змішані	155	17 688	155	16 158	310	33 836
	Глухонімих	36	2 641	5	182	41	2 823
	Сліпих	9	449	-	-	9	449
	Розумово-відсталих (інших)	16	948	-	-	16	948
	Колгоспних	-	-	2	60	2	60
	З загальної кількості спеціальних дитячих будинків	87	11 190	58	7 034	145	18 224

Джерело: [346, 2].

Продовження додатку В

Додаток В. 7

План охоплення дітей колгоспними дитячими яслами і дитячими майданчиками на 1946 рік

Області	У колгоспах		Кількість дітей на дитячих майданчиках при сільрадах
	Кількість дітей в яслах	Кількість дітей на дитячих майданчиках	
Вінницька	68000	28000	-
Волинська	500	-	12000
Ворошиловградська	45000	15000	-
Дніпропетровська	65000	34000	-
Дрогобицька	300	-	9000
Житомирська	50000	28000	-
Закарпатська	-	-	10000
Запорізька	55000	28000	-
Ізмаїльська	8000	-	6500
Кам'янець-Подільська	55000	23000	-
Київська	60000	28000	-
Кіровоградська	400	-	12000
Львівська	40000	17000	-
Миколаївська	60000	30000	-
Одеська	70000	35000	-
Полтавська	350	-	10000
Ровенська	50000	16000	-
Сталінська	50	-	12000
Станіславська	50000	28000	-
Сумська	1000	-	14000
Тернопільська	65000	35000	-
Харківська	35000	17000	-
Херсонська	600	-	8500
Чернівецька	50000	26000	-
Чернігівська			
Разом	900000	426000	94600

Джерело: [219, 106].

Продовження додатку В

Додаток В. 8

Звіт за літні дитячі майданчики за сезон до 01.09.55 р.

	Всього за сезон в міських і сільських місцевостях				У тому числі в сільській місцевості		
	Кількість літніх дитячих майданчиків, що працюють весною, літом, восени (до 1.09) * 1955 р.	Ними обслуговувалося дітей за весь весняно-літній-осінній період	З них дітей віком від 3-х до 7 років	Кількість завідувачів і вихователів	Кількість дитячих майданчиків (з графі 1)	Ними обслуговувалося дітей (з графі 2-ої)	
Майданчики відділів народної освіти Зокрема	Всього	292	20 245	3 614	910	154	5 723
	дошкільні	58	2 355	2 162	175	35	1 168
	шкільні	234	17 890	1 452	735	119	4 555
Майданчики інших відомств і організацій (шкільні, дошкільні і змішаного типу) без колгоспних	75	7 296	2 914	253	213	1 052	
Майданчики колгоспів (дошкільні і для дітей різного віку)	4 985	191 817	115 846	11 353	4 898	185 031	
Всього дитмайданчиках на	5 352	219 358	112 374	12 516	5 075	191 806	

* Включаючи майданчики, що закрилися до 1.09.

Джерело: [360, 44].

Продовження додатку В

Додаток В. 9

Дитячі інтернатні заклади по областях України в 1989 р.

Області	Будинки дитини		Дитячі будинки		Школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків	
	Кількість закладів	В них дітей	Кількість закладів	В них дітей	Кількість закладів	В них дітей
Українська РСР	43	4 596	43	3 632	35	8 214
Вінницька	2	175	1	84	2	397
Волинська	1	72	1	54	1	221
Дніпропетровська	4	372	4	389	2	497
Донецька	3	282	5	388	3	749
Житомирська	2	134	1	93	2	382
Закарпатська	1	195	3	195	1	217
Запорізька	2	197	1	72	1	312
Івано-Франківська	1	100	1	88	1	268
Київська (без м. Києва)	3	322	1	91	1	270
М. Київ	1	161	1	146	2	433
Кіровоградська	1	120	2	135	1	238
Кримська	3	318	3	138	2	531
Луганська	1	125	1	69	1	228
Львівська	2	210	1	165	1	240
Миколаївська	1	121	2	142	1	272
Одеська	3	386	2	165	2	488
Полтавська	1	129	1	107	1	287
Ровенська	1	101	2	121	1	205
Сумська	1	1-9	1	118	1	229
Тернопільська	1	85	1	78	1	283
Харківська	3	348	2	228	2	490
Херсонська	1	91	1	94	1	226
Хмельницька	1	96	1	98	1	126
Черкаська	1	97	2	194	1	253
Чернівецька	1	109	1	82	1	172
Чернігівська	1	141	1	98	1	200

Джерело: [181, 86].

Додаток В 10

Зведений звіт дитячих будинків за 1990 рік

Тип закладу	№ рядків	Міська місцевість		Сільська місцевість	
		Кількість закладів	у них вихованців	Кількість закладів	у них вихованців
		6	7	8	9
Дитячі будинки Держосвіти та інших міністерств	1	34	2765	6	408
у тому числі: загального типу	2	20	1666	3	256
санаторні	3	1	58	0	0
інші	4	13	1041	3	152
Самостійні дитячі будинки інших міністерств	5	1	140	0	0
Школи-інтернати для дітей залишених без опіки батьків	6	32	6923	4	661
Крім того К-сть дитячих будинків сімейного типу	7	0	0	0	0
У них дітей	8	0	0	0	0

Джерело: [400, 8].

Додаток В 11

Зведені звіти по школах-інтернатах за 1990/1991 рр.

Назва	Міські поселення	Сільські поселення	Разом
Загальна кількість шкіл-інтернатів	253	42	295
початкових (Iст.)	0	0	0
неповних середніх (I-IIIст.)	123	26	149
середніх (I-IIIст.)	130	16	146
У тому числі:			
III ступеня (10-11 (12) класи)	0	0	0
шкіл з поглибленим вивченням різних предметів	23	2	25
З них:			
гімназій	1	0	1
ліцеїв	2	0	2
шкіл для дітей з недоліками розумового або фізичного розвитку	0	0	0
санаторно-лісних шкіл	0	0	0
початкових	0	0	0
неповних середніх	0	0	0
середніх	0	0	0

Джерело: [399, 4-5]

Додаток В 12

Контингент дітей в дитячих будинках на 1 січня 1957 року по Україні

	Дитячі будинки			Школи-інтернати		
	Місто	Село	Разом	Місто	Село	Разом
Всього:	24666	21178	45844	12298	3784	16082

Джерело [357, 17].

Кількість дитячих будинків на 1 січня 1957 року

	Дитячі будинки			Школи-інтернати			Разом		
	Місто	Село	Разом	Місто	Село	Разом	Місто	Село	Разом
Всього:	250	199	449	102	45	147	352	244	596

Джерело: [357, 18].

Кількість патронованих дітей на 1 січня 1957 року

	За планом 1955р.		На 1.01.1956р.	%
	Всього:	70000		

Джерело: [357, 34].

Мережа позашкільних установ за 1956 рік

№ п.п.	Типи закладів	План	Виконано	%
1.	Палади піонерів	27	27	100
2.	Будинки піонерів	517	503	97,3
3.	Станції юних техніків	57	54	94,7
4.	Станції юних натуралістів	38	38	100
5.	Екскурсійні станції	26	26	100
6.	Спортивні школи	94	96	102,1
7.	Дитячі парки	12	7	58,3
8.	Дитячі стадіони	11	7	63,6
	Всього закладів	782	758	96,9

Джерело: [357, 3].

Додаток В 13

Довідка про реорганізацію дитячих будинків у школи-інтернати

№ п/п	Кількість дитбудинків на 1 січня			Кількість вихованців на 1 січня			Кількість дитбудинків		Кількість вихованців, які передані у школи-інтернати		
							реорганізовані	закриті			
	1959 р.	1960 р.	1961 р.	1959 р.	1960 р.	1961 р.	1959-60р.	1960 р.	1959 р.	1960 р.	
1.	460	396	339	4502	3985	3428	41	31	51	535	625
				7	2	4				4	7

Кількість дитячих будинків реорганізованих і закритих та кількість вихованців, які передані у школи-інтернати за оперативними даними.

За 1959-1960 р. відкрито 2 дитячі будинки в Закарпатській і Чернівецькій областях.

Джерело [367, 21].

Додаток Г
Матеріали з питань управління та методичного забезпечення опіки
Додаток Г 1
План вивчення роботи дитячого будинку

I. Навчально-матеріальна база

Приміщення дитячих будинків та їх раціональне використання і оформлення приміщень; організація побуту дітей. Наявність в дитячому будинку навчальних та навчально-виробничих майстерень, їх обладнання, забезпечення матеріалами для навчання та сировиною. Облік роботи у майстернях.

Навчально-дослідна ділянка, теплиці сади. Забезпечення учнів інвентарем для роботи у теплиці. Характеристика підсобного господарства, його рентабельність здешевлення харчування вихованців за рахунок навчально-підсобного господарства.

Забезпеченість дитячого будинку та учнів м'яким і твердим інвентарем, взуттям, одягом відповідно до існуючих норм; забезпечення дитячого будинку меблями, предметами затишку та побутовими механізмами. Як зміцнено матеріальну базу дитячих будинків за минулий рік.

II. Медичне обстеження та харчування учнів

Наявність в дитячому будинку лікаря, медичної сестри, проведення поглибленого медичного огляду. Організація поглибленого харчування для ослаблених дітей. Санітарний стан приміщень. Забезпечення дитячого будинку продуктами харчування відповідно до норм і асортименту. Якість їди та калорійність. Перевірка харчування райсанстанцією.

III. Педагогічні кадри та робота з ними

Стан укомплектування дитячого будинку керівними та педагогічними кадрами, їх характеристика. Плинність кадрів. Підвищення ідейно-теоретичного рівня та ділової кваліфікації працівників дитячих будинків (робота методичних об'єднань, сітка політосвіти, заочна освіта, виробничі наради). Наявність книги наказів. Ведення трудових книжок.

IV. Навчально-виховна робота

Документація та її якість. Охоплення дітей навчанням у школі. забезпечення вихованців підручниками і шкільними приладдям, стан їх забезпечення. Зв'язок дитячого будинку з школою. Стан успішності учнів. Заходи педагогічного колективу по підвищенню успішності та боротьби з другорічністю. Стан фізичного виховання. Стан трудового виховання. Організація самообслуговування. Праця в майстернях та в підсобному господарстві. Продуктивна праця учнів. Політико-виховна робота. Організація відпочинку дітей, проведення свят і вихідних днів.

Продовження додатку Г

Естетичне вивчення учнів. Створення естетичної обстановки в школі. гурткова робота, робота гуртків художньої самодіяльності; технічних та образотворчого мистецтва, організація вечорів відпочинку.

Масові заходи за ініціативою гуртків: зльоти, виставки, олімпіади і т. д. Зустрічі з представниками промисловості і сільського господарства, науки, мистецтва, воїнами Радянської Армії.

V. Організація дитячого колективу

Форми організації дитячого колективу. Робота ради дитячого колективу та рівень педагогічного керівництва. Робота піонерської організації. Піонерська кімната, її обладнання. Робота комсомольської організації; здійснення взаємозв'язку і координування роботи дитячої організації.

VI. Робота з батьками і громадськістю

Зв'язок дитячого будинку з батьками. Робота батьківського комітету. Піклувальна рада. Роль громадських організацій (шефів) у наданні допомоги дитячому будинку в покращенні навчально-виховної роботи з дітьми.

VII. Керівництво і контроль

Робота педагогічної ради. Наради при директорії, керівництво і контроль за роботою: вихователів, окремих груп, бібліотекаря, піонервожатого, лікаря, за навчальною та виховною роботою. Розподіл обов'язків між керівними працівниками дитячого будинку. Графік їх роботи. Відвідання занять вихователів, позакласних та позашкільних заходів директором, завучем.

VIII. Виконання народногосподарського плану і бюджету

План та прийом учнів до дитячих будинків. Комплектування виховних груп. Характеристика складу учнів. Плинність учнівських контингентів за останній рік (причини вибуття, наявність документів на вибулих, заходи по забезпеченню учнівських контингентів).

Виконання бюджету. Саме фінансування, раціональність використання коштів. Правильність використання житлового штатного ресурсу дитячого будинку.

IX. Робота серед патронуваних дітей

Вивчення матеріально-побутових умов дітей-сиріт, які перебувають на патронаті в сім'ях трудящих. Надання матеріальної допомоги патронуваним дітям з фондів шкіл, колгоспів. Виплата щомісячних та вихідної грошової допомоги патронуваним дітям, по райвно. Використання коштів, асигнованих на патронуваних дітей за минулий рік. Оздоровлення та працевлаштування патронуваних дітей.

Робота громадських інспекторів та комісій у справах неповнолітніх дітей при виконкомах місцевих Рад. Чи слухалось питання про роботу серед патронуваних дітей на засіданні виконкомів місцевих рад та нарадах органів народної освіти.

Заходи які вживає облвно по влаштуванню всіх патронуваних дітей до шкіл-інтернатів та дитячих будинків.

Джерело: [373, 3].

Положення про батьківський комітет загальноосвітньої школи

Завдання та зміст роботи батьківських комітетів:

1. Зміцнення зв'язків сім'ї, школи, трудових колективів та громадськості з метою забезпечення єдності виховного впливу на дітей і підвищення його результативності, активна взаємодія в цій роботі з комісіями (радами) профспілкових комітетів у сприянні сім'ї та школи, жіночими радами у вихованні дітей та підлітків.

2. Сприяння підвищенню авторитету вчителя, допомога школі і сім'ї у вихованні відповідального ставлення до навчання, прищеплення навичок навчальної праці, формування розумних потреб у дітей, організація змістовного дозвілля школярів.

3. Надання допомоги сім'ї в створенні необхідних умов для своєчасного одержання дітьми загальної середньої освіти.

4. Сприяння розвитку навичок самообслуговування, удосконаленню трудового виховання підлітків у школі і сім'ї, організації їх суспільно-корисної, виробничої праці і професійної орієнтації. Надання допомоги школярам у виборі форм завершення середньої освіти, майбутньої професії з урахуванням їх нахилів і здібностей, побажань батьків, рекомендацій педагогічної ради.

5. Залучення батьківської громадськості до активної участі у житті школи, організації позашкільної та позакласної роботи, а також виховної роботи за місцем проживання учнів, сприяння розвитку учнівського самоврядування. Надання допомоги у створенні умов і удосконалення роботи груп продовженого дня та інтернатів при школах.

6. Здійснення заходів по охороні та зміцненню здоров'я школярів, допомога школі в організації громадського харчування учнів та участь у здійсненні контролю за його якістю.

Джерело: [171, 5].

Додаток Д
Орієнтовні режими дня в закладах освіти
Додаток Д 1

Орієнтовний режим дня для вихованців I-IV класів шкіл-інтернатів

№ п/п	Назва режимних моментів	Класи і години	
		I-II	III-IV
1.	Підйом	7.00.	7.00.
2.	Ранкова гімнастика	7.05 – 7.20.	7.05 – 7.20.
3.	Ранковий туалет, прибирання спальень	7.20. – 7.40.	7.20. – 7.40.
4.	Сніданок	7.40. – 8.10	7.40. – 8.10.
5.	Підготовка до занять	8.10. – 8.30.	8.10. – 8.30.
6.	1-ий і 2-ий уроки	8.30. – 10.10.	8.30. – 10.10.
7.	Велика перерва, 2-ий сніданок	10.10. – 10.30.	10.10. – 10.30.
8.	3-ій і 4-ий уроки	10.30. – 12.30.	10.30. – 12.30.
9.	Прогулянка, перебування на повітрі	12.30. – 13.30.	12.30. – 13.30.
10.	Обід	13.30. – 14.00.	13.30. – 14.00.
11.	Денний сон	14.00. – 15.30.	Немає
12.	Прогулянки, ігри, суспільно-корисна праця	15.30. – 16.00.	14.00. – 16.00.
13.	Підготовка домашніх завдань	16.00. – 17.00.	16.00. – 17.30.
14.	Позакласна робота	17.00. – 19.00.	17.30. – 19.00.
15.	Вечеря	19.00. – 19.30.	19.00. – 19.30.
16.	Прогулянка перед сном	19.30. – 20.00.	19.30. – 20.00.
17.	Вечірній туалет	20.00. – 20.30.	20.00. – 20.30.
18.	Сон	20.30. – 7.00.	20.30. – 7.00.

Джерело: [10, 263].

Продовження додатку Д

Додаток Д 2

Орієнтовний режим дня для вихованців V-X класів шкіл-інтернатів

№ п/п	Назва режимних моментів	Класи і години	
		V-IV	IX-X
1.	Підйом	7.00.	7.00.
2.	Ранкова гімнастика	7.05 – 7.20.	7.05 – 7.20.
3.	Ранковий туалет, прибирання приміщень	7.20. – 7.40.	7.20. – 7.40.
4.	Сніданок	7.40. – 8.10	7.40. – 8.10.
5.	Підготовка до занять	8.10. – 8.30.	8.10. – 8.30.
6.	1-3-й уроки	8.30. – 11.15.	8.30. – 11.15.
7.	Велика перерва, 2-ий сніданок	11.15. – 11.35.	10.15. – 11.35.
8.	4-6-й уроки	11.35. – 14.10.	11.35. – 14.10.
9.	Обід	14.10. – 14.40.	14.10. – 14.40.
10.	Прогулянка, перебування на повітрі, суспільно-корисна праця	14.40. – 16.00.	14.40. – 16.00.
11.	Підготовка домашніх завдань	16.00. – 18.00.	16.00. – 18.30.
12.	Позакласна робота	18.00. – 20.00.	18.30. – 20.00.
13.	Вечеря	20.00. – 20.30.	20.00. – 20.30.
14.	Вільний час	20.30. – 21.10.	20.30. – 21.40.
15.	Прогулянка перед сном	21.10. – 21.30.	21.40. – 22.00.
16.	Вечірній туалет	21.30. – 22.00.	22.00. – 22.30.
17.	Сон	22.00. – 7.00.	22.30. – 7.00.

Джерело: [10, 263].

Продовження додатку Д

Додаток Д 3

Орієнтовний режим дня для груп подовженого дня

№ п/п	Назва режимних моментів	Класи і години	
		V-IV	IX-X
1.	Підйом	7.00.	7.00.
2.	Ранковий туалет	7.05 – 7.20.	7.05 – 7.20.
3.	Підготовка до школи	7.20. – 7.50.	7.20. – 7.50.
4.	Сніданок дома	7.50. – 8.10	7.50. – 8.10.
5.	Перехід до школи	8.10. – 8.40.	8.10. – 8.40.
6.	Ранкова гімнастика	8.40. – 8.55.	8.40. – 8.55.
7.	1-й і 2-й уроки	9.00. – 10.40.	9.00. – 10.40.
8.	Велика перерва, другий сніданок	9.40. – 10.00.	9.40. – 10.00.
9.	3-й і 4-й уроки	10.00. – 11.40.	10.00. – 11.40.
10.	5-й і 6-й уроки	11.50. – 12.35	11.40. – 13.30.
11.	Відпочинок на свіжому повітрі	12.35. – 13.30.	13.30. – 14.00.
12.	Обід	13.30. – 14.00.	14.00. – 14.30.
13.	Відпочинок, суспільно-корисна праця	14.00. – 15.00.	14.30. – 15.00.
14.	Підготовка домашніх завдань	15.00. – 16.30.	15.00. – 17.00.
15.	Позакласна робота	16.30. – 18.00.	17.00. – 18.00.
16.	Перехід додому	18.00. – 18.30.	18.00. – 18.30.
17.	Відпочинок, робота по господарству	18.30. – 19.50.	18.30. – 21.20.
18.	Вечеря	19.50. – 20.10.	21.20. – 21.40.
19.	Вечірній туалет	20.10. – 20.30.	21.40. – 22.00.
20.	Сон	20.30. – 7.00.	22.00. – 7.00.

Джерело: [10, 264].

Додаток Е

Додаток Е 1

Кількість дітей і підлітків 7-15 років та охоплення їх школою на початку 1947-1948 н.р.

Поселення	Всього дітей даного віку (тих, що навчаються і не навчаються)	З них не навчаються в школі та інших навчальних закладах	Зокрема дівчат
Міста і міські поселення	1 444 751	22 613	11 179
Сільські місцевості	4 024 546	154 255	78 858
Разом	5 469 297	176 868	90 037

Джерело: [347, 17].

Продовження додатку Е

Додаток Е 2

Зведення обліку кількості дітей 6 і 7 років на 01.09.1955 р. та дітей і підлітків 7-15 років, які не навчаються в школах на початок 1955-1956 н.р. по УРСР

1. Кількість дітей, яким до 1 вересня 1955 року минуло:

		Міста і міські селища	Сільські місцевості	Разом
а) 6 років (народження у вересні-грудні 1948 р. і в січні-серпні 1949р.)	1.	193 235	450 719	643 954
б) 7 років (народження у вересні-грудні 1947 р. і в січні-серпні 1948р.)	2.	206 894	403 751	610 645

Продовження додатку Е

2. Кількість дітей і підлітків 7-15 років, які не навчаються в школах та інших навчальних закладах за роками народження

Типи поселень	Вік	Роки народження	Всього не навчаються в школах та в інших	Ніколи не вчилися у школах	З них			
					Вибули з I-IV класів, не закінчили IV	Закінчили IV клас або ви-були з V-VII кл., не	Закінчили VII клас або вибули з VIII-X кл.	
1	2	3	4	5	6	7	8	
1. Міста і міські селища	7 років на 1 вересня 1955 р.	1948 р. (січень-серпень)	1 045	1 024	21	X	X	
	Вік на 1 січня 1956 р.	8-10 років	1947-1945 рр.	943	670	246	27	X
		11-13 років	1944-1942 рр.	1 641	352	576	558	155
		14-15 років	1941-1940 рр.	10 405	288	670	1 584	7 863
		Разом		14 034	2 334	1 513	2 169	8 018
2. Сільські поселення	7 років на 1 вересня 1955 р.	1948 р. (січень-серпень)	3 495	3 202	203	X	X	
	Вік на 1 січня 1956 р.	8-10 років	1947-1945 рр.	4 685	3 081	1 279	325	X
		11-13 років	1944-1942 рр.	21 379	2 887	3 649	6 588	8 255
		14-15 років	1941-1940 рр.	206 764	2 407	4 334	14 939	185 084
		Разом		236 233	11 577	9 465	21 852	193 339
3. Разом	7 років на 1 вересня 1955 р.	1948 р. (січень-серпень)	4 450	4 226	224	X	X	
	Вік на 1 січня 1956 року	8-10 років	1947-1945 рр.	5 628	3 751	1 525	352	X
		11-13 років	1944-1942 рр.	23 020	3 239	4 225	7 146	8 410
		14-15 років	1941-1940 рр.	217 169	2 695	5 004		192 947
		Всього		250 267	13 911	10 978	24 021	201 367

Продовження додатку Е

3. Причини невідвідування школи

Кількість дітей 7-15 років, які не навчаються в школах з причин:	Місто	Село	Разом
Хвороби	1 778	13 464	15 242
Діти - сліпі	90	808	898
- глухонімі	278	2 338	2 616
- розумово-відсталі	975	5 513	6 488

В тому числі народжених у вересні-грудні 1947 р.: а) міста і міські селища – 169 осіб; б) сільські місцевості – 1036 осіб.

Джерело: [358, 1].

Продовження додатку Е

Додаток Е 3

Дані про зростання кількості випускників в 1946 та 1950 н.р.

Табл.3.3 (А)

Класи	Навчальні роки	
	1946 р.	1950 р.
4 класів (у тис.)	373,0	1057,2
7 класів (у тис.)	155,4	253,8
10 класів (у тис.)	15,5	37,0

Табл.3.3 (Б)

	Навчальні роки	
	1945-46 р.	1949-50 рр.
Кількість випускників 10 класів (у тисячах)	15,5	37,0
Закінчили з золотими і срібними медалями	63,1	2901
У відсотках	4,1	7,8

Джерело: [334, С.9].

Продовження додатку Е

Додаток Е 4

Табл. 3.4

Звіт про оздоровчі заходи, організовані для школярів органами народної освіти за літо 1985 р. і про літні практичні роботи учнів VII-IX (X) класів

I. Табори

Назви таборів	Кількість таборів	Ними обслугову-валосся дітей за ціле літо (осіб)	Всього працівників (осіб)
Міські піонерські	4 298	611 892	37 246
Піонерські табори, організовані сільськими школами	8 535	533 035	35 192
Піонерського комсомольського активу	312	34 665	2 919
Спортивні	358	45 620	2 962
Оборонно-спортивні	119	20 910	1 415
Туристичні	152	20 600	1 614
Юнацькі	121	8 696	751
Юних техніків	115	10 553	831
Інші профільні	231	66 302	2 534
Всього (сума)	14 241	1 352 273	85 491

II. Туристичні походи, екскурсії

	Кількість заходів	Чисельність дітей які брали участь	Всього працівників
Туристичні походи, екскурсії	125 114	2 676 878	146 813

III. Літні практичні роботи учнів VII-IX (X) класів

Кількість трудових колективів – 47133; у них учнів – 2005153.

Форми:

- табори праці і відпочинку;
- шкільні лісництва;
- учнівські виробництва;
- бригади в колгоспах;
- радгоспи, ремонтні бригади та ін.

Джерело: [394, 16].

Додаток Є

По Україні	Дитячі садки			Дитячі будинки			Школи-інтернати			Школи робітничої молоді		
	план	виконано на 01.01.57 р.	%	План	виконано на 01.01.57 р.	%	План	виконано на 01.01.57 р.	%	план	Виконано на 01.01.57 р.	%
Всього:	91870	93500	101,8	47395	45844	96,7	18050	16473	91,3	2517000	2247773	98,4

Відомості про виконання народногосподарського плану по установах народної освіти УРСР за 1956 рік

Джерело [358, 1].

По Україні	Школи сільської молоді			Інтернати при школах			Заочні середні школи			Навчання неписьменних і малописьменних (випуск)		
	План	виконано на 01.01.57 р.	%	План	виконано на 01.01.57 р.	%	План	виконано на 01.01.57 р.	%	План	виконано на 01.01.57 р.	%
Всього:	95900	83003	86,5	94800	91670	96,6	19400	15716	81,0	110000	41322	37,6

Виконали і перевиконали план такі області по школах-інтернатах: Дніпропетровська – 109,7 %, Київ – 100,1 %, Сталінська – 100,0 %, Харківська – 105,8 %, Хмельницька – 103,0 %.

Джерело: [357, 2].

Додаток Ж

Статистичні дані про опікунську роботу в інтернатних установах

Додаток Ж 1

Перелік обмундирування, що виділяється вихованцям дитячих будинків, які переходять на працевлаштування до підприємств, до установ, у сільське господарство або на патронат, до навчальних закладів і до батьків, відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У № 573 від 05.04.1946 р.

№ п/п	Назва предметів	Одиниця виміру	Кількість	
			для хлопчиків	для дівчаток
1.	Пальто тепле	шт.	1	1
2.	Шарф	шт.	1	1
3.	Взуття шкіряне (черевики)	пар.	1	1
4.	Калосі	пар.	1	1
5.	Рукавиці	пар.	1	1
6.	Натільна білизна	пар.	1	1
7.	Костюми бавовняні	шт.	1	-
8.	Плаття бавовняне	шт.	-	1
9.	Костюм шерстяний	шт.	1	-
10.	Плаття шерстяне	шт.	-	1
11.	Головний убір	шт.	1	1
12.	Панчохи, шкарпетки	пар.	2	2
13.	Носові хустинки	шт.	2	2
14.	Простирадла	шт.	1	1
15.	Наволочки	шт.	2	2
16.	Рушники	шт.	2	2
17.	Ковдра байкова	шт.	1	1
18.	Рюкзак або чемодан	шт.	1	1

Примітка. 1. Якщо вихованці вибувають із дитячих будинків взимку, їм додатково видають валянки.

2. Вихованцям, які вибувають до батьків, видавати по дві пари верхнього одягу і натільної білизни, одну пару взуття відповідно до сезону, а також усі речі, які належать вихованцеві.

Джерело: [163, 17].

Продовження додатку Ж

Додаток Ж 2

Норми одягу, взуття і м'якого інвентаря, що залишається у осіб, які вибувають з установ соціального забезпечення на працевлаштування відповідно до постанови Ради Міністрів УРСР № 9 від 08.01.1969 р.

(в штуках або парах)

№ п/п	Назва предметів	В профтех- училищах, технікумах	В	
			будинках інвалідів	дитячих будинках
1.	Пальто	1	-	1
2.	Півпальто або фуфайка	-	1	-
3.	Взуття шкіряне	1	1	1
4.	Костюм шерстяний, чоловічий, плаття жіноче	1	-	1
5.	Костюм бавовняний, чоловічий, плаття жіноче	-	1	1
6.	Сорочка верхня чоловіча, кофта (блузка) жіноча	2	2	2
7.	Сорочка натільна	2	2	2
8.	Кальсони (трико)	2	2	2
9.	Труси та майка	2	2	2
10.	Шкарпетки (панчохи)	2	2	2
11.	Носова хусточка	2	2	2
12.	Рушник	2	2	2
13.	Головний убір	1	1	1
14.	Простирadlo	-	-	2
15.	Наволочка	-	-	2
16.	Ковдра байова	-	-	1
17.	Ремінь шкіряний	1	1	1
18.	Чемодан або рюкзак	-	-	1

Джерело: [265, 21].

Додаток Ж 3

Штати дитячих будинків при промислових підприємствах

№ п/п	Посадові назви	Число штатних одиниць	
		У дитбудинку з кількістю 30 дітей	У дитбудинку з кількістю 60 дітей
1.	Директор	-	1
2.	Вихователь-педагог	2,5	5
3.	Інструктор з праці	1	1
4.	Бухгалтер	-	1
5.	Завгосп	-	1
6.	Костилянша-комірниця	1	1
7.	Лікар	-	0,5
8.	Медсестра	-	1
9.	Нічні няньки	2	2
10.	Кухар	-	1
11.	Помічник кухаря	-	1
12.	Прачка	1	1
13.	Прибиральниця	1	1
14.	Двірник-сторож	-	1
15.	Паливник	-	1

Примітка. Дитячий будинок на 30 осіб організовувався при існуючому на підприємстві дитячому садку з запровадженням зазначених вище додаткових штатів.

Джерело: [99, 407].

Додаток Ж 4

Звіт за літні піонерські табори, що функціонували в 1955 р. в УРСР

	Кількість піонерських таборів	Обслуговувалося дітей за літо за всі зміни	В тому числі 8-9 класів середніх шкіл	Кількість працівників		
				Всього	В тому числі педагогів, піонервожатих	
Позашкільні піонерські табори	Організовані виконкомом Рад депутатів трудящих	693	69 712	2 721	7 544	2 983
Міські піонерські табори	Організовані Райміськ ВНО, районними міськкомом та профспілковим і організаціями	788	169 376	12 758	5 221	3 755
Піонерські табори дитячих будинків		117	11 784	940	2 188	859
Разом		1 598	250 872	16 419	14 953	7 597

Джерело: [353, 2].

Продовження додатку Ж

Додаток Ж 5

Перелік спортивного інвентаря та фізкультурного одягу, який виділявся Комітетом у справах фізкультури і спорту при Раді Міністрів УРСР для дитячих будинків Міністерства освіти УРСР у II кварталі 1946 р.

№ п/п	Назва	Кількість (штуки)
1.	Сітки волейбольні	200
2.	М'ячі волейбольні	200
3.	Труси трикотажні	4000
4.	Майки	4000
5.	Світери	4000

Джерело: [222, 159].

Додаток 3

Матеріали про опікунсько-виховну роботу в школах-інтернатах

Додаток 3 1

Основні напрями щорічного туристсько-екскурсійного обслуговування дітей-сиріт, які навчаються в школах-інтернатах Української РСР

№ п/п	Зміст	Терміни	Відповідальні
1.	Тематичні прийоми в обласних центрах республіки	Канікулярний період	БММТ «Супутник», відділ учнівської молоді і піонерів ЦК ЛКСМУ України, управління позакласної та позашкільної роботи, управління шкіл, планово-фінансове управління
2.	Спеціалізовані поїздки в республіканські героїко-патріотичні клуби на туристській основі «Корчагінець» (м. Шепетівка), «Молодогвардієць» (м. Краснодон), «Переможці» (м. Суми)	Канікулярний період, святкові і вихідні дні	Міністерства освіти УРСР, обкоми ЛКСМУ, відділи народної освіти
3.	Спеціалізований рейс на теплоході по Дніпру	Червень-серпень	
4.	Поїздки по містах країни на внутріобласних, республіканських і всесоюзних маршрутах	Канікулярний період	
5.	Поїздки по ленінських місцях на туристсько-екскурсійному поїзді	Березень-квітень	

Джерело: [174, 28].

Додаток 3 2 Продовження додатку 3

Розрахунки про додаткові кошти на харчування вихованців загальноосвітніх і спеціальних шкіл-інтернатів та шкільних дитбудинків.

Типи інтернатних установ	Грошова норма харчування (в крб.)	Фактична вартість набору продуктів денного раціону (в крб.)	Різниця в крб.	Кількість інтернатних установ	В них вихованців	Середня кількість днів на рік	Всього днів	Необхідні додаткові асигнування при збільшенні асигнувань на дитячий до 1,11 (в тис.крб.)
Разом:				730	212282		50195540	14209,0
Загальноосвітні школи-інтернати (без врахування шкіл-інтернатів для хворих дітей та спеціалізованих шкіл-інтернатів)	0,83	1,11	0,28	377	150309	236	35472924	9932,4
Спеціальні школи-інтернати для аномальних дітей (без врахування спецшкіл для дітей, які перехворіли поліомієлітом)	0,83	1,11	0,28	321	56216	238	13379408	3746,2
Спецшколи для важковиховуваних дітей і підлітків-правопорушників	0,83	1,11	0,28	15	3600	360	1152000	322,6
Шкільні дитячі будинки	0,83	1,11	0,28	17	2157	344	742008	207,8

Джерело: [383, 21].

Додаток 3 3 Продовження додатку 3

Дані про невідповідність бюджетних асигнувань і фактичної вартості одягу, взуття для вихованців шкіл-інтернатів і дитячих будинків

Назва виробу	Вартість одиниці виробу (в крб.) згідно нормі	Фактична вартість (в крб.)
Пальто зимове для хлопчиків	38,15	45,2
Пальто зимове для дівчаток	38,0	45,2
Пальто демісезонне для дівчаток	24,68	35,04
Пальто демісезонне для хлопчиків	24,68	31,2
Шкільна форма для дівчаток	20,85	28,75
Шкільна форма для хлопчиків	20,85	28,75
Костюми-плаття х/б	2,98	14,9
Сорочка верхня для хлопчиків	1,37	3,0-4,0
Фартухи для дівчаток	2,42	2,65-4,0
Черевики	7,66	10,0-11,0
Талочки	1,14	3,0
Майки	0,88	1,0-1,6
Світера	4,15	6,0-7,0
Рейтузи	1,62	2,7
Трико	0,36	1,0-1,2

Джерело: [383, 19].

I. Звіт МО УРСР по школах-інтернатах на початок 1984-1985 н.р.

		№	Міські поселення	Сільська місцевість	Всього (сума 1+2)	
			1	2	3	
Кількість шкіл	Загальна кількість шкіл	01	276	51	327	
	В тому числі	Восьмирічних	03	162	33	195
		Середніх	04	144	18	132
Кількість учнів	Всього учнів	08	89 439	12 266	101 705	
	В тому числі	У восьмирічних школах	10	46 750	7 345	54 095
		У середніх школах	11	42 629	4 921	47 550
		У школах і класах для дітей з вадами розумового і фізичного розвитку	12	60		60
Кількість вчителів		13	6 781	1 105	7 886	

Кількість учнів до кінця навчального року 1984-1985: 98383 осіб, з них залишено на повторний курс (другорічники) 1570.

II. Гурткова робота учнів у школах-інтернатах

	Міська і сільська місцевість	Зокрема сільська місцевість
Кількість шкіл, які мають технічні гуртки	288	46
Кількість учнів 4-11 кл., які займаються в цих гуртках	13 972	2 316
Кількість шкіл, які мають гуртки юних натуралістів і сільськогосподарські	288	45
Кількість учнів 4-11 кл., які займаються в цих гуртках	9 110	1 616
Кількість шкіл, які мають гуртки художньої самодіяльності	317	47
Кількість учнів 4-11 кл., які займаються в цих гуртках	36 254	4 759

Джерело: [394, 10-12].

Перелік

закладів народної освіти, які за активну участь у Всесоюзному огляді дитячих будинків і загальноосвітніх шкіл-інтернатів за 1984 р. удостоєні грамоти ЦК Товариства Червоного Хреста УРСР

1. Волинська обл. – Голов'янська восьмирічна санаторна школа-інтернат.
2. Дніпропетровська обл. – Криворізька восьмирічна санаторна школа-інтернат № 8.
3. Закарпатська обл. – Свалявська середня загальноосвітня школа-інтернат.
4. Сумська обл. – Білопільська середня загальноосвітня школа-інтернат № 2.
5. м. Севастополь – Севастопольська восьмирічна санаторна школа-інтернат № 2.

Джерело: [280, 23-24].

Тематичний план спецкурсу “Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)”

Трансформація суспільного устрою, що відбувається в Україні в останні роки, впливає і на систему опікунської роботи з дітьми і молоддю, вимагає її пристосування до нових суспільних реалій. У цьому контексті важливим для сьогодення є посилення опікунсько-виховних функцій середніх загальноосвітніх закладів та вдосконалення підготовки майбутніх педагогів до їх реалізації.

Потреба науково осмислити позитивний досвід набутий у сфері опіки, забезпечити збереження продуктивних ідей та фактів опікунсько-виховної діяльності з дітьми, позбавленими батьківського піклування і зумовили розробку програми до спецкурсу «Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)».

Запропонована програма та методичні рекомендації мають на меті відтворити опіку як соціальне історико-педагогічне явище періоду 1945-1990 рр., коли Україна входила до складу Радянського Союзу. Крім того, сучасним педагогам варто скористатися досягненнями минулого в опікунсько-виховній практиці сьогодення.

Мета і завдання спецкурсу полягають у тому, щоб допомогти широкому загалу освітян ознайомитись зі нормативно-правовими та організаційно-методичними основами опіки дітей і молоді в Україні у 1945-1990 рр., етапами та специфікою розвитку опіки, практичній її реалізації в школі та інтернатних закладах.

Спецкурс «Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945 – 1990 рр.)» розрахований на 24 год.: 18 год. – лекції, 6 год. – семінарські заняття.

№ п/п	Тематика	Кількість годин
Лекційний курс		
1.	Опіка дітей і молоді в історії педагогіки	4
2.	Правове забезпечення опіки та піклування дітей і молоді в 1945-1990 рр. в Україні	2
3.	Зміст, види і форми опіки дітей і молоді в Україні в 1945-1956 рр.	2
4.	Специфіка опіки дітей і молоді в Україні в 1956 – 1990 рр.	2
5.	Структура закладів опіки дітей і молоді в Україні в 1945-1990 рр.	2
6.	Управління опікою дітей та молоді в Україні в 1945-1990 рр.	2
7.	Науково-методичне забезпечення опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)	2
8.	Нові підходи до опіки дітей та молоді за кордоном і в Україні на сучасному етапі	2
Всього:		18
Семінарські заняття		
1.	Опікунсько-виховна робота в середніх загальноосвітніх школах України у 1945-1990 рр.	2
2.	Опікунсько-виховна робота в інтернатних закладах в Україні у 1945-1990 рр.	2
3.	Опіка дітей і молоді в умовах трансформації суспільства в Україні (1991-2005 рр.)	2
Всього:		6
Разом:		24

**Розділ 1. Зміст та джерельна база лекцій
Тема 1. Опіка дітей і молоді в історії педагогіки**

ПЛАН

1. Опіка дітей і молоді в історії української педагогіки.
2. Опіка дітей і молоді в історії зарубіжної педагогіки.
3. Еволюція поняття “опіка”. Взаємозв’язок опіки і виховання.
4. Класифікація видів опіки. Форми опіки.

ЛІТЕРАТУРА [1, 3, 4, 15, 17, 18, 30, 77, 80, 94, 103, 105, 107, 116, 117, 125, 130, 133, 147, 152, 153, 165, 196, 198, 199, 200-205, 210, 309, 310, 317, 320, 322, 324-326, 331, 332, 338, 409, 410, 411, 414, 417, 418, 422, 426].

Тема 2. Правове забезпечення опіки та піклування дітей і молоді в 1945-1990 рр. в Україні

ПЛАН

1. Законодавство Української РСР про опіку і піклування дітей і молоді 1945-1990 рр.
2. Характеристика основних постанов Раді Міністрів УРСР з питань опіки і піклування 1945-1990 рр.
3. Сучасне правове забезпечення опіки дітей і молоді в Україні.

ЛІТЕРАТУРА [19, 28, 29, 30, 73, 74, 78-79, 84, 89-93, 114, 119, 128, 136, 137, 163, 185, 191, 266, 287, 288, 299, 307, 315, 407, 412].

Тема 3. Зміст, види і форми опіки дітей і молоді в Україні в 1945-1956 рр.

ПЛАН

1. Подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні 1945-1956 рр.
2. Зміст, види і форми опіки дітей і молоді в Україні (1945-1956 рр.)

ЛІТЕРАТУРА [1, 5, 31, 32, 75, 85, 113, 122, 158, 163, 179, 203, 205, 216-230, 233, 314, 328, 333, 334, 409].

Тема 4. Специфіка опіки дітей і молоді в Україні в 1956-1990 рр.

ПЛАН

1. Створення цілісної системи опіки дітей і молоді в Україні (1956-1985 рр.)
2. Характеристика постанов уряду спрямованих на модернізацію опіки дітей і молоді в Україні (1985-1990 рр.)

ЛІТЕРАТУРА [1, 5-10, 24, 25, 31, 71, 73, 113, 131-134, 149, 157, 159, 161, 179, 180, 182, 195, 203, 232-288, 299, 302, 316].

Тема 5. Структура закладів опіки дітей і молоді в Україні в 1945-1990 рр.

ПЛАН

1. Види дитячих будинків та форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні (1945-1956 рр.).
2. Структура опіки дітей і молоді в Україні (1956-1990 рр.).
3. Види інтернатних закладів в Україні (1956-1990 рр.).

ЛІТЕРАТУРА [28, 83, 94-99, 193, 203, 210, 216, 218, 228, 229, 234, 278, 316, 365].

Тема 6. Управління опікою дітей та молоді в Україні в 1945-1990 рр.

ПЛАН

1. Розподіл функцій Центральних державних органів в управлінні опікою дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.).
2. Діяльність органів опіки та піклування в досліджуваний період.
3. Форми участі громадськості в управлінні опікою дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.).

ЛІТЕРАТУРА [98, 100, 101, 128, 137, 163, 216, 226, 237, 240].

Тема 7. Науково-методичне забезпечення опіки дітей і молоді в Україні (1945-1990 рр.)

ПЛАН

1. Розвиток теорії і опіки дітей у дитячих будинках в Україні (1945-1956 рр.).
2. Розвиток теорії і опіки в школах-інтернатах і школах продовженого дня.
3. В.О. Сухомлинський про опіку та піклування дітей та молоді.
4. Форми методичної роботи вихователів інтернатних закладів (1945-1990 рр.).

ЛІТЕРАТУРА [6, 10, 23, 75, 87, 107, 121, 123, 164, 193, 197, 200, 296, 302, 321, 326, 327, 402, 410].

Тема 8. Нові підходи до опіки дітей та молоді за кордоном та в Україні на сучасному етапі

ПЛАН

1. Інноваційні форми опіки: міжнародний досвід.
 2. Розвиток сімейних форм опіки в Україні (1990-2005 рр.).
- ЛІТЕРАТУРА** [3, 4, 17, 33, 94, 102, 109, 136, 143, 144, 153, 190, 198, 199, 204, 319, 416, 417, 418, 419].

Розділ II. Зміст та джерельна база семінарських занять

Тема 1. Опікунсько-виховна робота у середніх загальноосвітніх школах України в 1945-1990 рр.

ПЛАН

1. Напрями, зміст та форми опікунсько-виховної роботи в школі в Україні в 1945-1990 рр.
2. Опіка про освіту працюючої молоді в Україні (1945-90 рр.).

ЛІТЕРАТУРА [5, 10, 118, 123, 159, 163, 179, 180, 182, 183, 233, 268, 314, 321, 333, 334, 408].

Продовження додатку Л

Тема 2. Опікунсько-виховна робота в інтернатних закладах в Україні у 1945-1990 рр.

Продовження додатку Л

ПЛАН

1. Зміст та форми опікунсько-виховної роботи в інтернатних закладах в Україні (1945-1990 рр.).
2. Опіка про працевлаштування та подальше навчання випускників шкіл-інтернатів в Україні (1956-1990 рр.).
3. Опіка про оздоровлення та літніх відпочинок дітей-сиріт у 1945-1990 рр. в Україні.

ЛІТЕРАТУРА [6, 10, 24, 25, 75, 113, 115, 150, 160, 164, 183, 186, 188, 200, 296, 316].

Тема 3. Опіка дітей і молоді в умовах трансформації суспільства в Україні (1991-2005 рр.)

ПЛАН

1. Економічні та соціально-психологічні причини дитячої безпритульності, бездоглядності на сучасному етапі.
2. Шляхи вдосконалення опіки дітей і молоді в Україні (1991-2005 рр.).
3. Нові опікунсько-виховні завдання сучасної школи.

ЛІТЕРАТУРА [2, 29, 78, 79, 94, 102, 103, 109, 116, 117, 120, 129, 138, 151, 153, 189, 199, 313, 319, 323, 412, 413].

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Тетяна Костянтинівна Завгородня

Ірина Богданівна Пługатор

**Теорія і практика опіки дітей і молоді в
Україні (1945-1990 рр.)**

Головний редактор – *Т.К. Завгородня*

Технічний редактор – *Л.М. Прокопів*

Літературний редактор – *І.В. Стражнікова*

Комп'ютерна верстка і правка – *В.В. Прокопів*

ISBN 978-966-2716-10-8

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.

Гарнітура Times New Roman.

Друк цифровий.

Умовн. друк. арк. 6,05

Наклад 300 прим.

Івано-Франківськ,

вул. Височана, 18,

Видавництво «НАІР»

(0342) 50-57-82, 0504336793

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції №4191 від 12.11.2011р.